॥ महाराष्ट्रसाहित्यसेवक ग्रंथमाला ॥

पुष्प ९ वें

भारतवर्षाचा धार्मिक इतिहास.

(पूर्वार्ध)

लेखक—गं. रा. साने, बी. ए. बी. टी.

प्रथमावृत्ति] कि. २ रु. [सन १९३०

॥ श्री ॥

"महाराष्ट्रसाहित्यसेवक ग्रंथमाले"ची माहिती, पुस्तकें व नियम.

प्रारंभः— 'माले'चा प्रारंभ सन १९२२ च्या जून महिन्यांत झाला.

उद्देशः—(१) पौराणिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, सामाजिक, पारमार्थिक, चरित्रात्मक वगैरे विषयांवर ललित (काव्य, कादंबरी व नाटक), तसेंच निबंधात्मक उच्च व चटकदार वाङ्मय निर्माण करणें.

(२) व तेंही होतांहोईतों अज्ञात पण गुणवान् अशा लेखकांच्याकडून करणें.

विकासः—आतापर्यंत 'मालें'त ९ पुष्पें गुंफिलीं गेलीं आहेत. तीं अशीं:—

(१) **कमला!**—श्री. गं. रा. सानेकृत स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी. प्रो. ल. ग. लेलेशास्त्री यांची मार्मिक प्रस्तावना. 'मुकुंदराय'कवी, 'ज्ञानप्रकाश,' व 'स्वराज्य' यांचा उत्तम अभिप्राय. किं. ८१०

(२) **भगवान् श्रीकृष्ण!**—अर्थात्—श्रीकृष्णाचें नितांत रम्य चरित्र! लेखक—श्री. गं. रा. साने. श्री. चिं. वि. वैद्य, प्रो. श्री. नी. चापेकर, प्रो. ल. ग. लेलेशास्त्री, प्रो. शि. म. परांजपे, श्री. न. चिं. केळकर, 'केसरी,' 'मुमुक्षु,' 'आनंद,' 'चित्रमयजगत्,' यांचें उत्तमोत्तम अभिप्राय. इंदूरच्या 'म. ग्रं. मंडळा'कडून बक्षीस. सचित्र द्वितियावृत्ति! किं. १८४रु.

(३) **अलौकिक आत्मयज्ञ!**—श्री. गं. रा. सानेकृत ऐतिहासिक नाटक. श्री. ल. ब. भोपटकर यांचा उत्तम अभिप्राय. इंदूरच्या 'म. ग्रं. मंडळा' कडून बक्षीस. गॅदरिंगसाठीं करण्यास योग्य. द्वितीयावृत्ति लवकरच निघेल.

कविसंसार!—श्री. गं. रा. सानेकृत मोरोपंत व रामजोशी कवीवरील नाटक. श्री. ल. ग. लेलेशास्त्री यांचा उत्तम अभिप्राय. (प्रती शिल्लक नाहींत.)

(४) **लीला!**—श्री. गं. रा. सानेकृत स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी. 'केसरी' म्हणतो " पुस्तकाची भाषा गोड व आकर्षक असल्यामुळें वाचताना कंटाळा येत नाही. "किं. १ रु. (प्रती फारच थोड्या शिल्लक.)

(५) **भारतीय संग्राम !**—श्री. गं. रा. सानेकृत कौरवपांडवांची समग्र हकीकत. प्रो. ल. ग. लेलेशास्त्री, श्री. ल. ब. भोपटकर, प्रो. श्री.

नी. चापेकर, व ' केसरी ' इ. चे उत्तम अभिप्राय. ' डे. व्ह. ट्रा. सोसायटी ' व इंदूरच्या ' म. ग्रं. मंडळा'कडून बक्षीस. सचित्र द्वितीयावृत्ति! किं. १८४ रु.

(६) हिरकणी!–श्री. य. गो. जोशीकृत स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी. दोन चित्रांसह २०० पृष्ठें. ' मुकुंदराय ' कवी, 'मनोरंजन,' इ. चे उत्तम अभिप्राय. किं. १ रु.

(७) सायुज्यसोपान !–श्री. गं. रा. सानेकृत पारमार्थिक चटकदार ग्रंथ. ह, भ. प. साखरेबुवांची गोड प्रस्तावना, प्रो. शं. वा. दांडेकर, ' केसरी, ' 'नवाकाळ,' 'बलवंत,' 'माला' ' चित्रमयजगत् ' ' प्रजापक्ष ' यांचे उत्तमोत्तम अभिप्राय. इंदूरच्या 'म. ग्रं. मंडळा'कडून बक्षीस. किं. २ रु.

(८) मुरारि !–श्री. वि. वा भिडेकृत शिवकालीन ऐतिहासिक कादंबरी. ' केसरी, ' ' ऐक्य ' यांचे उत्तम अभिप्राय. किं. २ रु.

(९) भारतवर्षाचा धार्मिक इतिहास ! (पूर्वार्ध)–श्री. गं. रा. सानेकृत वेदकाल ते भागवतसंप्रदायापर्यंत सचित्र चटकदार विवेचन. प्रो. चापेकर, प्रो. लेलेशास्त्री, व श्री. माटे यांचेकडून प्रशंसन. किं. २ रु.

पुढीलकार्य—'यमुना' ' पावित्र्यप्रभाव ' ' भारतवर्षाचा धार्मिक इतिहास ' (उत्तरार्ध) ' मानवी हृदय ' ' दिव्य आत्मार्पण ' ' रम्य रामायण ' इ. चटकदार पुष्पें यापुढें प्रसिद्ध होतील.

ग्राहकांसाठीं नियमः—(१) १ रु. प्र. फी. भरून कोणासही 'माले'चे मेंबर होतां येते. (२) 'माले'चे मेंबर होणारास सर्व जुनीं नवीं पुस्तकें $\frac{3}{4}$ किं. स मिळतात. (ट. ख. नि.) इतरास भर आकार. (३) 'माले'चें कोणतेंही पुष्प खलास झाल्यास त्याबद्दल आम्ही जबाबदार नाहीं. पुन्हां तें छापल्यावर पाहिजे त्यास मिळेल. (४) 'माले'चीं पुष्पें साधारणपणें वर्षांतून दोन (जानेवारी व जुलैमध्यें) प्रसिद्ध होतात.

लेखकांसाठीं नियमः—(१) लेख सुवाच्य, शाईनें, कागदाच्या एकाच अंगास लिहिलेला असावा. (२) 'माले'च्या उद्देशास धरून लेख असावा. (३) पसंत लेखास सवडीप्रमाणें स्थळ व परिस्थितीप्रमाणें मदत मिळेल.

जाहिराती व एजन्सी याबद्दल समक्ष अगर पत्रद्वारें खुलासा करावा.

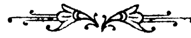
पत्रव्यवहारास पत्ताः—गं. रा. साने, संपादक, ५३९ सदाशिव, पुणें शहर.

॥ महाराष्ट्रसाहित्यसेवक ग्रंथमाला ॥

पुष्प ९ वें.

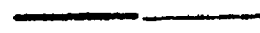
भारतवर्षाचा धार्मिक इतिहास

(पूर्वार्ध)

लेखक,

श्री. गंगाधर रामचंद्र साने, बी. ए., बी. टी.

प्रथमावृत्ति] किंमत २ रुपये. [सन १९३०

प्रकाशकः—

गंगाधर रामचंद्र साने, बी. ए., बी. टी.

संपादक, महाराष्ट्रसाहित्यसेवक ग्रंथमाला,

५.३९. सदाशिव पेठ, पुणें.

मुद्रकः—

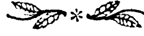
१ ला फॉर्म-सन्मित्र छापखाना, पुणें.

बाकीचें पुस्तक-रा. रा. **शंकर नरहर जोशी**,

'चित्रशाळा प्रेस, १०२६ सदाशिव पेठ,

पुणें शहर.

।समर्पण।

भारतवर्षाच्या धार्मिक इतिहासाची परंपरा

उज्वल राखण्यासाठीं

ज्या ज्या महात्म्यांचा, संतांचा, कवींचा व विभूतींचा

उपयोग झाला

त्या सर्व संतांना, महात्म्यांना, कवींना, व विभूतींना

हा ग्रंथ

अत्यादरपूर्वक

समर्पीत आहे.

—ग्रंथकर्ता.

॥ श्रीगोपालकृष्णायनमः ॥

प्रकाशकाचे चार शब्द.

मंगलमय प्रभूच्या कृपेनें आज बरेच दिवसांनीं आमच्या मालेचें हें नववें पुष्प आमच्या प्रिय वाचकांचे हातीं देतांना आम्हांस आनंद वाटत आहे. साडेसातीच्या सपाट्यांत सापडल्यामुळें सहायाचे कामीं सर्वत्र 'सहारा'च दिसत असूनही तो सहन करीत त्यांतल्या त्यांत चिकाटीनें आम्ही हें पुष्प आज आमच्या सहृदय आश्रयदात्यांचे हातीं देत आहोंत. तरी त्यांनीं झालेल्या दिरंगाईबद्दल राग न मानितां 'माले' वरील आपला लोभ असाच कायम ठेवावा व 'माले'स अधिकाधिक आश्रयदाते मिळवून देऊन तिला अधिक कार्यक्षम करावें अशी त्यांना आमची नम्र पण आग्रहाची विनंति आहे.

प्रस्तुत ग्रंथलेखनाचे कामीं श्री. चिं. वि. वैद्य, कै. सितारामपंत फडके, वगैरे विद्वानांच्या त्या त्या विषयावरील ग्रंथांचा आम्हांस फार उपयोग झाला. साधुसंतांच्या वाङ्मयाचें ऋण तर मजवर कायमचेंच आहे. त्याच प्रमाणें प्रो. श्री. नी. चापेकर, एम्. ए. एल्. एल्. बी. (डेक्कन कॉलेज, पुणें) व प्रो. लेलेशास्त्री (सर परशुरामभाऊ कॉलेज, पुणें व श्रीयुत श्री. म. माटे एम्. ए. (नू. म. हायस्कूल, पुणें.) या विद्वानांनीं वेळांत वेळ काढून आम्हांस आपापले अभिप्राय लिहून दिले याबद्दल या मंडळींचे मजवर फार उपकार आहेत. तरी त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानून व यत्न करूनही कांहीं मुद्रण दोष प्रस्तुत पुस्तकांत राहिले असल्यास त्याबद्दल वाचकांची क्षमा मागून पुरें करतों

५३९ सदाशिव, पुणें
मार्गशीर्ष शु. १५ शके १८५२
ता. ५-१२-३०

सर्वांचा नम्र-
ग. रा. साने.

विद्वानांचें अभिप्राय.

१

रा. रा. गं. रा. साने, बी. ए. बी. टी. यांनीं लिहिलेलें " भारत-वर्षाचा धार्मिक इतिहास " हें पुस्तक वाचून पाहिलें " कमला, " " भगवान् श्रीकृष्ण " " भारतीय संग्राम " " सायुज्य—सोपान " वगैरे सुंदर व उद्बोधक पुस्तकांचे कर्ते या नात्यानें रा. साने हे महाराष्ट्रांतील वाचकांस सुपरिचित आहेत. प्रस्तुत पुस्तक हें त्यांनीं लिहिलेल्या " भारत वर्षाच्या धार्मिक इतिहासा"चें पूर्वार्धरूप असून त्याचीं पृष्ठें २२०. आहेत आणि विवेचन ११ भागांत विभागलें आहे. अगदी वैदिक कालापासून तों महाराष्ट्रांतील साधुसंताचा भागवत संप्रदाय व श्रीसमर्थांचा महाराष्ट्र धर्म यांच्या प्रसाराच्या कालापर्यंत म्हणजे १७ व्या शतकापर्यंत आपल्या या प्रिय भारतवर्षांत धार्मिक कल्पनांचा उदय व विकास कसकसा होत गेला याचा सुसंगत इतिहास प्रस्तुत पुस्तकांत रा. साने यांनीं आटपशीर व आकर्षक रीतीनें ग्रथित केला आहे. विवेचनाच्या ओघानुसार रा. साने यांनीं आपल्या विधानांच्या पुष्ट्यर्थ ऋग्वेदादि ग्रंथांतील उज्वल, काव्यमय व उदात्तकल्पनापूर्ण उतारे आणि श्रीमद्भगवद्गीता, श्रीज्ञानेश्वर, तुकाराम, एक-नाथ, श्रीसमर्थ रामदास, मोरोपंत,वगैरे महाराष्ट्रीय साधुसंत व कवी आणि अनेक पौर्वात्य व पाश्चिमात्य आधुनिक, संस्कृतज्ञ विद्वान्, पंडित संशोधक व इतिहासविवेचक यांचीं उद्बोधक व समर्पक अवतरणें विपुल पण मार्मिक योजकतेनें दिलीं आहेत. त्यांच्या योगानें विवेचनास साधार महत्व व रम्यता येऊन साधारण वाचकांस भारतवर्षांतील धार्मिक विकासाच्या इतिहासाचें संगतवार व सुबोध आकलन होण्याचें कामीं तीं फार उपयुक्त झालीं आहेत. शिवाय, रा. साने यांची स्वतःची भाषाशैलीही कसलेली व सहज-सुंदर असल्यामुळें रुचिकर फळें कलाकुसरीच्या पात्रांत ठेवावीं, तसा सुयोग प्रस्तुत पुस्तकांत जुळून आला आहे. सारांश, आपल्या या प्राचीनतम व अतुल वैभवशाली अशा प्रिय भारतवर्षाचा सर्वांगीण पूर्वेतिहास—विशेषतः अखिल जगाच्या गुरुस्थानीं विराजमान असणाऱ्या अशा आमच्या आध्यात्मिक श्रेष्ठतेचा व उदात्त धार्मिक परंपरेचा—सुसंगत व साधार इति-

ऱ्हास कळण्याविषयीं साधारण जनतेस सध्या उत्कट जिज्ञासा जागृत झालेली दिसते; अशा वेळीं बाष्कळ लघुकथा किंवा गौण काव्यालाप इत्यादि थिल्लर लेखनाच्या घातुक मोहास बळी न पडतां रा. साने यांनीं खऱ्या बौद्धिक परिश्रम पूर्वक प्रस्तुतचें उद्बोधक व उपयुक्त पुस्तक लिहून महाराष्ट्रीय स्वबांधवांची व प्रिय मातृभाषेची अत्यंत समयोचित व महत्त्वाची सेवा बजावली आहे असें मला वाटतें. म्हणून मी रा. साने यांचे विशेष अभिनंदन करितों आणि त्यांचा " भा. धार्मिक इतिहासाचा " उत्तरार्ध प्रकाशित करण्याचा सुयोग त्यांना लवकरच लाभो अशी मी अंतःकरणपूर्वक इच्छा व्यक्त करतों.

सोमवार, मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशी, शके १८५२, पुणें. } श्री. नि. चापेकर

२

रा. रा. गंगाधर रामचंद्र साने, बी. ए. बी. टी. यांनीं लिहिलेल्या भारतवर्षाचा धार्मिक इतिहास ' या पुस्तकाचीं कांहीं पृष्ठें मी मधून मधून वाचलीं. पुस्तकांतील प्रतिपाद्य विषय फार व्यापक व गहन आहे. वेदकालापासून तों रा. फडक्यांच्या अगदीं अलीकडील नवयुगधर्मावतराच्या पर्यंतच्या विशाल कालखंडांत व भूगोलप्रांतांत या पुस्तकानें संचार व विहार केलेला दिसतो. प्रस्तुत ग्रंथ साद्यन्त व लक्ष्यपूर्वक वाचण्यास लागणारी फुरसद व मनाची तयारी नसल्यामुळें यांत मुख्य विषयाचें विवेचन कसें झालें आहे हें अर्थात् मला सांगतां येत नाहीं तथापि बहुश्रुतता, प्रेमळपणा, लेखनाची पराकाष्ठेची हौस, प्रतिपाद्य विषयाशीं तादात्म्य, भाषेची नागमोडी कसरत व स्वमताविषयीं अभिनिवेश या गोष्टी पुस्तकाचीं कांहीं पानें ओझरतीं वाचलीं तरीं सहज लक्ष्यांत येण्यासारख्या आहेत. मराठी, संस्कृत व क्वचित् इंग्रजी अवतरणांची या पुस्तकांत इतकी गर्दी झालेली आहे कीं, मूळ विषय त्यांत गुरफटून गेलेला आहे ! परंतु हीं चहूंकडे प्रशस्तपणें विखुरलेलीं अवतरणें सुद्धां सहृदय वाचकांचें मनोरंजन करून त्यांस समग्र ग्रंथ वाचावयास लावतील व लेखकाच्या परिश्रमाचें योग्य कौतुक करून त्यास उत्तेजन देतील असा भरंवसा वाटतो.

सर परशुरामभाऊ कॉलेज, पुणें. ता. १ डिसेंबर १९३० } लक्ष्मणशास्त्री लेले.

३

वेदकालापासून तों तहत भक्तिमार्गाच्या महाराष्ट्रीय उत्कर्षापर्यंत सर्व मत-परिवर्तनांचा इतिहास या पुस्तकांत सुलभ रीतीनें दिला आहे. हा इतिहास फार थोडक्यांत दिला आहे हा या पुस्तकाचा विशेष होय. बारीक बारीक तपशिलानें भरलेले मतप्रदर्शनाचे खंड एकामागें एक वाचकांच्या हातीं येणें हें जसें अभ्यासाच्या खोलपणास जरूर तसें सर्व मतांतरांचें एकत्र प्रदर्शन लहानशा रूपानें त्याच्या हातीं येणें हेंही तुलनेस अवसर सांपडावा म्हणून जरूरच असतें. पण सामान्य वाचकाला सुद्धां अशा तऱ्हेचें पुस्तक हवेंच असतें; कारण आपल्या धर्ममतांतील वाढीचा व बदलाचा इतिहास ठोकळ रूपानें आपल्याला माहित व्हावा अशी त्याचीही इच्छा असते.

पण हें पुस्तक म्हणजे नुसती मतांची अनुक्रमवार नोंद नव्हे आहे. तीं तीं मतें बरोबर किंवा चूक याचीही थोडी थोडी चर्चा या ग्रंथांत आहे. यामुळें विशेष चोखंदळ नसलेल्या वाचकाला आपलें मत बनवावयास चांगली सोय झाली आहे. त्यांतही, विशेष मतभेदाचा प्रसंग आला असतां, आपलीच बुद्धि प्रमाण न मानितां, प्रसंगांतील अडचण लक्षांत घेऊन, ग्रंथकर्त्यानें इतर नामांकित लेखकांना मदतीसाठीं आवाहन केलें आहे. सर्व साधारणपणें वाचकांना ज्यांचीं मतें मान्य आहेत तेच हे लेखक असल्यामुळें मतभेदाच्या मुद्यावर ज्यास्त वेळ गुंजारव न करतां, वाचकाची बुद्धि पुढील पुढील प्रकरणाकडे जलदीनें निघून जाते व निकालाचीं मतें गोळा करीत आपण पुढें जात आहों असें त्यांस वाटत रहातें.

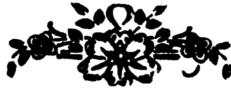
पुस्तकाची भाषा फार सुंदर आहे. संतवाङ्मयांतील किंवा शास्त्रांतील वचनें, आपल्या प्रतिपादनाच्या संगतींत, अवतरणरूपानें सहज लपेटून नेण्याचें कौशल्य रा. साने यांच्या लिहिण्यांत सर्वत्र प्रगट झालेलें आहे. भगवद्गीतेंतील तत्त्वज्ञान व संतांची शिकवण यांतील जनमनास सर्वथा प्रिय असलेलीं प्रमेयें हींच रा. साने यांनाही पसंत असल्यानें त्या त्या प्रमेयाची कड घेऊन लिहितांना, त्यांच्या भाषेला चढणारा आवेश एखाद्या ठिकाणीं फटकळ वाटला तरी सरसहा मोठा मनोज्ञ वाटतो. तसेंच जातिभेद, शूद्रांचे अधिकार इ. संबंधानें संतांनीं प्रगट केलेले उदात्त विचार रा.

साने यांनीं केवळ आत्मीयतेच्या भावनेनें दिलें असल्यामुळें ते देतानाही त्यांच्या भाषेंत मोठा जिव्हाळा उत्पन्न झालेला आहे.

एकंदरीनें पहातां धर्मविचाराच्या इतिहासांत खोल शिरण्याची ज्याना जरूरी नाहीं अशा बहुजनसमाजाच्या हातीं देण्यास लायक असा ' धार्मिक इतिहास ' लिहिण्याची रा. साने यांची इच्छा पूर्ण सफळ झाली आहे असें म्हणावयास कांहींच हरकत नाहीं.

टिळक रोड, पुणें.
ता. १-१२-३०

श्रीपाद महादेव माटे.

अनुक्रमणिका.

भाग		पृष्ठें
१	वैदिक काल - - - -	१–१४
२	विरुद्ध विचारांची उचल—उपनिषदें, गीता, सनत्सुजात, गौतम—(सामान्य विचार) -	१५–२६
३	भगवद्गीतेपूर्वींचीं दुसरीं मतें—(चार्वाक, सांख्य, योग, धर्माचरण.) - - -	२६–४७
४	भगवद्गीता (विशेषविचार) - -	४७–७७
५	गौतमबुद्ध (विशेषविचार) - -	७७–१०१
६	महाभारत (विशेषविचार) - -	१०२–१२५
७	जैनधर्म (विशेषविचार) - - -	१२५–१४४
८	मंडनमिश्र, शंकराचार्य, रामानुज, मध्व,—लिंगायत; मुसल्मानीधर्माच्या लाटेपूर्वींची स्थिति व महंमदींधर्माच्या लाटेचा अनर्थ - -	१४४–१६१
९	यावनीधर्माच्या लाटेस थोपवून परतवून लावण्याचा यत्न—शीखधर्म; समाजाच्या अंतःशुद्धीसाठीं महाराष्ट्रीय संतांची दिव्य कामगिरी - - - - -	१६१–१८७
१०	संतांची कामगिरी (पुढें चालू) - -	१८८–२०६
११	संतांच्या कामगिरीपासून निघणारीं तत्त्वें -	२०६–२२०

श्री. गं. रा. साने, बी. ए. बी. टी. कृत—

‘माले’तून प्रसिद्ध झालेलीं पुस्तकें.

१	कमला !	८१०
२	भगवान् श्रीकृष्ण ! (द्वितीयावृत्ति)...	१८४
३	भारतीय संग्राम ! (द्वितीयावृत्ति) ...	१८४
४	सायुज्यसोपान !	२
५	भारतवर्षाचा धार्मिक इतिहास (पूर्वार्ध)	२

‘माले’शिवाय प्रसिद्ध झालेलीं पुस्तकें.

(१)	मुलांचा मार्गदर्शक	८१०
(२)	बालवीर अर्थात् धाडसी यशवंत...	८४
(३)	बायकांची नवीं गाणीं (भाग १ ला)	८८

सूचना:—‘माले’चीं सर्व पुस्तकें कायम वर्गणीदारांस ३/४ किंमतीस मिळतात. (ट. ख. निराळा.) तरी १ रु. प्रवेश फी भरून आजच ‘माले’चे कायम वर्गणीदार व्हा.

पत्रव्यवहारास पत्ताः—

गं. रा. साने,

५३९ सदाशिव, पुणें.

भारतवर्षाचा
धार्मिक इतिहास.

भाग पहिला.

भारतवर्षाच्या इतिहासांतील पौराणिक कथांतील अत्यंत रम्य व उदात्त अशा कथांचें -- रामचरित्र, महाभारत व कृष्णचरित्र ह्या तीन प्रसंगांचें पहिल्या खंडांत अवलोकन करून आपण आतां दुसऱ्या खंडाकडे वळत आहोंत. पहिला पौराणिक खंड ज्या मंगलमयाच्या कृपेनें पार पडला, त्याच्याच प्रसादानें हाही खंड पुरा होवो अशी त्या प्रेममयाजवळ आम्ही अनन्य प्रार्थना करतो.

पहिला खंड जितका रसाळ व प्रेमळ झाला आहे तितकाच हाही होईल अशी आम्हांस आशा आहे. कारण ह्या खंडांत आपल्या धर्माचें व वाङ्मयाचें जरी प्रथमपासूनचें सामान्य स्वरूप, त्यांत वेळोवेळीं पडलेले फरक आम्ही सांगणार आहोंत तरी ह्यांतही मुख्यत्वेंकरून मुख्य भर आम्ही भागवतधर्म, महाराष्ट्रधर्म इत्यादिकांवर देऊन त्यांच्या ध्वजा फडकावणाऱ्या संत-सज्जनांचीं चरित्रें आणि कर्तबगारांचें वर्णन करण्यावर देणार आहोंत व त्यांत होईल तितका प्रेमळपणा ओतणार आहोंत. तथापि पहिल्या खंडांत हृदयाचें काम अधिक होतें. ह्या खंडांत बुद्धीला रमविण्याचें कार्य कदाचित् अधिक करावें लागेल.

वास्तविक गेला खंड काय किंवा प्रस्तुत खंड काय काढण्याची -- लिहिण्याची म्हणजे आमची विशेष योग्यता आहे असें नाहीं. तथापि परमेशाची सेवा व वाङ्मयसेवा होईल तितकी प्रत्येकानें करणें अवश्य आहे. विषय अनंत आहे, गहन आहे म्हणून स्वस्थ बसण्यानें कांहींच उपयोग नाहीं. कारण आकाशाचा अंत न कळूनही शक्त्यनुसार पक्षी आपापला मार्ग आक्रमीत असतात. आम्ही मनांत

योजलेल्या व लिहून घातलेल्या विषयावर म्हणजे आजपर्यंत कांहीं थोडीं पुस्तकें असतील असें नाहीं. आमच्याहून थोर अधिकाराच्या माणसाकडून असे प्रयत्न झाले नसतीलच असें नाहीं; पण "राजहंसाचें चालणें । होय जगीं श्लाघ्यवाणें । तरी काय इतर जनें । चालणेंचि नाहीं ॥" ह्या प्रश्नास जें उत्तर तेंच येथेंही प्रस्तुत आहे. दुसरें असें कीं "अरे हें पाहिलेंचि पाहावें । वाचिलेंचि वाचावें । ऐकिलेंचि ऐकावें । पुनःपुन्हां ॥" असा दासांचा उपदेश ज्या विषयांसंबंधीं आहे त्यांपैकींच प्रस्तुतचा विषयही आहे अशी आमची प्रामाणिक समजूत असल्यामुळें "अरे हें लिहिलेंचि लिहावें" असें आम्ही म्हणतों! आतां ही गोष्ट खरी कीं, प्रकाशित ग्रंथांच्या निव्वळ नकला करून केव्हांही चालणार नाहीं -- तें केवळ चर्वितचर्वण व कदाचित् व्यर्थ कालक्षेप होईल. पण ही जागृति प्रथमपासूनच आमच्या मनांत असल्यामुळें व आजपर्यंत लिहिल्या गेलेल्या ग्रंथांतून जितकी सोपी, सुलभ, चटकदार व एकत्रित अशी माहिती प्रस्तुत विषयावर पाहिजे होती तशी ती नाहीं असें आढळून आल्यामुळेंच आम्ही तरी या विषयास हात घातला आहे. "शास्त्रें फार अपार, जीवित तुझें अत्यल्प कीं मानवा" ही गोष्ट खरी पण असें म्हणून हात पाय जोडून स्वस्थ बसणें हेंही ठीक नव्हे. तर उलट अशा गहन व अनंत विषयासच आटपशीर व चटकदार करण्याचा प्रयत्न करून ती 'रसगोष्ट' भुकेल्या पण दुबळया जिवानां वाढणें, "करतळीं आवळा" असा तो विषय करणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्यच आहे. वास्तविक "आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानं" असें कालिदासाप्रमाणेंच आम्हीही म्हणूं. "तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरं" किंवा "उद्बाहुरिव वामनः" अशी आमची स्थिति झाली आहे खरी पण आमचा लेखनाचा उद्देशच मुळीं प्रत्यक्ष किंवा परंपरेनें त्या जनार्दनाची सेवा करणें हा असल्यामुळें तो आम्हांस हात देऊन ह्या दुस्तर सागरांतून तरून नेईल अशी खात्री वाटते.

वास्तवीक आम्ही जरी आमच्या सोयीसाठीं अथवा खरें म्हणजे वाचकांच्या सोयीसाठीं धार्मिक व वाङ्मयात्मक असा प्रस्तुत खंडांत इतिहास देणार आहोंत तरी राजकीय व सामाजिक या बाबतींशीं प्रस्तुत विषयाचा संबंध नाहीं असें नाहीं. किंबहुना थॉमसन् साहेबानीं आपल्या भगवत्गीतेच्या प्रस्तावनेंत म्हटल्याप्रमाणें ह्यांचा फारच निकट संबंध आहे. तेव्हां जरी आम्ही शक्य तितकें ह्या दोन शाखांचें वेगळें प्रतिपादन करणार आहोंत तरी जातां जातां एकाद दुसरा शब्द आम्हांस त्याशीं निगडित असणाऱ्या विषयावरही बोलावा लागेल. अस्तु.

भारतवर्षाच्या धार्मिक व वाङ्मयात्मक इतिहासास सुरवात करावयाची म्हणजे ती वेदकालापासूनच सुरवात केली पाहिजे. कारण वेदांच्या पेक्षां जुनें असें निदान भारतीय वाङ्मय तरी अद्याप कोणास उपलब्ध झालेलें नाहीं. आपल्या हिंदुस्थानास आर्यावर्त म्हणतात. हें नांव आर्य ह्या शब्दावरून बनलें आहे व हेच आर्य ह्या हिंदुस्थानाचे पहिले सुधारलेले रहिवासी होत. ह्यांच्या पूर्वी येथें भिल्ल, कोळी वगैरे रानटी लोकांची वसती होती. त्यांस दस्यु म्हणत. असो. तेव्हां धार्मिक इतिहासास देखील जो प्रारंभ करावयाचा तो देखील ह्या आर्यांच्या धार्मिक कल्पनापासूनच होय. वेदकाल, कै. लोकमान्य टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणें बर्फप्रलयापूर्वी म्हणजे इ. स. पूर्वी ८००० वर्षांच्या मागें जातो. यासंबंधीं रा. केतकर, टीलसाहेब वगैरेंचीं मतें भिन्न आहेत. प्रथम सर्व लोकांचे पूर्वज उत्तरध्रुवाच्या आसपास राहात होते व बर्फप्रलयानंतर ज्यास जिकडे वाट फुटली तिकडे ते गेले असें लोकमान्यादि विद्वानांचें मत आहे व भाषेंतील शब्दसाम्यावरून व आचार साम्यावरून ही गोष्ट ते सिद्धही करतात. जर्मन, ग्रीक, व विशेषेंकरून पारशांचा झेंदावेस्ता यांचें बरेंच साम्य आपल्या वेदांशीं जमतें. आर्य लोक प्रथम हिंदुस्थानांत येऊन पंजाबांत प्रथम त्यांनीं वस्ती केली व हळू हळू गंगेच्या काठानें ते आपली वसाहत वाढवीत चालले असें म्हणतात.

वास्तविक "अनंता वै वेदाः" अशी ब्राह्मणांची समजूत आहे व त्यांत तथ्यही आहे. कारण हिमप्रलय, शिकंदराची स्वारी, खलीफ ओमारच्या चुलीला पेटवण, हुएनत्संगसारखे प्रवाशी, व मुसलमानांच्या स्वाऱ्या, ह्यांच्या तडाख्यांत किती ग्रंथ नष्ट झाले असतील कोणी सांगावें! परंतु हिमप्रलयाचे वेळींच जागे होऊन ब्राह्मणांनी जटापाठ, घनपाठ, पदपाठ, इत्यादि तऱ्हेनें वेद मुखोद्गत करून टाकून आज हजारों वर्षे ते टिकविले ह्याबद्दल स्वित्झरलंडचे केझीसाहेब किंवा लोकमान्य म्हणतात त्याप्रमाणें त्यांनां धन्यवाद द्यावे तितके थोडेच आहेत. अस्तु.

अशा वेदावरून धार्मिकदृष्ट्या विचार करतां आपणांस प्रथम विविध ऋषींनीं गायिलेलीं प्रेमळ स्तोत्रें पहावयास मिळतात. पंचमहाभूतांच्या बाल्यावस्थेंतील मानवी मनास अतर्क्य अशा लीला पाहून, त्या पंचमहाभूतांनांच देव मानून, त्यांची स्तुति करणारी, त्याचप्रमाणें उषःकालीन देखाव्याचें बहारीचें वर्णन देणारी, व सृष्टींतल्या साध्या गोष्टींनीं सुद्धां लहान मुलांप्रमाणें आश्चर्यचकित होणारी ती आद्यऋषीकवींची कविता पाहिली म्हणजे पंचमहाभूतांनीं दबकलेल्या पण त्यांतील

शिस्तीनें आनंदित झालेल्या आणि विविध देखाव्यांनीं रमलेल्या अशा त्या बाल-कवीच्या कल्पनेच्या काव्यविलासाच्या धाडसाचें खरोखर कौतुक करावेसें वाटतें. "तांबड्या गाईपासून पांढरें दूध कसें निघतें?" "विना आधार सूर्य आकाशांतून एवढा अफाट मार्ग कसा आक्रमण करतो?" "समुद्रास इतक्या नद्या मिळत असतांना तो वाढत कसा नाहीं?" इत्यादि अनेक गोष्टींचें कौतुक व आश्चर्य वेदकालीन कवि करीत आहे.

प्रियवाचक! वरीलसारखे अत्यंत साध्या आश्चर्यांनीं भरलेले विचार – निसर्गा – वलोकनाची ही पहिली धडपड – वाचून आपण मनांतल्यामनांत कौतुकानें हंसत असाल नाहीं? पण तसें हसूं नका. कारण अठराव्या शतकांत होऊन गेलेला इंग्लंडचा प्रख्यात तत्त्ववेत्ता कार्लाईलसुद्धां उच्च प्रतीच्या पण तितक्याच आश्चर्यपूर्ण कौतुकानें "तुम्हास तुमचा उजवा हात मागें पुढें हलवितां येतो ही गोष्ट सुद्धां आश्चर्यकारक नाहीं काय?" असा प्रश्न विचारीत आहे, त्यांतील मर्म लक्षांत घ्या. अनंत महासागरावर निवांत अशा वेळीं उठणाऱ्या जललहरी पाहून प्रख्यात वर्डस्वर्थ कवि आश्चर्यचकित होत आहे हें लक्षांत ठेवा. किंबहुना, सृष्टींतले हरएक व्यापार व घडामोड पाहून, वायुलहरींनें हलणाऱ्या तृणाकडे पाहून एकादें मार्जारबालक जसें आश्चर्यानें त्याकडें पाहतें त्याचप्रमाणें सर्व कवी, तत्त्ववेत्ते व विचारी पुरुष आश्चर्य करीत असतात. "आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनं" हा श्लोक आपणांस हेंच सांगतो. सायन्सनीं इतके शोध लावले तरी शेवटीं या आश्चर्यात कांहींच कमतरता झाली नाहीं. विष्णुशास्त्र्यांनीं आपल्या "मनुष्याचें आटोकाट ज्ञान" या निबंधांत म्हटल्याप्रमाणें इतकीं शास्त्रें शिकून मानवाच्या खऱ्या ज्ञानांत कितीशी भर पडली? **Gravity** सारखीं नुसतीं शास्त्रीय अभिधानें देऊन त्या आश्चर्याचा कितपत उलगडा झाला? खरोखर विचार करील व सूक्ष्मदृष्टीनें पाहील त्यास पदोपदीं व घरींदारीं आश्चर्यच आश्चर्य भरून राहिलें आहे असेंच दिसून येईल! असो.

ह्याप्रमाणें केवळ आश्चर्यच प्रकट करून हा कवि राहिला नाहीं तर पंचमहाभूतांचे पराक्रम पाहून तो त्यांसच देव मानूं लागला; व त्यांची सत्ता अबाधित व अप्रतिहत आहे, त्यांच्या मर्जीविरुद्ध कोणासही वागतां येणार नाहीं, यासाठीं त्यांना नानाविध स्तुतीनीं आणि यज्ञयागादिकांनीं प्रसन्न करून घेतलें पाहिजे असें

त्यास वाटून त्याप्रमाणें त्यानें अग्नि, मरुत्, रुद्र, इंद्र, उषा, आदित्य, वरुण, सोम इत्यादि देवतांची प्रार्थना केली आहे, ती संगीतांत गायिली आहे, व त्यांना उद्देशून यज्ञयाग केले आहेत. प्रार्थनेंत व यज्ञांत अर्थात (प्रथम प्रथम) ऐहिक मागण्याच – संपत्तिवर्धन, पुत्रप्राप्ति, शत्रूंचा नाश, इ. इ. – आहेत. यांपैकीं वरील सर्व देवतांच्या केलेल्या प्रार्थना व त्यांच्या पराक्रमादिकांचीं वर्णनेंही ऋग्वेदांत आहेत. ह्याच बहुतेक प्रार्थना संगीताच्या चालीवर बसवलेल्या व सोमयज्ञाच्या वेळीं गायनास उपयोगी पडणाऱ्या अशा सुमारें १८०० सामवेदांत आहत. भगवंतास भक्तियुक्त संगीत फार प्रिय आहे व म्हणूनच "वेदानां सामवेदोऽस्मि" असें त्यानीं भ. गी. अ. १० येथें सामवेदास महत्त्व दिलें आहे. असो. यज्ञयागादिकांचे प्रसंगीं कराव्या लागणाऱ्या प्रार्थनांचा अर्थ, कांहीं चूक झाली असल्यास क्षमा मागण्याची तऱ्हा, व यज्ञयागांत वरदान मागण्याची पद्धत या सर्व गोष्टी यजुर्वेदांत आहेत. यांच्या मागून बऱ्याच काळानें अथर्ववेद झाला. पण त्यांत ऋग्वेदाप्रमाणें निसर्गसत्तेविषयीं उल्लासी प्रेम नसून त्यांतलि भूतप्रेतपिशाचादिकांबद्दलची भीति व त्यानां प्रसन्न करून जारणमारणादि प्रकार कसे करावेत इत्यादि माहिती आहे. खरे वेद म्हणजे पहिले तीनच व म्हणूनच "त्रैविद्या" च भगवंतांनांहि भगवद्गीतेंत सम्मत आहे.

वैदिक वाङ्मयाचा दुसरा हप्ता ब्राह्मण ग्रंथांत आपणास पहावयास मिळतो. याचाच शेवटचा शेवटचा भाग म्हणजे 'आरण्यक' व 'उपनिषदें' होत. ब्राह्मणांमध्यें दुसरें कांहीं नसून त्रैविद्येंत ज्या यज्ञयागादिकांच्या कविताबद्ध गोष्टी आहेत त्याशिवाय या शुद्ध सुवर्णाबरोबर इतरही बऱ्याच बाबींची भेसळ त्यांत आहे. ब्रह्मन् या शब्दाचा अर्थ त्याकाळीं यज्ञ असा असल्यामुळें तत्संबंधींच प्रतिपादन ब्राह्मण ग्रंथांत असावें हें वाजवीच आहे. पण ह्याचाच शेवटचा भाग जो आरण्यक व उपनिषदें यांतील विचारसरणी पाहिली म्हणजे तत्कालीन मनस्थितींत व विचारांत जणू काय एकाएकीं पडलेलें अंतर पाहून मन आश्चर्यचकित होतें. आतां पर्यंतची केवळ बाह्य यज्ञयागास महत्त्व देण्याची प्रवृत्ति कुठें व आरण्यकांतील मानसिक यज्ञांचीं वर्णनें कुठें ? मनांनीं केलेला त्याग किंवा यज्ञ हा प्रत्यक्ष यज्ञाच्या किंवा त्यागाच्या तोडीचा आहे असें प्रतिपादणारें आरण्यक हें भावी भगवद्गीतेंतील "काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः" इत्यादि उपदेशाचेंच

सूतोवाच आहे असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ? व यापुढील उपनिषदें, बौद्धमत, सांख्यमत, भगवद्गीता इत्यादि गोष्टींत हाच बदललेला दृष्टीकोण आपल्या दृष्टीस पडतो. यावरून याच सुमारास प्रचंड विचारांची खळबळ व चालू परिस्थितीचा वीट हीं विचारी हृदयांत उठलीं असलीं पाहिजेत, असें उघड उघड अनुमान होतें व वस्तुस्थितीही तशीच होती. किंबहुना, खुद्द ऋग्वेदाच्या शेवटच्या शेवटच्या मंडलांतून "विश्वेदेवा" ची व "विश्वरूपा"ची जी व्याख्या आहे ती पाहिली असतांना ह्या दिशेनें विद्वानांच्या विचारांचा ओघ कसा प्रथमपासून वाहात आहे हें दिसून येणार आहे. " एकं सद् विप्रा बहुधा वदंति । अग्निं यमं मातरिश्वानं " हें खुद्द पहिल्या मंडलांतलि वचन, ह्या ओघ यांहूनही मागें नेतें. नासदीय सूक्तांतील निर्गुणब्रह्माचें वर्णन पहा, किंवा "आमचें खरें कोण समाधान करील ? खरी वस्तुस्थिति काय बरें होती ?" याप्रमाणें मनाचा थोडासा अनिश्चित भाव व्यक्त करीत दहाव्या मंडलांतील "सृष्टीच्या उत्पत्तीचें गीत" गाणाऱ्या कवीनें जगाच्या आदितत्त्वास हात घालण्याची केलेली बुद्धीची धडाडी पहा, त्यांत हीच गोष्ट आपणास दिसून येणार आहे. निरनिराळ्या देवांच्या पायावर लोळण घेण्यांत अर्थ नाही, या सर्व देवांचाहि देव व त्यांचा नियंता कोणी तरी एक असला पाहिजे, तेंच तत्त्व सृष्टीच्या बुडाशीं असून त्याची ओळख पटल्याशिवाय व त्यांत मनानें मुरल्याशिवाय खऱ्या शाश्वत सुखाचा ठेवा हातीं लागणें शक्य नाहीं, असें उत्तरोत्तर वाटून त्यासाठीं साहाजीकच विचारी मनाची तळमळ सुरू झाली. बाह्यजग व अंतर्जग व त्यांतील सुखें ह्यांतील महदंतर मनास अधिकाधिक दिसूं लागलें; व वृत्ति साहाजिकच अंतर्मुख झाली. खऱ्या सुखाची व खऱ्या तत्त्वाची जाणीव हृदयास पटली व खोट्या सुखाच्या व तत्त्वाच्या मागें आपण भ्रमिष्टासारखे इतके दिवस कसें लागलों याची शरम उत्पन्न होऊन मनाला भुलविणाऱ्या त्या खोट्या सुखावर व तें देणाऱ्या त्रैविद्येवर हल्ले सुरू झाले. बाह्य कर्मठपणाच्या डौलाला कवडीमोल लेखण्यापर्यंत मजल जाऊत पोहोंचली. खऱ्या सौख्य व तत्त्वचिंतनांत गढलेल्या तत्त्ववेत्त्याच्या हातापायांत ज्यावेळेस कर्मकांड जागोजाग बेड्या अडकवून त्याचा समाधीभंग करूं लागलें त्यावेळेस चित्तत्त्वाचें चिंतन करणाऱ्या त्या तत्त्ववेत्त्यानें साहाजिकच त्या बेड्या खाड्कन तोडून टाकल्या व निव्वळ बाह्यावडंबर म्हणजे "मिथ्याचार" किंवा थोतांड आहे असें त्यानें ठासून सांगितलें ! व पुन्हां आपली दृष्टी अंतर्मुख करून त्या तत्त्वचिंतनांत तो निमग्न झाला. भौतिकशास्त्रांच्या हद्दीवर उभा

राहून थकला भागलेला बापडा स्पेन्सर ते तत्त्व "अज्ञेय" आहे असें म्हणून तेथूनच मागें फिरला; पण आमच्या आद्यऋषींची-तत्त्ववेत्याची-तडफ दांडगी ! त्या आद्यकारणाबद्दल तळमळ उत्पन्न होऊन "किं कारणं ब्रह्म कुतोस्मजाताः" इत्यादि शंका वरील "कालो प्रवृत्तिः" इत्यादि उत्तरानें समाधान न पावतां त्यांनी आपल्या समाधीच्या "ध्यानयोगा"च्या जोरावर त्या तत्वाचें – 'सूत्रे मणिगणाइव" अशा विविधतेच्या बुडाशीं असणाऱ्या एकविधब्रह्माचें साक्षात् दर्शन घेतलें व त्या सच्चिदानंद स्वरूपांत तो तन्मय झाला.

पण ह्या एकविधब्रह्माची जाणीव नव्हती, विविध प्रतीकांची उपासना व यज्ञयाग सुरू होते त्या वेळचीही तत्कालीन ऋषींची धार्मिक प्रवृत्ति, दृढश्रद्धा व अलोट भक्ति आणि नितांत रम्य काव्यकल्पना व वर्णनशैली ह्या खरोखरच कोणाही कविहृदयाला डोलविणाऱ्याच आहेत, (किंबहुना आजच्या विसाव्या शतकाच्या तोडीच्या आहेत असें म्हणावयास हरकत नाहीं) अर्थात ह्या काव्यकल्पनांचा उदय सुद्धां मूळच्या भक्तियुक्त व धार्मिक अंतःकरणांतून झालेला आहे हें विसरून चालावयाचें नाहीं. बार्थसाहेबासारखे मानव्याच्या इतिहासाकडे दुर्लक्ष करणारांना ह्यांतील मौज समजणार नाहीं : पण एरवीं (Geiger) जीजर साहेब म्हणतात त्याप्रमाणे प्रत्येकास येथें निसर्गाच्या मांडीवर खेळणाऱ्या नूतन मानवजातीच्या अभिनवजीविताचा इतिहास पाहावयास मिळत आहे. व केग्गीसाहेब म्हणतात की, "ऋग्वेदाचें महत्त्व किंवा सारसर्वस्व त्यांत ईश्वरी कल्पना व ईश्वराचा मनुष्याशीं संबंध या धार्मिक भावनेची व्यवस्थित होत जाणारी वाढ व सुधारणा दृष्टिगोचर होत आहे ती ह्यांतच आहे." तत्कालीन वर्णनपद्धतीचे आम्ही कांहीं मासले खालीं देत आहों त्यावरून आमच्या म्हणण्याची सत्यता पटण्यासारखी आहे. प्रथम खालील सातव्या मंडळांतील लढाईचें बहारदार वर्णन पहा :-

"हातांत निशाण घेऊन योद्धे रणभूमीवर सरसावले आहेत, सुदास राजास रणांगणावर त्याच्या शत्रूंनी वेढा घातलेला आहे, युद्धाची धुमश्चक्री माजलेली आहे, शत्रुमित्र ओळखत नाहीं; त्या लढाईच्या भीषणतेनें मोठमोठ्या भटांचीही गाळण उडालेली आहे व हे इंद्र व वरुण देवांनो, तुमच्या मदतीसाठीं त्यांनीं आकाशाकडे डोळे लावले आहेत; पांढरे झगे घातलेले जटाजूटधारी तृत्सुऋषी सुदासाच्या सुटकेसाठीं इंद्रवरुणांच्या सहायाची प्रार्थना करीत रणभूमीवरून हिंडत आहेत; क्षणार्धांत त्या मदतीच्या – आत्मविश्वासाच्या जोरावर दहा राजांनीं वेढलेला सुदास

शत्रूची फळी फोडून पार झाला." तसेंच ५ व्या मंडलांतील मरुतांचें घनगर्जितादिकांचें व पर्जन्याचें भयदरम्य वर्णन पहाः—

"हे घनगर्जिताचें दिव्य संगीत गाणारे दिव्य गायक (इंद्रधनुष्याचीं) सुवर्णवस्त्राभरणें घालून इंद्राच्या साहाय्यार्थ किंवा स्वतंत्र जलवृष्टी करण्यासाठीं आकाशांत मेघावर घसरून दशदिशा अंधकारित करीत आहेत; त्यांच्या गर्जनेनें व गडगडाटानें व वादळी गायनानें नद्यांचे प्रांत निनादित होत आहेत; विद्युदाघातानें लहान थोर प्राणी घाबरून गेला आहे; चराचर विश्व हादरून जात आहे; मेघगर्जना आली, विजा चमकूं लागल्या, आकाश दुभंगलें व लवकरच मुसळधार पाऊस सुरू झाला. हे पर्जन्यदेवा! आपण आपली मेघरूपी पाण्याची पिशवी खालीं तोंड करून ओतीत सर्वत्र फिरवा व त्यानें नद्या, नाले व तळीं भरून जाऊं देत." त्याचप्रमाणें "एकाद्या विवाहेच्छु तरुणाप्रमाणें क्षणाक्षणाला विविध रंगानीं नटणारा सुंदर वदनाचा अग्निदेव" (मंडल १–१४३) व "आकाशाचें द्वार उघडीत, सुवर्ण रथांत बसून आलेली, सर्वांस ज्ञानसंपत्ति व आरोग्य ह्यांची खैरात करणारी, नर्तकीसारखी सजलेली, सौंदर्यपूर्ण वदनानें झळकणारी व आपल्या शुचिस्मितानें आनंदाचा प्रकाश फेकीत येणारी उषा सर्वांस जागृत करीत आहे" त्याचें पहिल्या व सातव्या मंडलांतलि वर्णन रम्य नाहीं असें कोण म्हणेल?

पण ह्या सर्वांहून हृदयाला हलवून सोडणारा व ऐतिहासिक दृष्ट्या भावी भक्तिप्रकर्षाचें बीज दाखविणारा प्रसंग म्हणजे सातव्या मंडलांतील वसिष्ठकृत वरुणप्रार्थनेचा होय. शक्य असल्यास हा प्रसंग मुळांतूनच वाचून पहावा अशी आम्ही वाचकांस शिफारस करतों. तथापि साधारण वाचकांच्या सोयीसाठीं वरील प्रमाणेंच आम्ही खालीं गोषवारा देत आहों तो त्यांनीं पहावा व नामदेव, तुकोबा, इत्यादिकांच्या भावी भक्तीचा उल्लास, प्रेम व तळमळ यांत कशी सूक्ष्मपणें प्रकट झाली आहे हें नीट ध्यानांत आणावेंः—

वरुणभेटीची तळमळ लागलेले वसिष्ठऋषि म्हणतातः– "वरुणदेवाबरोबर मी कधीं बरें बोलेन? मी त्यांच्याशीं केंव्हां बरें तद्रूप होईन? माझ्यावर कोपलेले वरुणदेव माझी ही स्तुति केंव्हां बरें ग्रहण करतील? व त्या सुखदात्याला मी केंव्हां बरें डोळे भरून पाहीन? देवा! माझ्या हातून असें पाप तरी काय घडलें (कीं ज्यायोगें तुम्ही अजून दर्शन देत नाहीं)? (माझें पाप समजून घेण्यासाठीं) मी विद्वान

लोकांच्याकडे गेलों; पण सर्वांनी मला एकच उत्तर दिलें कीं 'तुझ्यावर ह्या वरुणदेवाचाच राग झाला आहे; वरुणराज! (मी तुमचा सखा नां? मग) आपल्या सख्याला-मित्राला ठार मारण्यास तयार झालेत (कारण तुमच्या वियोगांत मी जगणें शक्यच नाहीं) असें माझ्या हातून पाप तरी काय घडलें तें तरी एकदां सांगा म्हणजे ताबडतोब प्रायश्चित घेऊन पश्चात्तप्त हृदयानें तुमच्या भेटीस मी धावतच येईन. (देवा! कदाचित आमच्या वाडवडिलांचे पातकाबद्दल आपण मला हें वियोगरज्जूनीं बांधून घालण्याचें शासन करीत असाल; पण वरुणराज! तुम्ही दीनदयाळ आहांत तेव्हां माझी आपणांस एवढीच विनंति आहे कीं) हे राजन् आमच्या पूर्वजांच्या व माझ्याहि पातकांची क्षमा कर! व (पापाच्या) दाव्यास बांधलेल्या (पण वरुणधेनूच्या स्तनपानासाठीं तळमळणाऱ्या) ह्या वसिष्ठवासराला ह्या दाव्यापासून मुक्त कर! देवा! आमच्या पातकाचें केवळ आम्हीच कारण आहोंत काय रे? दैवाची बलवत्तर शक्ति व (तिच्या पायींच कदाचित उत्पन्न होणारी) मद्य, राग, द्यूत व अज्ञानविमोह ह्या गोष्टी कांहींच का नव्हेत? त्याचप्रमाणें व्यसनी आचारांचीं माणसें जवळ हिंडत असतात(त्यांचाहि परिणाम कांहींच होत नाहीं काय?) किंवा देवा! (ज्याच्या आज्ञेवाचून वृक्षाचें पानहि हालत नाहीं) तो देवच - आपणच (माझ्या) सन्निध (त्या वेळेस होतां ना?) नेहेमीं असतां ना? (मग पापाची जबाबदारी माझ्याकडे कशी बरें येते? "यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि" हेंच खरें नव्हे काय? 'एष हि एव असाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषति' हें खोटें आहे काय?) अहाहा! मी लवकरच निष्पाप होऊन एखादा (एकनिष्ठ) सेवक जसा स्वामीची सेवा करीत असेल इतकी मी त्या वरुणदात्याची सेवाचाकरी करीन. हे वरुणदेवा! माझी ही प्रार्थना तुमच्या हृदयापर्यंत येऊन भिडो हीच माझी प्रार्थना व [सर्व देव - तुमच्यासारखे सर्व देव तुमच्या ह्या आम्हा एकनिष्ठ भक्तांचें सदां शिव-कल्याण करोत हीच माझी इच्छा आहे. पण वेड्या जीवा! वसिष्ठा! प्रथम त्या इंद्रसख्याची-वरुणाची (या कामीं तुला अनन्य प्रार्थना करायला नको काय? तर मग तशी) अत्यंत निर्मळ व प्रेमळ प्रार्थना कर पाहूं! (तुझ्या नेत्रांतून निर्मळ प्रेमाश्रूंचे पूर वाहूं देत व आनंदाचे रोमांच तुझ्या अंगावर उठूं देत.)] हाय! वरुणराज! तो प्रसंग-तो नितांत रमणीय प्रसंग इतक्यांतच विसरलांत काय? देवा! ज्यावेळेस आपण एका नौकेमध्यें बसून मौजेनें जलक्रीडा करण्यासाठीं समुद्रामध्यें त्या नौकेस हाकलली तो दिवस आपणांस आठवतो

ना ? त्या वेळेस इतर नौका आपल्या नौकेभोंवती नाचत बागडत होत्या आणि आंदोलन पावणाऱ्या समुद्रवीचींच्या हिंदोळ्यावर झोके खाणाऱ्या–स्वेच्छ डुलणाऱ्या-नाचणाऱ्या आपल्या नौकेची ती शोभा कांहीं अवर्णनीयच दिसत होती. देवा ! तें नितांत रम्य सख्य आज विसरलांत काय ? त्या मैत्रीचा आज तुम्हांला विसर पडला काय ? ती मैत्रीची खेळीमेळी देवा ! कुठें हो सर्व गेली ? हाय ! वरुणराज ! ती तुम्ही सर्व विसरून आज असें निष्ठुर झालांत ना ? देवा ? आपली दृढ मैत्री होती त्या वेळेस तुमच्या त्या शोभिवंत समृद्ध घरांत मी कितींदां तरी येत असे ! आणि आतांही एके काळीं तुमचा मित्र, बंधू , सखा आणि प्रेमस्थान असलेला व म्हणूनच तुमच्याशीं एकजीव झालेला हा वसिष्ठ पापाच्या चिखलानें लडबडलेल्या अंगानें केव्हांच भोग भोगणार नाहीं. (तर तुमच्या कृपामृतानें निर्धूतकल्मष होईन व मगच त्या भोग भोगण्याच्या गोष्टी करीन ही तुमच्या भक्ताची प्रतिज्ञाच समजा) वरुणदेवा ! ह्या जड सृष्टीवर राहाणारे आम्ही मानव तुमची सदैव स्तुति करीत आहोंत तेव्हां ह्या पापांच्या पाशांतून आम्हांस मुक्त करा व सदैव आपली कृपादृष्टी आमच्यावर असूं द्या ह्यापेक्षां जास्त काय सांगावें."

प्रियवाचक ! वरील वसिष्ठकृत वरुणप्रार्थनेचा उतारा आम्ही मुद्दामच सविस्तर दिला आहे. त्यावरून व तो वाचीत असतांना आमच्याप्रमाणेंच तुम्हांसहि येथें "काहो देवा कांहीं न बोलाचि गोष्टी । कां मज हिंपुटी करीतसा" "कैंभाग्य ऐसा लाहता होईन । देखेन चरण विठोबाचे" इत्यादि तुकोबासारख्या भावी भक्तांची तळमळ, त्याचप्रमाणें "दैवं चैवात्र पंचमं" हा भावी भगवंतांचा सिद्धांत इ. गोष्टी दिसत नाहींत काय ? त्याचप्रमाणें "साधीभोळी पण प्रेमळ अशी प्रार्थना मोठ्या थाटमाटाच्या पण भक्तिरहित प्रार्थनेहून श्रेष्ठ व अधिक ईश्वरग्राह्य आहे" या अर्थाचे वेदकालीन ऋषींचे अन्यत्र असलेले उद्गार "जळो वरील ते झळाळ" हे ज्ञानोबापासून सुरू झालेलें व खुद्द भगवंतांनीं प्रतिपादिलेलें एक मोठें तत्त्व सूक्ष्मपणें सांगत नाहीं काय ? यावरून खऱ्या वेदांताची व भक्तीचीं बीजें आमच्या आर्य-संस्कृतीत किती खोलपासून पेरलेलीं आहेत याचा चांगलाच उलगडा होतो. अस्तु.

आतां पुन्हां क्षणभर वेदकालीन ऋषींच्या कवित्वशक्तीकडे वळावयाचें असल्यास वायूच्या विविध वहनादिकांचें पुढील वर्णन पहाः—

"तो पहा, ऐका ! गिरीगव्हरांतून घोंघावणारा व वृक्षपर्णादिकांना तुडवीत सळसळ वाहाणारा वायु वहात आहे. पृथ्वीवरील रक्तवर्णधुळीचे लोट दशदिशांना

उधळीत तो आकाशाला मटापयास जात आहे. आकाशीच्या विविध मार्गांतून वाहणारा हा वायु कधींच थांबत नाहीं, विसावा असा कधीं त्याला ठाऊकच नाहीं। हा कुठून बरें उत्पन्न झाला असावा? व कुठून बरें आला असावा? त्याचा शब्द तेवढा ऐकूं येतो; पण रूप दिसत नाहीं! कधी मंद, कधीं जलद, असा मन मानेल तसा हा वाहतो. अशा या देवाला आम्ही चरुपुरोडाशादि हविर्भाग अर्पण करावे काय?"

तसेंच, गंभीररसाचें पुढील यमस्तुतीचें दहाव्या मंडलांतील स्मशानभूमीतील वर्णनहि हृदयामध्यें गांभीर्य उत्पन्न करणारें आहे. मृतमानवाचें प्रेत स्मशान-भूमिकेत आणलेलें आहे. जवळच त्याचा आप्त कवी बसून गांभीर्यपूर्ण बोलत आहे:—

"पापपुण्याची झडती घेऊन ज्याला त्याला त्याच्या योग्यतेप्रमाणें स्वर्गादि-कांत धाडणाऱ्या रविपुत्र यमधर्मराजाला, हे माझ्या हृदया, तूं प्रथम हविर्भाग अर्पण कर! हा आमचा परलोकींचा मार्ग प्रथम यमानें शोधून काढला — त्या मार्गानें प्रथम यमधर्म गेले व म्हणूनच त्यांच्यापासून तो कोणालाहि लपवून ठेवतां येत नाहीं. ज्या मार्गानें आमचे मृत पूर्वज गेले व त्यानें हजारों जीवमात्र जात आहेत तोच हा मार्ग!" इ. वाचक! हें वर्णन वाचून आपल्या हृदयांत गंभीर रसाच्या लाटा सुरू होत नाहीत काय? असो. तर याप्रमाणें विविध रसानें नटलेली अशी ती आद्यऋषिकवींची कविता पाहून कोणाहि मानवास कौतुक वाटणार आहे!

पण मागें सांगितल्याप्रमाणें अनेकत्वांतून एकत्वाकडे जाणारी विचारी हृदयांत खळबळ उठली, व त्यामुळें सृष्टीच्या बुडाशीं असणाऱ्या त्या चित्तत्त्वाचें चिंतन करणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यांच्या हृदयांत तेंच दैवीतत्व स्फुरण पावून "एकं सद् विप्रा बहुधा वदंति । अग्निं यमं मातरिश्वानं" किंवा "नेह नानास्ति किंचन" अशा प्रकारची वाणी त्यांच्या मुखांतून शेंकडो वाक्यांनींबाहेर पडली, तीच उपनिषदें होत. "उपनिषद्" या शब्दाचा अर्थच मुळीं 'जवळ बसणें' म्हणजे प्रभूच्या—त्या चित्त-त्वाच्या सान्निध्यांत राहणें असा आहे. पण प्रवृत्तिनिवृत्तीच्या लाटांचे हेलकावे अगदीं प्रथमपासून आजतागायत कसकसे बसत आले आहेत तेंच आपण पाहूं म्हणजे त्यानें धार्मिक व वाङ्मयात्मक इतिहासावर चांगलाच प्रकाश पडेल. मग त्यांतच कोठें आपणास नवीन तत्त्वाचा उठाव दिसल्यास त्याचाहि जातां जातां सविस्तर विचार करण्यास बरें पडेल, या कामीं श्रीयुत चिंतामणराव वैद्यांच्या "महाभारता"च्या उपसंहारांतील शेवटचा भाग, तसेंच श्रीयुत फडके यांच्या

'वेदांत निदर्शोना''चें पहिलें प्रकरण अथवा भाग " स्वामी विवेकानंदांचीं, पत्रें " इत्यादि गोष्टींचा आपणास फार उपयोग होणार आहे असो.

अगदी प्रथम, प्रवृत्तीचा उत्कर्ष आपणास दृष्टीस पडतो व तो साहजीकही आहे हें सामान्य माणसाच्या आयुष्याकडे क्षणभर दृष्टी दिल्यास आपणांस पटणार आहे. जी एका माणसाची गोष्ट तीच समाजाची. उपजत निवृत्तीचे प्राणी जगांत फारच क्वचित् असतात, एका अर्थानें नसतातच म्हटलें तरी चालेल. प्रवृत्तीच्या अतिरेकावांचून निवृत्तीचा झटका येत नाहीं. विषयांचा वीट येण्यास सामान्यतः आधीं त्यांचें सेवन व्हावें लागतें. केवळ बुद्धिबळावर तो डाव जिंकणारे व एकदम फळास हात घालणारे प्राणी विरळा—समाज तर नाहींच. आणि त्यांत निसर्गानुक्रमाच्या दृष्टीने वावगेंहि कांहीं नाहीं. तेव्हां " प्राचीन भारती आर्य प्रथम हिंदुस्थानांत आले त्यावेळीं त्यांची मानासिक स्थिति कशी होती हें ऋग्वेदांतील अनेक ऋचांवरून चांगलें दिसून येतें. हे ऋग्वेद-कालीन आर्य ताज्या दमाचे व नव्या जोमाचे असून आनंदी, शूर आणि जगतांतील उपभोग्य वस्तूंचा योग्य उपभोग घेणारे होते. ते इंद्र, वरुण इत्यादि देवतांपाशीं सुंदर स्त्रिया, वीरपुत्र, आणि दमदार घोडे मागत. ते स्वतः सोमरस पीत आणि आपल्या प्रिय देवतांनांहि सोमरस पिण्यास आव्हान करीत. ते स्वतः मांस भक्षण करीत, आणि यज्ञांत पशु मारून देवतांस मांस अर्पण करीत. त्यांचें अंतिम साध्य स्वर्ग असून तोहि अशाच प्रकारचा म्हणजे सुख व ऐश्वर्य भोगण्याचें स्थान होता. " (म. उ. पान ८७०-७१) इतकेंच नव्हे तर तेंच स्वर्गसुख शाश्वत होय अशी त्यांची भ्रांत समजूत होती. प्रथमचे " स्मार्तोग्नि गरीबीचे होते. नंतर अग्निष्टोम, ऐतरेय ब्राह्मण, यांतील द्रव्यसहाय लागणारे, संपत्तिदर्शक यज्ञ सुरू झाले; वाजपेय, महाव्रत या यज्ञांत ऋत्विजांचे थाट दिसतात, त्यांना मंत्र म्हणतांना अंदोलाझोंपाळा-लागूं लागला ! " (वे. नि. पान १५). इतकेंच नव्हे तर, क्षत्रिय आणि वैश्य या जातींनीं नवीन मुलुख पादाक्रांत करण्याच्या व पैसे मिळविण्याच्या व्यापारांत आणि या कनकाच्या जोडीसच परमुलुखांतील व इतर हलक्या कामिनींच्या सुखद (?) सहवासांत धार्मिक अंगाची सर्वच बाजू ब्राह्मणांवर टाकली. घरची पूजा, वेदपठण, यज्ञ, इत्यादि त्यांनींच करावें; लढतांना, पैसे मिळवितांना हत्या, अधर्म घडत, त्यांचें प्रक्षालन दानधर्म घेऊन करावें, अशी क्षत्रियवैश्यांना इच्छा होऊं लागली व म्हणून " ब्राह्मणांचा स्वाध्याय चालावा यासाठीं त्यांना

पैसे पुरवावे, त्यांना खूष करावें, म्हणजे आपण केलेल्या अधार्मिक वर्तनाबद्दल ते फारसे आपल्याला बोलणार नाहींत, असें या उभय वर्गांचे–व्यापारी आणि शिपाई यांचे–विचार सुरूं झाले " (वे. नि. पान ३०) व जे धर्मगुरु प्रथम त्यांच्या ताब्यांत असत त्यांनांच त्यांनीं आतां डोक्यावर घेतल्यामुळें जगाच्या स्वार्थीपणाच्या इतिहासाप्रमाणेंच ब्राह्मणांनींही मग त्याचा चांगलाच फायदा घेऊन " ऋत्विजिहि सर्वे यज्ञाः प्रतिष्ठिताः " म्हणजे ब्राह्मणांच्या वांचून यज्ञ होणारच नाहींत अशा गर्वाची भाषा ब्राह्मण बोलूं लागले ! अरेरे, अतिथि, पितर, विवाह व यज्ञ इत्यादिकांतून गाय, बैल, बोकड, घोडा, किंबहुना पुरुष अथवा नर इत्यादिकांची हिंसा करण्यास, व गाईबैलादिकांचें मांस खाऊन, (श्रीयुत ता. ने. पांगळकृत जैनधर्म पान ४५ पहा) सोमरसरूपी मदिरेनें तरर होण्यास यथेच्छ उत्तेजन देणारे, ऐषआरामांत लोळून स्वर्गसुखाची वांच्छा करणारे ते ' दुर्बुद्धि ' ब्राह्मण यांनां खरे ' ब्राह्मण ' कोण म्हणेल ? पण अशा रीतीनें केवळ ब्राह्मणच नव्हे तर त्यावेळचा सर्व त्रैवर्णिक समाजच प्रवृत्तीच्या परमावधीच्या टोंकाला गेला होता! यावेळच्या स्वतःच्या जिव्हालौल्यशमनार्थच म्हणण्यास हरकत नाहीं इतक्या परमावधीच्या अनागसजीवांच्या हिंसेकडे वाचकांनीं पूर्ण लक्ष द्यावें. कारण याच हिंसाप्रधानत्वामुळें त्रैविद्येवर पुढें भगवद्गीतेचे, गौतम-बुद्धाचे, व जैनधर्मीयांचे हल्ले चढलेले असून ते ज्ञानेश्वरापासून पुढेंहि आज-तागायत चालूं आहेत. तरीहि अजूनहि क्वचित् त्या यज्ञयागांची लंगडी तरफदारी करणारी अलौकिक धाडसाची (!) मंडळी निघावींत हें आश्चर्य नव्हे काय ? पण यांत आश्चर्य तरी कशाचें ? " पडलों तरी माझें नाक वर " म्हणणारी कांही हेकड मंडळी ही असायचीच असो. तेव्हां सांगण्याचा भाग असा की, याप्रमाणें त्यावेळची ब्राह्मण मंडळी ' चढेल ' बनली होती ? व म्हणूनच गौतमबुद्धा-सारख्याचे हल्ले त्यांच्यावर सुरूं झाले. या ब्राह्मणांच्या चढेलपणावर, ते ज्या वेदांच्या जोरावर चढेल झाले होते त्या वेदांवर, वेदांतील हिंसामय यज्ञयागादि कर्मकांडावर, व जातिभेदावर हे हल्ले सुरूं झाले. उपनिषदांची व भगवद्गीतेची भाषा आणि आपस्तंब सूत्र व मनुस्मृतीची भाषा यांची तुलना केल्यास आपणांस प्रो. टील साहेबांचें ब्राह्मणांच्या वर्चस्वासंबंधींचें म्हणणें पटणार आहे. (न्या. तेलंगांची ' भगवद्गीतेची प्रस्तावना ' पहा.) ' पुण्यब्राह्मण ' व ' भक्तराजर्षि ' ह्यांना एकाच मालिकेंत घालणारी, इतकेंच नव्हे तर ' नराणांच नराधिपः '

म्हणून क्षत्रियांचा गौरव करणारी, तसेंच गुणकर्मावरून जाति ठरवून तिचीं कर्तव्यकर्मेंहि अगदीं मूलभूत गुणांतच मागणारी गीता कुठें, व जन्मावरून जाती ठरवून ' वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ' म्हणून, त्यांनां अध्ययन–अध्यापनादि षट्कर्में सांगून अध्यापन, याजन व प्रतिग्रह यांस क्षत्रियास व वैश्यास बंदी करून त्यांवांचून अशक्य होणाऱ्या अध्ययन, यजन, व दान यांच्या उपदेशाची मात्र क्षत्रिय–वैश्यावर कुरघोडी करणारी आपस्तंबाची भाषा कुठें ? अर्थात् या सर्वांचा निष्कर्ष ब्राह्मणांच्या व क्षत्रियवैश्यांच्या चढत्यावाढत्या नात्यासंबंधीं प्रो. टील साहेबांच्या खालील आंग्ल उताऱ्यावरून कळून येणार आहेः—

"Subject at first to the princes and nobles, dependent on them, they began by insinuating themselves into their favour and representing it as a religious duty to show protection and liberality towards them. Meanwhile they endeavoured to make themselves indispenible to them, gradually acquired the sole right to conduct public worship, and made themselves masters of instruction."—Outlines of the History of Ancient Religions.

वास्तविक ' वेदांत निर्देशन ' कारांनीं दाखविल्याप्रमाणें ही स्थिति सर्व देशांत व जशी धार्मिक तशी राजकीय बाबतींतही आहे. " आळसानें किंवा कार्याच्या व्यापृतत्वासंबंधानें आपले हक्क घालवायचे आणि त्याबद्दल भांडणें काढायचीं ही स्थिति सगळीकडे दिसून येते " (वे. नि. पा. ३०) पण ही तऱ्हा एका दृष्टीनें चमत्कारिक नव्हे काय ? कारण जगाच्या स्वार्थीपणाच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें यांत वावगें काय आहे ! पण आम्ही वर जे यावर गीता–गौतमादिप्रमाणें हल्ला चढवून वाईट म्हटले तें ब्राह्मणांच्या उच्च संस्कृतीच्या दृष्टीनें म्हटलें. निदान ब्राह्मणांनीं तरी मानाच्या, गौरवाच्या, लोभाच्या, द्रव्याच्या, हक्काच्या, लालसेला बळी पडून आपला इतका अधःपात—हो अधःपातच नव्हे तर काय ? —करून घ्यावयास नको होता ! " आद्यऋषींचीं स्तोत्रें साधीं, प्रेमळ आहेत. त्यांच्याबरोबर यज्ञादिकर्मे वाढलीं, व तीं वाढतां वाढतां प्रधान होऊन बसलीं... मंत्रापेक्षां तंत्राची प्रतिष्ठा वाढली ! तेव्हां (साहजीकच) विद्वान लोकांच्या विचारानीं उचल घेतली. " (वे. नि. ३२) असा हा इतिहास आहे.

भाग दुसरा.

भगवद्गीतेची म्हणजेच भगवान् श्रीकृष्णाची उदारबुद्धी व आपस्तंबाची अनुदारवृत्ति वर सांगितलीच आहे. स्वामी विवेकानंदही आपल्या एका १८९५ सालच्या 'खाजगी पत्रां'त म्हणतातः—

" भिक्षुकांनी पक्कें लक्षांत ठेवावें कीं, हिंदुधर्मात जीं जीं म्हणून उदात्त व सर्वमान्य तत्त्वें आहेत तीं तीं क्षत्रियांनींच पुढें आणिलीं आहेत, व त्यांनें त्यांनींच प्रत्यक्ष आचरण करून दाखविलें आहे. उपनिषदांचे कर्ते कोण होते? प्रभु श्रीरामचंद्र जातीनें कोण होते? भगवान् श्रीकृष्ण कोणत्या जातीचे होते? बुद्धाचा जन्म कोणत्या जातींत झाला होता? जैनांचे तीर्थंकर कोणत्या जातीचे होते? जेव्हां जेव्हां क्षत्रिय स्वतः ज्ञानवान् झाले, तेव्हां तेव्हां त्यांनीं तो मार्ग अगदी हीन शूद्रापर्यंत सर्वांना सारखा खुला करून दिला. उलटपक्षीं, ब्राह्मण ज्ञानवान् झाले तेव्हां त्यांनीं हे सर्व मार्ग बंद करण्याचें मात्र श्रेय घेतलें!" भगवान् ज्ञानेश्वरांचाही वेदासंबंधी म्हणजेच त्यांच्या कर्त्या ब्राह्मणासंबंधी असाच अभिप्राय आहे. गीतेच्या अठराव्या अध्यायाच्या शेवटीं भगवद्गीतेची प्रशस्ति गाताना ज्ञानेश्वर म्हणतातः—

" वेदु संपन्नु होय ठाईं। परिकृपणु ऐसा आनु नाहीं। जे कानीं लागला तिहीं। वर्णाच्यांचीं ॥ येरा भवव्यथा ठेलिया। स्त्रीशूद्रादिकां प्राणियां। अनवसरु मांडूनियां। राहिला आहे ॥ तरी मज पाहतां तें मागील उणें। फेडावया गीतापणें। वेदु वेठला भलतेणें। सेव्य हो आवया ॥ ... यालागीं मागिल कुटी। म्याला वेदु गीतेच्या पोटीं। रिगाला आतां गोमटी। कीर्ति पातला ॥" —असो. तर अशा प्रकारची ही वैदिक काळची स्थिति होती फार प्राचीनकाळीं आर्यांचे परमपूज्य ऋषी या दोन्ही वृत्तींचा (प्रवृत्ति निवृत्तींचा) योग्य आश्रय करून वागत असत, असें त्यांच्या आश्रमव्यवस्थेवरून स्पष्ट दिसतें. दोन आश्रम प्रवृत्तीचे तर दोन निवृत्तीचे; "यौवने विषयैषिणाम्" तर "वार्द्धके मुनिवृत्तिनाम्" अशी त्यांची राहणी होती. पण ऋग्वेदकालाच्या अखेरीला प्रवृत्तीचें प्रस्थ माजलें. यज्ञयागादि क्रिया अत्यंत भानगडीच्या व खर्चाच्या झाल्या. यज्ञकर्म मोठ्या डामडौलानें करून स्वर्गसुख प्राप्त करून घ्यावें हीच ब्राह्मणक्षत्रियांनीं इतिकर्तव्यता मानली; आणि वाजपेय, राजसूय, अश्वमेध किंबहुना पुरुषमेध यांचें प्रस्थ

त्यांच्यांत माजलें! (तेव्हां साहजीकच) अशा वेळीं उपनिषदांचे उदात्त विचार सुरू झालें " असें रा. चिंतामणराव वैद्य म्हणतात तें योग्यच आहे. (म. उ. पा. ८७३–७४) अर्थात् उपनिषदें, भगवद्गीता, बौद्धमत, इत्यादिकांतील विचार म्हणजे एकाच विचारसागराच्या विविध लाटा होत. ह्यांत कांहीं शंका नाहीं; त्यावेळीं जुन्या कर्मकांडाविरुद्ध जी विचारी हृदयांत खळबळ उठली होती अथवा सुरू झाली होती त्याचेंच प्रतिबिंब आपणास या उपनिषदादि विविधमतांतून पडलेलें पाहावयास मिळणार आहे. न्यायमूर्ति तेलंगांनी आपल्या " भगवद्गीतेच्या प्रस्तावनें"त व " सनत्सुजाताच्या प्रस्तावनें"त असेच मननीय उद्गार काढले आहेत. पहिल्यांत ते म्हणतातः—

" Krishna does not on the whole throw the Vedas entirely overboards. He feels and expresses reverence for them. He says that the precepts of the Vedas are suitable to a certain class of people, of a certain intellectual and spiritual status so to say. But further they cannot claim anything more than this. He contends on the contrary that acting upon the ordinance of the Vedas is an obstacle to the attainment of the summum bonum. And the same is the opinion of the Upanishadas. The coincidence of opinions in the Upanishadas and those of Krishna in Bhagwatgita is striking and most note-worthy. Prof. Maxmuller uses the following eloquent language regarding the Upanishadas:—

" Lastly come the Upanishadas; and what is their object? To show the utter uselessness, nay the mischievousness of all ritual performances; to condemn every sacrificial act which has for its motive a desire or hope of reward; to deny, if not the existance, at least the exceptional and exalted character of the Devas; to teach that there is no hope of salvation and deliverance except by the individual self recognizing the universal self and finding rest. There where alone rest can be found. "

अर्थात् या उपनिषदांच्या वेदादिकांवरील हल्ल्याचा प्रतिध्वनि आपणास भगवद्गीतेंतही कसा ऐकूं येतो, हें पुढील श्लोकांवरून समजून येईलः—

" यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥
त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥"
(भ. गी. अ. २)

" त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ।
एवं त्रयी धर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥ २१ ॥ "
(भ. गी. अ. ९)

"अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं ॥ १२ ॥"
(भ. गी. अ. १७)

" कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥
अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥ २३ ॥ "
(भ. गी. अ. ७)

" येप्यन्यदेवता भक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

अहंहि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेवच ।
नतु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥ २४ ॥"

(भ. गी. अ. ९)

" अनन्यचेताः सततं यो मां स्मराति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्ययोगिनः ॥ १४ ॥"
मामुपेत्यपुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥"

(भ. गी. अ. ८)

" अपिचेत् सुदुराचारो भजते मामन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितोहि सः ॥ ३० ॥
मांहि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परागतिम् ॥३१॥
किं पुनर्ब्राम्हणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३२ ॥ "

(भ. गी. अ. ९).

श्रीयुत तेलंगानीं वरील बहुतेक श्लोक प्रो. 'मोक्षमूलरा'च्या उपनिषदासंबंधींच्या बोलांशीं ताडून पहावेत म्हणजे दोघांचाहि उद्देश जवळ जवळ एकच कसा आहे हें समजून येईल असें म्हटलेंच आहे. किंबहुना, कै. प्रो. डॉ. गुणे यांनींही भगवद्गीतेसंबंधीं शिकवितांना " गीतेच्या प्रारंभींच नव्हे, तर ऐन मध्यांवरसुद्धां जो कृष्णांनीं वेदांवर व वैदिकांवर सणसणीत हल्ला चढविला आहे त्याचें कारणच त्यावेळीं तशा विचारांची लाट उठली होती " अशा अर्थाचे उद्गार काढल्याचें आम्हांस अद्याप स्मरतात. असो.

महाभारतांत ' सनत्सुजातीय ' म्हणून एक भगवद्गीतेसारखेंच मह-

भगवद्गीता ह्यांच्याशीं कसे जुळतात, व त्यांच्याप्रमाणेंच सनत्सुजातही वेदांची किंमत कशी यथायथाच समजत आहेत, व मोक्षाचा मार्ग कसा भिन्न प्रतिपादीत आहेत, हें न्यायमूर्ति तेलगांनीं त्याच्या प्रस्तावनेंत खालील-प्रमाणें मोठ्या सुंदर भाषेंत सांगितलें आहे:—

" The estimate of the value of Vedas implied in the सनत्सुजातीय appears to coincide with that in the Gita. The Vedas are not here cast aside as useless any more than they are in the Gita. But the सनत्सुजातीय seems certainly to join the भगवद्गीता in its protest against those men of extreme views, who could see nothing beyond the rites & ceremonies, taught in the Vedas. A study of the Vedas is indeed insisted on in sundry passages of the सनत्सुजातीय. But it is equally maintained that, the performance of the ceremonies, laid down in the Vedas, is not the true means of final emancipation. On all the points, we have opinions expressed in the सनत्सुजातीय which conclusively establish an identity of doctrine as between the Upanishadas & the भगवद्गीता on one side and the सनत्सुजातीय on the other. Lastly we have an explicit statement that the mere study of the Vedic texts avails nothing and that sin is not to be got rid of by one who merely ' studies the ऋक् and the 'यजुस्' texts and the सामवेद. "

ह्यावरून रा. तेलंग शेवटचा सिद्धांत सांगतात कीं,

" The सनत्सुजातीय forms part of that same movement in the religious history of ancient India, of which Gita is another embodiment, and may be treated as a work merely contemporary with the भगवद्गीता and occupying generally the same point of view. "

ह्यानंतर शाक्यमुनी गौतमबुद्धांच्या मतांची व भगवद्गीतेच्या मतांची तुलना करून पहातां, तीही अशीच बहारीची आहे, असें आपणास कळून येणार आहे. अर्थात् ती आपण त्या. तेलंगांच्याच शब्दांत ऐकूं या म्हणजे 'वेदांचा अधिकार' व 'जातिभेद' ह्या विषयांवर श्रीकृष्णाची व बुद्धाची चळवळ ह्या एकाच विचारसागराच्या लाटा असून त्यांनीं चालू धर्माची इमारत कशी खिळखिळी करून सोडली होती, हें आपणांस कळून येईल. रा. तेलंग म्हणतात, "The main points on which Buddha's protest against Brahmanism rests, seem to be the true authority of the Vedas and the true view of the differences of caste. Well now, on both these points the Gita, while it does not go the whole length which Buddha goes, itself embodies a protest against the views current about the time of its composition. The Gita does not, like Buddhism, absolutely reject the Vedas, but it shelves them. The Gita does not totally root out castes. It places caste on a less untenable basis.........The Gita and Buddhism were alike the outward manifestation of one & the same spiritual upheaval which shook to its centre the current religion, the Gita being the earliar and less thorough-going form of it." हीच गोष्ट निराळ्या शब्दांत व कांहीं निराळ्या अर्थांनीं ते खालीलप्रमाणें पुनः पुन्हां सांगतातः—

"The fact that, though strictly orthodox, the auther of the Gita still undermines the authority, as unwisely venerated, of the Vedic revelation; and the further fact that, in doing this, he is doing what others also had done before him or about his time; go, in my opinion, a considerable way towards fortifying the results (about 'the position of the Gita in

regard to the great reform of Sakya Muni'). To me Buddhism is perfectly inteteigible as one outcome of that play of thought on high spiritual topics, which in its other, and as we may say, less thorough-going manifestation we see in the Upanishadas and the Gita. Compare that line of movement with that of Raja Ramamohan Roy and Babu Keshav Chandrasen. ....The points of dissent iu olden times were pretty nearly the same as now. The ultimate motive power—a sense of dissatisfaction in its integrity with what had come down from old times encrusted with the corruptions of the years—was also identical. In this view, the old system of Gita, Upanishadas, and Buddhistic philosophy constitute a regular progression ....The Upanishadas with the Gita and the precepts of Buddha appear to be the successive embodiments of the spiritual thought of the age, as it became more and more dissatisfied with the system of mere ceremonial then dominant."— असो. तर याप्रमाणें तत्कालीन चालू असलेल्या तंत्रप्रधान यज्ञांच्याविरुद्ध उपनिषदें, गीता व बुद्धमत ह्या एकामागून एक उठलेल्या पण एकाच विचारसागराच्या लाटा होत असा त्या. तेलंगांच्यावरील लेखनाचा थोडक्यांत निष्कर्ष असून तो योग्यच आहे असें विचारीं जीवास पटणार आहे. पण त्याचबरोबर हेंहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, उपनिषदें, भगवद्गीता व बुद्धमत ह्या एकाच विचाराच्या लहरी असल्या तरी या प्रत्येकाचा अंतर्गत जोर व सुधारणेसंबंधीं विचारसरणी, तसेंच जुन्याचा वीट येऊन बाहेर पडणारे उद्गार हे सारखेच—अगदीं ततांतंत जुळणारे—नव्हते. त्यांतही मवाळ जहाल असा भेद होता हें आपणांस खालील विवेचनावरून दिसून येणार आहे. तेव्हां तिघांचाहि साकल्येंकरून विचार करून अथवा झाल्यावर आतां आपण त्या प्रत्येकाच्या शिकवणीकडे व विचारसरणीकडे वळूं या. कारण

तिन्हीही गोष्टी भारतवर्षाच्या धार्मिक इतिहासांत क्रांतिकारक असून अत्यंत महत्वाच्या आहेत. असो.

तर याप्रमाणें वळून पहातां जुन्या कर्मठ कर्मकांडावर व स्वर्गसुखासाठीं हपापलेल्या आणि म्हणूनच खऱ्या आत्मसुखास पारख्या झालेल्या त्याच्या वृत्तीवर प्रथम हल्ला उपनिषदांनीं चढविला. इमर्सननें म्हटल्याप्रमाणें " Every man is God playing the fool " ही गोष्ट त्या औपनिषत्कालीन विचार करणाऱ्यांना दिसून आली व याप्रमाणें सकल-सुखाचा शांतिनिधि प्रत्येकाच्या हृदयांत वसला असतांना स्वर्गसंसाराकडे व यज्ञयागांकडे धांव घेणाऱ्या त्या अज्ञानी कर्मठजीवांची त्यांना कींव आली, हसूं आलें, सात्विक संतापही आला व " न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ॥ " (बृहदारण्य ॥ ४।५ ॥) म्हणजे सर्व सुखाचें स्थान ' अस्ति भाति प्रिय ' असा आत्मा आहे यासाठीं " तुझें आहे तुजपाशीं । परी तूं जागा चुकलाशी । " या तुकोक्तीप्रमाणें त्या कस्तुरीमृगासारखें उगाच नानात्वांत हिंडूं नका; कारण " मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।" (बृहदारण्य ४।२।१९॥) म्हणजे भेदभावाच्या भुतांनीं झपाट-लेल्या जीवाची जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून कल्पांतींही सुटका होणार नाहीं असें त्यांनीं ठासून सांगितलें. तसेंच, " न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥" या भागवतांतील वचना-प्रमाणें कामाची शांति विषयोपभोगानें कधींच होणार नाहीं, किंबहुना, "यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वं इति मत्वा शमं व्रजेत् ॥ " या स्मृत्युक्तिप्रमाणें सर्व जगसुद्धां ह्या जीवाला उपभो-गाला पुरें पडणार नाहीं व त्याची शांति कधींच होणार नाहीं असें जाणून ह्या कामाग्नींत ज्या विषयोपभोगांची किंवा त्यांच्या इच्छेची घृताहुति आपण सारखी सोडीत असतो तीच तोडून टाका, ' कार्लाईल ' नें Sartor Resartus मध्यें म्हटल्याप्रमाणें " Make thy claim of wages a zero" असें करा म्हणजें "then, thou hast the world under thy feet. " असा चमत्कार तुमच्या दृष्टीस पडेल; कारण ' न मागे तयाची रमा होय दासी ' असें म्हटलेंच आहे; तेव्हां "वैराग्य-भाग्यासारिखें दुसरें भाग्य नाहीं " किंवा " परमार्थी तो राज्यधारी ।

परमार्थ नाहीं तो भिकारी । " ही दासोक्तिच खरी आहे असें तुमच्या प्रत्ययास येईल; व यासाठीं 'साधनचतुष्टया'च्या जोरावर जेव्हां लागेल तेव्हां संन्यास घेऊन—("यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् ।" श्रुति)— "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" अशा त्या ब्रह्माच्या चिंतनांत विलीन व्हा, असा त्याचा शेवटचा उदात्त उपदेश आहे. प्रिय वाचक ! या औपनिषदिक विचारांचा व उपदेशाचा व तत्पूर्वींच्या हपापलेल्या पूर्वमीमांसेचा विचार केला म्हणजे खरोखरच हॅम्लेटप्रमाणें "हें चित्र पहा व हें चित्र पहा !" असे उद्गार आपल्या तोंडून अगदीं सहज बाहेर पडतात ! जगाचा खोल विचार व अभ्यास करून काढलेलीं विचाररत्नेंच त्यांत आपणांस सर्वत्र विखुरलेलीं दृष्टीस पडतात. असें हें उदात्त वाङ्मय आहे ! आत्म्याचा विसर पडूं देऊं नका, त्यावर देहाचा मिथ्या अध्यास करूं नका, नाहींतर, "कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते । न स विरौति न चापिहि शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥" ह्या प्रसिद्ध सुभाषितांत म्हटल्याप्रमाणें त्यांत तुमचेंच हसूं होणार आहे, यासाठीं आत्मानात्मविवेक करून तें जीवब्रह्मैक्याचें अपार सुख धुंडाळा व त्यासाठीं जरूर तर सर्व संगपरित्याग करून संन्याससुद्धां घ्या असा एकच एक उपनिषदांचा पुनः पुन्हा उपदेश आहे. पण अत्यंत धडाडीनें जुन्या कर्मठांच्या कर्मकांडावर हल्ला चढवून खऱ्या सुखाचा मार्ग दाखविणाऱ्या या सुधारणावादी उपनिषदांच्या उपदेशाचाही—इतर सर्व सुधारकांच्या उपदेशाप्रमाणेंच—अतिरेक केला जाऊन त्यास भलतेंच विपरीत स्वरूप प्राप्त झालें व 'जरूर तर आजसुद्धां संन्यास घ्या' ह्यांतील 'संन्यास घ्या' एवढेंच शब्द उचलून जो उठला तो संन्यास घेऊं लागला—त्याकामीं विवेक राहिला नाहीं; व गांवांतली वस्ती मोडून अरण्यांत होऊं लागली ! एवढाच फरक झाला. "कित्येक वैदिक ऋचांतून क्वचित् असणारें निवृत्तीचें बीज भारती आर्य हिंदुस्थानांत आल्यावर गंगासरस्वतींच्या दरम्यानच्या ब्रह्मभूमींत मोठ्या वृक्षरूपास पोंचून त्यास औपनिषत्विचाररूपी अत्यंत मनोहर व रसभरीत फळें आलीं. आणि सर्व विश्व नश्वर आहे, किंबहुना स्वर्गहि नश्वर आहे, असें त्यांच्या निदर्शनास येऊन तप आणि अरण्यवास यांची त्यांस गोडी लागली. यज्ञाचा मार्ग त्यांनीं सोडला नाहीं, पण यज्ञाच्या बरोबरीला तप

नेऊन ठेविलें. स्वर्गापेक्षां मोक्ष हाच परम पुरुषार्थ आहे असें ते मानूं लागले. सर्व सृष्टि यज्ञ करीत आहे, प्रजापतिही यज्ञ करीत आहे, असें ते म्हणत. आतां सर्व सृष्टि आणि प्रजापति, इंद्रसुद्धां तप करीत आहेत अशी त्यांची भावना झाली. सर्व उपभोग्य वस्तूंचा त्याग करुन सर्व कर्मांचा संन्यास करणें हाच मोक्षाचा उपाय त्यांस दिसूं लागला. कोणत्याही वस्तूची इच्छा करणें म्हणजेच दरिद्रीपणा कबूल करणें आहे व कशाचीही इच्छा नसणें हीच ऐश्वर्याची परमावधि होय, असें ते म्हणूं लागले. सारांश, संसार सोडून अरण्यांत जाऊन शमप्रधानबुद्धीनें अकाम स्थितींत राहणें हें मनुष्याचें परम कर्तव्य होय असें वेदांती तत्त्ववेत्त्यांस वाटूं लागलें. आशिष्ठ, द्रढिष्ठ, व बलिष्ठ अशा सार्वभौमाला जे सुख त्याच्या सहस्रपट सुख अकामहत श्रोत्रियाला, असा त्यांचा निश्चय झाला... सारांश, मंत्रकाळीं कर्मवाद्यांची प्रवृत्तिपरायणता कळसास गेली, तर उपनिषदांच्याकाळीं निवृत्तिवाद्यांची निवृत्तिपरायणता कळसास जाऊं लागली. " (म. उ..पा. ८७१) व " कित्येक लोक कर्म बिलकुल न करतां " पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंति " ह्या बृहदारण्यकोक्तीप्रमाणें संसार सोडून अरण्यांत जावें असें म्हणूं लागले " (म. उ. पा. ८७०) इतकेंच नव्हे तर, " हळुहळूं ही निवृत्तिवृत्तिही दुसरीकडे कळसास गेली. उटला तो वनांत जाऊन तप करूं लागला. पाहिजे त्यानें पाहिजे त्या स्थितींत संन्यास घेऊन ब्रह्मज्ञानाचा मार्ग सुधारावा असें होऊं लागलें " (म. उ. पा. ८७४) अर्थात् यांत मागचा पुढचा पोंच राहिला नाहीं. " संन्यासही पाहिजे तेव्हां क्षणिक वैराग्यानें किंवा मनाच्या कमजोरपणानें घ्यावयाचा नाहीं तर अंगी पूर्ण वैराग्य बाणलें असतां व जगताच्या नश्वरत्वाची पूर्ण जाणीव चित्तांत बिंबली असतां घ्यावयाचा आहे " (म. उ. पा. ८७४) इतका उमज सामान्य लोकांस राहिला नाहीं, व हजारों लोक केवळ ही संन्यासाची वावटळ उठली होती म्हणूनच केवळ संन्यासी झाले. पण अशा अविवेकाचा परिणाम ' अविवेकः परमापदां पदं' या वचनाप्रमाणें जो व्हावयाचा तोच झाला. "यज्ञयागादिकाच्या कडकडीत बंधनांना कंटाळलेल्या विद्वान लोकांनीं केलेली ज्ञानयोगाची मांडणी कालांतरानें विस्कळित होऊं लागली...मधल्या दर्जाचे लोक मुखानें ह्या मताचा उच्चार करतात पण कृतीनें निराळा प्रकार होऊं

लागतो." (वे नि. पा. ९) व " उठला सुटला क्षणभर टिकणाऱ्या वैराग्यानें संन्यास घेऊन अरण्याश्रय करूं लागेल तर शहरांतील गर्दी मोडून अरण्यांत गर्दी होईल, किंबहुना समाजाचें नुकसान होऊन समाजांत अनीति माजेल ! अशी स्थिती खरोखरच पुढें बौद्धांच्या भरमराटीच्या वेळीं झाली, आणि जंगलांतील विहार शहरासारखे मोठे होऊन दुराचारी भिक्षूंनीं आणि संन्यासिनींनीं भरून गेले, किंबहुना ते शहरवजा विहार अनीतीचें माहेरघर बनले." (म. उ. पा. ८७४–७५). युरोपांतला रोमनकॅथॉलिक धर्माचा इतिहास हेंच सांगत आहे. " हजारों पुरुष व स्त्रिया संसार सोडून मंक्स व नन्स म्हणजे जोगी व जोगिणी होऊं लागल्या ! (पण) कालगतीनें हें निवृत्तीचें स्वरूप केवळ पोकळ झालें. खरी विषयपराङ्मुखता नाहींशी होऊन दर्शनी मात्र राहिली आणि अनेक प्रकारचे अनाचार त्यांच्यांत चालू झाले ! " (म. उ. पा.८७३) अर्थात आपल्याकडेहि खुद्द औपनिषत्कालींसुद्धां त्या उपदेशाचा अतिरेक करणाऱ्यांच्या बाबतींत तीच स्थिती झाली असली पाहिजे ह्यांत शंका नाहीं. आणि म्हणूनच, " कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारःस उच्यते ॥" असें झणझणीत अंजन भगवंतांना ह्या भरंगळलेल्या लोकांच्या डोळ्यांत पुढें घालावें लागलें आहे. असो. पण प्रवृत्तिनिवृत्तिच्या आंदोळ्याबरोबर किंवा आंदोळ्यावर हेलकावे खाणारांच्या बाबतींत असें हें चालायचेंच. " प्रत्येक गोष्टीस मध्यबिंदु आहे व त्यांतच राहून मनुष्यास परमगति मिळूं शकते " असें चिंतामणराव वैद्य म्हणतात तें खरें आहे. (म. उ. पा. ८७५) पण त्यांनींच म्हटल्याप्रमाणें " कोणताही देश उन्नतीच्या परमोच्च बिंदूंत कायमचा राहूं शकत नाहीं. चक्राच्या गतींत जसें उच्च बिंदूला पोंचल्यावर खालच्या दिशेकडे जाणें अपरिहार्य आहे, तसा हा उच्चनीच गतीचा प्रकार जगतांत सारखा चालू राहणारच." (म. उ. पा. ८६६) हेंहि पण तितकेंच खरें आहे. किंबहूना 'जगांतील प्रवृत्तिनिवृत्तीच्या आंदोलना'चा विहंगम विचार करून त्यांनीं हेंच दाखवून दिलें आहे. (पहा–म. उ. पा. ८७१ ते-८७६) अर्थात् जे देशाच्या बाबतींत लागू तेंच त्यांतील समाजाच्या, धर्माच्या, सुधारणेच्या, व विविध मतांच्याही बाबतींत खरेंच असणार हें उघड आहे. पण म्हणून—असें हें होणारच किंवा चालणारच म्हणून—

त्याकामीं सुधारणेचा यत्न करूं नये, मनुष्याच्या वृत्तिला प्रवृत्तिनिवृत्तिच्या मध्यबिंदूंत राखण्याचा आपणाकडून होईल तितका यत्न करूं नये असें होत नाहीं. कारण त्यानें झाल्यास फायदाच होतो व लोक असन्मार्गापासून बचावून सन्मार्गास लागतात. तेव्हां ल्यूथरसारख्या महात्म्यांनीं जें युरोपांत काम केलें तेंच व त्याहून किती तरी दिव्य व उज्ज्वल कार्य भगवंतांनीं आपल्या दिव्य व अमोघ अशा उपदेशानें केलें आहे. तें इतकें कीं त्यांचा तो उज्ज्वल उपदेश ज्या गीतेच्या दिव्य रत्नमजुषेंत सांठविला आहे तिचा मान—त्या अवघ्या ७०० श्लोकांची योग्यता प्रस्थानत्रयींत सामावली जाऊन, भगवद्गीता हें ब्रह्मविद्येचें दुसरें उपनिषद् व जोरदार कर्मयोगाचें एक अद्वितीय शास्त्र होऊन राहिलें आहे. अशा त्या गीतेच्या दिव्य प्रासादतुल्य भव्य इमारतीकडे वळण्यापूर्वी त्याच सुमारास समाजांत चालूं असणाऱ्या इतर कांहीं मतांचा आपण आधीं थोडक्यांत विचार करूं. कारण वेद, व वेदांताप्रमाणें त्या मतांचाहि उल्लेख भगवद्गीतेंत आपणांस आढळणार आहे. असो.

भाग तिसरा

पैकीं पहिलें मत म्हणजे चार्वाकाचें. "ह्या मताचा उत्पादक देवगुरु बृहस्पति होता असें म्हणतात; त्यानें दैत्यांचा पराजय व्हावा या हेतूने, त्यांची मति भ्रष्ट करण्याकरितां हें मत काढलें अशी दंतकथा आहे" (वे. नि. पा. ३५) आणि ह्या कथेंतहि खोल अर्थ आहे. एकतर हें मत मति भ्रष्टविण्यासाठीं व भ्रष्टविणारें आहे म्हणजेच मुळांत चुकीचें व मूर्खपणाचें आहे, व तें दैत्यांच्या साठीं काढलें गेलें व त्या रूपानें त्यांचा पराभव साधला यावरूनच त्याचा अंगिकार दैत्यप्रकृतीचे व "आसुरसंपत्ति"चे लोकच फक्त करतात व ते शेवटीं दैत्याप्रमाणेंच नाश पावतात हा व इतका खोल अर्थ वरील दंतकथेंत आहे. त्या दैत्यांचा किंवा असुरप्रकृतीच्या मानवांचा नाश कसा होतो हे गीतेचा सोळावा अध्याय सांगतच आहे. पण साडेतीन घटकांच्या राज्यानें शेफारून जाणारे हे शिराळशेट

कसे उन्मत्तासारखे बडबडत व आचरत असतात त्यांचेंहि वर्णन भगवंतांनीं " असौ मया हतः शत्रुः " वगैरे श्लोकांतून चांगलें केलें आहे. " ब्राह्मणकालच्या यज्ञस्तोमानें, कर्मठ लोकांच्या आढ्यतेनें, जेथें तेथें अडवणूक होऊं लागली. उपनिषदांतील उच्च विचार समजण्याइतकी बुद्धि नसणाऱ्या लोकांचें समाधान होईना. " (वे. नि. पा. ३५) तेव्हां " वेद बिद सब झूट है, कसचा देव अन् कसचा धर्म; खावें, प्यावें, मजा मारावी बास ! कारण एकदां ह्या देहाची तीन चिमटी राख झाली म्हणजे तो परत मिळेल काय ? वेद आणि वेदांत हे सगळे पौरुषहीनांचें काम आहे. आणि वेदांचें कर्मकांड तर उघडउघड ब्राह्मणांची लबाडी. स्वतःचें पोट भरण्यासाठीं ह्या भंगटांनीं कांहीं तरी भारूड रचलें आहे झालें ! " अशाप्रकारें सर्वच मानसिक उन्नतिचा चित्रपट उधळून देऊन, किंबहुना, त्यास शिव्या देऊन, केवळ शारीरिक नीच सुखांत व पशुवृत्तींत गुंगणारे व भलतीकडेच वाहवलेलें चार्वाकमत पुढें सरसावलें ! "बृहस्पतिसूत्राचा बहुतेक नायनाट झाला तथापि त्यांतील कांहीं वचनें अद्याप शिल्लक आहेत, ती माधवानें संकलित केलीं आहेत; त्यावरून यांनाच शून्यवादी, लोकायतिक, सौगत, क्षपणक, इत्यादि नांवें लावलेलीं आढळतात. " (वे. नि. पा. ३६) त्या सूत्रांपैकीं कांहीं खालीं देत आहे त्यावरून वाचकांनाही ह्या दुसऱ्यास भंगड म्हणणाऱ्या पण स्वतःच भंगड असलेल्या लोकांच्या पाखंडी मताची थोडीशी कल्पना येईल. ते म्हणतातः—

" अग्निहोत्रं त्रयोवेदास्त्रिदंडं भस्मगुंठनं ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥ १ ॥ "
" ततश्चजीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहितास्त्विह ।
मृतानां प्रेतकार्याणि नत्वन्यद्विद्यते क्वचित् ॥ २ ॥ "
" यावज्जीवं सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ ३ ॥ "
" त्रयोवेदस्य कर्तारः भण्डधूर्तनिशाचराः ॥ ४ ॥ "
" निहितस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिर्यदिष्यते ।
स्वपिता यजमानेन किंन्न तस्माद्धि हन्यते ? ॥ ५ ॥ " इ.

थोडक्यांत म्हणजे " देह हाचि देव भोजन ते भाक्ति । मरण ते मुक्ती पाखंड्याची " या तुकोक्तीप्रमाणें त्यांचीं मतें होती. आणि त्यांतही एखाद्या वचनांतून क्वचित् सत्याचा अंश नव्हता असेंहि नाहीं. पण त्यांचें तें वचन म्हणजे धीर गंभीर विचार करून किंवा सदयतेनें प्रेरित होऊन त्यांच्या मुखांतून बाहेर पडलें आहे असें नव्हें, तर केवळ जुन्या अथवा प्रचलित मतांची टर उडवायची, व सर्वच उधळून देऊन पशुवत् आचरणांत निमग्न व्हायचें ह्या हेतूनें त्यांनीं तें उच्चारलेलें आहे, आणि म्हणूनच त्याला त्या दृष्टीनें तितकी किंमत देतां येत नाहीं. अर्थात् केवळ शरीर-सुखावर बसविलेल्या ह्या भारतवर्षीय एपिक्यूरसच्या मतांचा परिणाम नीतिभ्रष्टता हा झाला असें प्रो. मॅक्सम्युलरसाहेबही खालील आंग्ल-शब्दांत म्हणतातः—

" The chief character of the चार्वाक system was practical rather than metaphysical, teaching utilitarianism and crude hedonism in the most out–spoken way " (P. 133 " Six Systems of Indian plilosophy"). साहजीकच 'प्रथम गोड पण अंतीं कडू' अशा ह्या मताचा टिकाव शेवटपर्यंत लागणें शक्यच नव्हतें. तेव्हां " असल्या विचारानें समाजाचें बंधन सुटणार हें पाहून तसल्याच विचाराचें निराळें रूप पुढें आलें. " (वे. नि. पा. ३७) तेंच ' सांख्यमत ' होय. तेव्हां आतां ह्या सांख्यमताचा आपण जरा सविस्तर विचार करूं. कारण हें मत अत्यंत महत्त्वाचें व विचारी असून त्याचा पगडा भगवद्गीतेवर व महाभारतावर चांगलाच बसलेला आपणास दिसणार आहे. असो.

याप्रमाणें सांख्यमताचा विचार करतां आपणांस प्रथम हें दिसून येतें कीं हें मत कांहीं अगदींच नवीन नसून त्याची उपनिषदांसही थोडी बहुत माहिती किंवा कल्पना होती. उदाहरणार्थ ' श्वेताश्वतरोपनिषदां'त "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तत्कारणं साख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥६।१३॥" असा सांख्य-योगाचा निर्देश केलेला आहे. तसाच दुसऱ्या किरकोळ ठिकाणीहि तो आहे. तसेंच मैत्रायणी उपनिषदांत (५–२) त्रिगुणांचा भाग आहे.

असो. असें जरी आहे तरी सांख्यतत्त्वज्ञान फार प्राचीन होय यांत शंका नाहीं. किंबहुना, सर्वांत जुनें तत्त्वज्ञान कपिलाचें आहे असें (शांति० अ० ३५०) यांत स्पष्ठ सांगितलेलें आहे. तसेंच "सिद्धानां कपिलो मुनिः" ह्या भगवदुक्तींतही हाच अर्थ अभिप्रेत आहे. पण किती जरी जुनें झालें तरी उपनिषत्कालांतील वेदांतमतानंतरचें तें आहे हें उघड आहे. कारण "उपनिषत् सिद्धान्तांत एक तत्त्व प्रतिपादन केलेलें आहे; परंतु कपिलानें दोन तत्त्वें प्रतिपादन केलीं. असा येथून सांख्यांचा आणि वेदान्ताचा प्रारंभापासूनच विरोध उत्पन्न झाला." (म. उ. पा. ७६५). पण असें असूनही "कपिल हा विष्णु किंवा ईश, किंवा ब्रह्मा यांचाच अवतार आहे किंवा यांचीच विभूति आहे असें (महाभारतानीं) मानलें आहे. (अर्थात्) महाभारतकाळीं कपिलाविषयीं अत्यंत पुज्यबुद्धि होती असें यावरून स्पष्ट दिसतें." (म. उ. पा. ७६४). भगवद्गीतेनेंही "सिद्धांना कपिलो मुनिः" म्हणजे "कपिल हीं माझीच विभूति आहे असें तूं जाण" असेंच सांगितलें आहे. व तीच समजूत ज्ञानेश्वरापर्यंत कायम होती असें दिसतें. कारण ज्ञानेश्वर हाच भगवंतांचा अथवा महाभारताचा भाव सांगून "जयाचिये भाटिवेलागीं। मी कपिल जाहलों" तो "प्रकृति पुरुष विभागु। परिसें सांगों ॥" असेंच ज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायांत म्हणत आहेत. पण इतकें म्हणूनही शेवटीं त्या द्वैती तत्त्वज्ञानाला अद्वैत तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें खालची पायरीच येते हें ज्ञानेश्वरांच्या आणि म्हणूनच खुद्द भगवंताच्या खालील उद्गारांवरून समजून येईल:—

"येऱ्हवीं आघवेचि आत्मा। हें सांगों जरी वीरोत्तमा। परी तुझिया मनोधर्मा। मिळेल ना ॥ म्हणोनि एकचि संचलें। चतुर्धा आम्हीं केलें। जे अदळपण देखिलें। तुझिये प्रज्ञे ॥ पैं बाळ जैं जेवविजे। तैं घांसु विसाठायीं कीजे। तैसें एकचि हें चतुर्व्याजें। कथिलें तुज ॥...आणि ऐसेनही पार्था। जरी हा अभिप्रावो तुज होता। नये तरी हे व्यवस्था। एकवेळ सांगों ॥ आतां चौठायीं न करूं। एकही म्हणोनि न सरूं। आत्मानात्मया धरूं। सरिसा पाडू ॥" असें म्हणून 'प्रकृति पुरुषविभागु' सांगण्यांस भगवान् प्रवृत्त झाले आहेत. पण लहान बालकाच्या पुढ्यांत असलेल्या भाताचे २० भाग केले काय किंवा दोन भाग किंवा चार भाग केलें काय, ते करायचे म्हणजे सर्व भाताचा एकच

गोळा किंवा घांस त्याला घेववत नाहीं म्हणून करायचे. तसेंच तत्त्वज्ञानांतही आहे. ' प्रज्ञेचें अदळपण ' ज्यांचे ठायीं असतें त्यांच्यासाठीं ही 'विभागा'ची व्यवस्था करावी लागते. किंबहुना असेंच तत्त्ववेत्ते त्या एकाच ब्रह्माचे–" सर्वं खल्विदं ब्रह्म " अशा त्या सर्वत्र संचलेल्या व " अर्जुना जियेठायीं । न सरे द्वैताची वही । " अशा आद्यंतीं एकचएक असलेल्या परब्रह्माचे—दोन,चार,असे 'विभाग' करीत असतात. केवळ सामान्य 'मनोधर्मास मिळणार नाहीं' म्हणूनच श्रीकृष्ण मातेला त्या ब्रह्मोदनाचे इतके घांस करावे लागले. कारण आपण सर्व ' बाळ ' आहोंत पण बाल्यावस्था ही कांहीं तत्त्वज्ञानांत श्रेष्ठावस्था नव्हे. म्हणजेच त्यासाठीं केलेले विभाग हे खरे नव्हेत. आणि म्हणूनच खुद्द भगवंतांच्याच आधारें कपिलाचेंहि शास्त्र खालच्याच पायरीचें होय असें आम्ही वर म्हटलें. असो. पण असें द्वैती तत्त्वज्ञान असूनही तें फारच उच्च प्रतीचें आहे हे त्याच्या खालील मतांवरून दिसून येणार आहे:—

" प्रकृति आणि पुरुष हे भिन्न आहेत हें त्यांचे पहिले (मुख्य) मत. प्रकृतिपुरुषांच्या भिन्नपणाच्या ज्ञानापासून मोक्ष होतो हें दुसरें. प्रकृतिपासून सर्व जडसृष्टि उत्पन्न झाली हें तिसरें, आणि हीं तत्त्वें चोवीस आहेत हें त्यांचें चौथें मत. सर्वसृष्टींत जें नानाप्रकारचें भिन्नत्व दिसतें त्याचें कारण त्रिगुण होत हें पाचवें मत. याप्रमाणें सांख्यांच्या मताचा विस्तार महाभारतकाळापर्यंत झालेला दिसतो " (म. उ. पा. ७७३). भगवद्गीतेंतला अनुक्रम याहून थोडा भिन्न व उच्चप्रकारचा आहे. तो असा:—

जगतांत प्रकृति आणि पुरुष हे दोन (अनादि) पदार्थ आहेत आणि ते केव्हांहि एक होऊं शकत नाहींत, असें त्याचें पहिलें मुख्य मत होतें. शांतिपर्व अ. ३१८ यात हीच गोष्ट स्पष्ट सांगितली आहे. दुसरें मत म्हणजे पुरुष प्रकृतिहून भिन्न आहे एवढेंच नव्हे तर तो केवळ द्रष्टा आहे. त्याला कोणतेच प्रकृतिचे क्रिया किंवा गुण लागत नाहींत. पुढें "आत्म्याचें अमरत्व व निष्क्रियत्व हें कपिलाच्या मताचें तिसरें अंग होतें असें भगवद्गीतेवरून दिसतें. यांत सांख्यांचें व वेदांत्यांचें एक मत आहे. तसेंच गीतेंतील सांख्यांच्या मताची चौथी बाब म्हटली म्हणजे ज्ञान ही होय. पुरुष प्रकृतिहून निराळा आहे, सर्व क्रिया व सुखदुःख प्रकृतिच्या ठिकाणीं

आहेत असें ज्ञान पुरुषाला झालें म्हणजे पुरुषाला मोक्ष आहे, असा सांख्यांचा सिद्धान्त भगवद्गीतेंत स्पष्ट सांगितला आहे. हेंहि मत वेदान्तासारखेंच; मात्र ज्ञानाचा प्रकार निराळा. म्हणजे एकांत द्वैत ज्ञान व दुसऱ्यांत अद्वैत ज्ञान. (शेवटीं) सांख्याचें पांचवें मत फार प्राचीन काळापासून त्रिगुणांचें होय. (तेंहि गीतेंत आलें आहे.) हे गुण प्रकृतीच्या ठिकाणीं असतात आणि पुरुष प्रकृतींत राहून प्रकृतिपासून उत्पन्न झालेल्या या गुणांचा उपभोग घेतो, असें गीतेच्या तेराव्या अध्यायांत सांगितलेलें आहे. " (म. उ. :पा. ७६६–६७). असो. वरील विवेचनावरून वाचकांस सांख्यांच्या ठळक मतांची व तत्वांची सामान्य माहिती व त्यांच्या आणि वेदांत्यांच्या मतांतील ऐक्य व भिन्नपणा अथवा सादृश्य आणि वैसादृश्य हें लक्षांत आलेंच असेल. आतां " यं संन्यासमितिप्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव " या भगवदुक्तींत सांख्यांचा आणि संन्यासाचा अभेद दाखविला आहे. परंतु संन्यासमार्गी लोक वेदांती असत, धर्मशास्त्राप्रमाणें संन्यास घेणारे लोक सांख्य नसत अशी कल्पना सुलभाजनक संवादावरून होते. धर्मध्वज जनक हा पंचशिखाचा (सांख्यमताचार्यांपैकीं एकाचा) शिष्य असून त्यानें संन्यास घेतला नव्हता व संन्यास न घेतां राज्य करीत असतांही त्याचें नैष्कर्म्य कायम होतें असें त्यानें—" त्रिदंडादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन कस्यचित् । छत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥ " (शां. अ. ३२०–४२)—ह्यांत म्हटलें आहे. पण सुलभेनें या मताचें खंडन करून संसारत्यागाशिवाय मोक्ष नाहीं, संन्यास घेतल्याशिवाय खटाटोप अर्थात् मनाची व्यग्रता बंद होणें शक्य नाहीं, असें सांगितलें आहे. ती स्वतः यतिधर्म पाळणारी होती. यावरून भगवद्गीतेच्या काळीं सांख्य हे जरी वैदिकमार्गीच संन्यासी होते असें मानलें—(पण तसेंच मानण्याचें कारण नाहीं हें आम्ही पुढें दाखविणार आहोंत)—तरी महाभारतकाळीं सांख्यमत संन्यास अथवा वेदांतमताहून भिन्नच होतें. अर्थातच हळुहळू पुढें त्यांचा पूर्ण विरोध येऊन बादरायणाच्या वेदान्तसूत्राच्यावेळीं सांख्यांचें खंडनच वेदांत्यांस करावें लागलें " (म. उ. पा. ७७४) हें उघड आहे. दुसरीही एक गोम अथवा कमीपणा ह्यांत–ह्या सांख्यमतांत होता व तो म्हणजे त्यांचें अनीश्वरवादित्व होय. प्रकृतिहून भिन्न असणारा पुरुष तोच

ईश्वर होय—" जीवोब्रह्मैवनापरः "—हें त्यांनीं ठरविलें नाहीं. प्रकृतिला लटकी मानून केवळ एकाच परब्रह्माचें अद्वैतीं प्रतिपादन तर त्यांत नाहींच. उलट " प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादि उभावपि " ह्याप्रमाणें दोन्हीही गोष्टी खऱ्याच आहेत असें द्वैतमतच त्यांत स्पष्ट आहे—पण त्या द्वैतमतांतही पुढील रामानुजमध्वादिकांप्रमाणें ईश्वर मानला नाहीं हीच त्यांची मोठी गोम अथवा चूक आहे. " सांख्यमताप्रमाणें हा पुरुष ईश्वर आहे हें त्यांनीं ठरविलें नाहीं...सांख्य प्रारंभापासूनच निरीश्वरवादी असावेत असें महाभारतांतील कित्येक वचनांवरून दिसतें. शांतिपर्व अध्याय ३०० यांत प्रारंभीं योग आणि सांख्य यांच्यांतील मतभेद सांगतांना असें म्हटलें आहे कीं, " योगमतवादी आपल्या पक्षाबद्दल असें कारण पुढें आणतात कीं, जगाला ईश्वर म्हणून कोणी असलाच पाहिजे. त्याशिवाय जीवाला मुक्ति कशी मिळेल ? पण सांख्यमतापैकीं पूर्ण विचार करणारे ब्राह्मण आपल्या मताच्या पुष्ट्यर्थ असें म्हणतात कीं, जीवाच्या ठिकाणीं विषयांबद्दल वैराग्य बाणलें असतां देहत्यागानंतर तो उघडच मुक्तीला जातो. त्याला दुसरा मार्ग नाहीं. " येथील मूळांतलें संस्कृत श्लोक असे आहेतः—

" सांख्याः सांख्यं प्रशंसंति योगा योगं द्विजातयः । अनीश्वरः कथं मुच्येत् इत्येवं शत्रुकर्दन ॥ ३ ॥ विज्ञायेह गतीः सर्वा विरक्तो विषयेषु यः । ऊर्ध्वं स देहात्सुव्यक्तं विमुच्योदिति नान्यथा ॥ ५ ॥ " असो. याप्रमाणें उभयपक्षाचा मतभेद येथें सांगितलेला आहे. अर्थात् सांख्य निरीश्वरवादी आहेत ही गोष्ट महाभारतकाळींही सिद्ध होती. बहुधा कपिलानें पुरुषाशिवाय निराळा ईश्वर मानलेला नाहीं असें दिसतें. " (म. उ. पा. ७६५–६६). पण केवळ त्याच्या इतर उदात्त तत्त्वज्ञानामुळें त्याच्याविषयीं साहजीकच अत्यंत पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली व म्हणूनच त्यास प्रत्यक्ष ईश्वरावतार मानण्यापर्यंत व प्रत्येक ठिकाणीं त्याच्या तत्त्वज्ञानांस आस्तिक तत्त्वज्ञानांत जागा देण्यापर्यंत महाभारताची मजल गेलेली आहे. किंबहुना, महाभारताच्या (१२–१२–६७) येथें " सांख्यासारखें शास्त्र नाहीं " असें प्रशंसापर निघालेले उद्गारही सांख्यांची छाप त्याकाळीं किती बसली होती हेंच दाखवितात. अशी छाप सर्वच मोठ्या तत्त्ववेत्त्यांची त्या त्या काळीं बसत असते, व त्यांतही सर्व समाज हदरून सोडणारा एखादा तसाच महात्मा प्रकट झाल्यास, " यद्यद्विभूतिमत्सत्वं

श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोंशसंभवम्॥" या भगवद्वचनाप्रमाणें त्या व्यक्तीस समाज 'ईश्वरावतार' म्हणून डोक्यावर घेऊन नाचूं लागतो. पण ह्यांत हिंदुधर्माचें उदारमतवादित्व व व्यापक स्वरूपच दृष्टीस पडतें. अत्यंत घेण्यासारखी गोष्ट सांगणारा प्रत्यक्ष शत्रू असला तरी त्यालाही मान देण्याची, प्रसंगीं त्यास देवसुद्धां मानण्याची त्याची तयारी असतें. कारण श्रीयुत अच्युतराव कोल्हटकर यांनीं सर्वधर्मपरिषद नामक एक श्रुतिबोधाचा संक्रांतीचा अंक काढला होता त्यांत त्यानीं म्हटल्याप्रमाणें, " हिंदुधर्म हा व्यक्तीचा नाहीं, तर तत्त्वांचा आहे. प्रामाणिकपणें प्रतिपादिलेल्या सर्व तत्त्वांचा त्यांत समावेश झाला आहे. " कारण भगवद्गीतेंतच असणाऱ्या व तेथून सुरूं झालेल्या "संभवामि युगे युगे" ह्या अवतार कल्पनेप्रमाणें महाभारताच्या शांतिपर्व अ. ३३९ यांत दिलेल्या दशावतारांत महात्मा गौतमाची गणना नाहीं. या नारायणीयाख्यानांत " हंसः कूर्मश्च मत्स्यश्च प्रादुर्भावा द्विजोत्तम। वराहो नारसिंहश्च वामनो राम एव च॥ रामोदाशरथिश्चैव सात्वतो कल्किरेवच॥" हे दहा अवतार दिले आहेत. पण " या दहा अवतारांत बुद्धाचा प्रवेश नाहीं...हल्लीं लोकांत प्रसिद्ध असलेले अवतार बहुतेक हेच असून प्रारंभीं हंस आहे तो मात्र निराळा आहे आणि त्याच्याऐवजीं नववा बुद्ध झाला आहे. " (म. उ. पा. ८०९). तेव्हां असें हें चालायचेंच. पण अवतार झाला म्हणून त्याचें सर्वच सांगणें खरें, असला दुराग्रह हिंदुधर्मांत नाहीं. तो जो अवतार मांनला जातो तो त्याच्या मतांतील ग्राह्यांशासाठीं व त्यांनीं बजावलेल्या अलौकिक व उदात्त कामगिरीसाठीं होय, हें उघड आहे. आणि म्हणूनच बुद्धास प्रथम अवतार मानणाऱ्या देशांतच त्याच्या मताची फार दिवस चलती न होता शेवटीं त्यास हिमालयाच्या पलीकडे हांकलून देण्यांत आलें. तेंच भगवान श्रीकृष्णाची उपासना आज हजारो वर्षें या आर्यावर्तांतील सर्व आबालवृद्ध व आचांडाल जनता करीत असून त्याच्या 'गोड' गोविंद नामांत तल्लीन होऊन राहिली आहे. "आणि यापुढेंहि भगवद्गीतेच्या दिव्य उपदेशानें मोहित होऊन " ती त्यास तशीच पूजित राहणार ह्यांतही तिळमात्र शंका नाहीं. हें असें कां झालें, बुद्धाचा पराजय कां झाला व श्रीकृष्णाची महतीच कां टिकून राहिली, इत्यादि हकीकत पुढें ओघाओघानें येणारच आहे. प्रस्तुत सांगण्याचा मुद्दा एवढाच कीं, ह्या-

प्रमाणें प्रत्यक्ष ईश्वरावतार मानलें किंवा त्याच्या उदात्त तत्त्वज्ञानाची छाप कांहीं काळ जनतेवर बसली तरी त्यांत—त्या तत्वज्ञानांत—जर एखादें मोठें व्यंग असलें तर तें मत सदा विजयी राहणें केव्हांच शक्य नाहीं. त्याला तशीच अलौकिक प्रतिभा, हतोटी, व शहामत लागत असते. ती सर्वांतच नसते. म्हणून व्यक्तिनिष्ठ नसून तत्वनिष्ठ असलेला आमचा समाज व धर्म ग्राह्यांश असेल तेवढा घेऊन त्यास आत्मसात् करील व त्याज्यांश उकिरड्यांवर फेंकून देईल ! खुद्द कपिलाच्या अथवा सांख्यांच्या बाबतींत तेंच झालें. तें कसें झालें तें आतां आपण पाहूं.

वर सांगितलेंच आहे कीं, सांख्यांचे निरीश्वरवादित्व ही एक त्यांच्या मतांत मोठी गोम अथवा चूक होती म्हणून. आणि हीच चूक त्यांना पुढें भोंवली आहे. कारण " यापुढें सांख्यांचे जे सिद्धांत झाले त्यांचें वेदांत्यांनीं नेहमीं खंडनच केलेलें आहे. महाभारतानंतर भारती—आर्य—आस्तिक तत्त्वज्ञानांत सांख्यास जागा मिळाली नाहीं. त्यांचें मत निरीश्वर असल्यानें हा प्रकार साहजिक झाला. या दोषाच्या परिहारासाठीं सांख्यसूत्रें अर्वाचीन काळीं तयार झालीं. त्यांत सांख्यांस सेश्वर बनविलें आहे हें प्रसिद्ध आहे. " (म. उ. पा. ७७३) असा हा इतिहास आहे. आणि तरीही आमचे श्रीयुत तात्या नेमिनाथ पांगळ आपल्या ' जैनधर्म ' नामक पुस्तकाच्या ४१ ते ४३ पानापर्यंत " कपिलासारख्यांनीं आमच्याप्रमाणेंच ईश्वर मानला नाहीं; मग त्यांना तुम्ही नास्तिक म्हणत नाहीं. आणि आम्हांलाच कां म्हणतां ? " असा अट्टाहास चालविला आहे. पण " सांख्या निरीश्वराः केचित् " यावरून कपिलास निरीश्वरवादीही मानलें आहे हें तेच कबूल करतात. मग निरीश्वरवादी व नास्तिक ह्यांत कांहीं अंतर आहे कीं काय ? अर्थात कपिल ज्या अर्थानें नास्तिक गणला गेला त्याच अर्थानें जैनही नास्तिक गणले जावेत ह्यांत काय आश्चर्य ? आणि ह्यांत 'पक्षपात' तरी कसला ? असो. मतांचाच विचार करतां कपिलांचें मत जैनाप्रमाणेंच होतें, अथवा खरें म्हणजे जैनांचें कपिलाप्रमाणें होतें. कारण ऐतिहासिक अनुक्रमाप्रमाणें पाहिल्यास " युगादि नायक जैनतीर्थंकर भगवान ऋषभदेव यांनीं जी सृष्टिकर्तृत्वमीमांसा केली तिचाच अनुवाद कपिलानें केलेला आहे " (जैन धर्म पा. ४३) असें नसून कपिलमतांचा अनुवादच ऋषभदेवांनीं केला हें उघड आहे. दुसरी एक चूक

रा. पांगळांनीं केली आहे व ती म्हणजे, " कपिलादिक ब्राह्मणधर्मप्रतिपादक महर्षींचें मत म्हणजेच हिंदुधर्म " अशी त्यांची वेडगळ समजूत झालेली दिसते. (" जैनधर्म " पान ४१ पहा). तेव्हां हिंदुधर्मही ईश्वरास सृष्टीचा विधाता मानित नाहीं म्हणून तोही नास्तिकच म्हटला पाहिजे असा त्यांचा म्हणण्याचा रोख. पण ही त्यांची चूक आहे. हिंदुधर्मात निरनिराळ्या प्रकारचे तत्त्ववेत्ते निरनिराळीं मतें प्रतिपादून गेले; पण त्यांतून कोणची मतें टिकून राहिलीं, कोणच्या मतांचा अखेर विजय झाला हें पाहिले पाहिजे, व त्यावरूनच हिंदुधर्म कोणचा हें ठरविलें पाहिजे, हें उघड आहे. पण एवढी साधीही गोष्ट त्यांस न दिसून ते भलत्याच भ्रमाच्या रानांत शिरले आहेत. यासाठीं त्यांनीं पुन्हां एकदां अधिक आस्थापूर्वक हिंदुधर्माचा अभ्यास करावा म्हणजे त्यांस सर्व गोष्टी नीट कळून येतील अशी आमची त्यांस प्रेमाची सूचना आहे. इथें आम्ही त्यांस इतकेंच सांगतों कीं, हिंदुधर्म हा नास्तिक नसून पूर्ण आस्तिक आहे. असो. तेव्हां सांगण्याचा भाग असा कीं, कपिल हा नास्तिक होता, व हेंच त्याचें मत त्याला पुढें नडलेलें आहे. " ईश्वरासिद्धेः । " (सांख्य० अ. १ सूत्र ९२) किंवा "प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः । " (सांख्य० ५-१०) असल्याप्रकारानें कपिल ईश्वर मानीत नाहीं. प्रत्यक्ष आणि अनुमान एवढीं दोनच प्रमाणें सत्यज्ञानप्राप्तीचीं साधनें होत अशी त्याची समजूत आहे तीच चूक आहे. ॲडेलंगसाहेब हा कपिलाचा नास्तिकपणा खालील शब्दांत स्पष्ट करतातः—

"The system of Kapila leads directly to fatalism and mediately to atheism......Kapila denies the existence of God who governs the World. He argues that there is no proof of one by simple perception; nor to be deduced from sensation by inference or induction, the only means he admits of obatining true knowledge," etc. (P. 154 Historical Sketch of Sanskrit Literature. From German by Adelung). असो. पण सांख्यांनाहीं शेवटीं अर्धवट ऐक्याची कबूली द्यावी लागली. " असे हे आत्मे अनेक आहेत, व ते एकाचेच अंश आहेत, येवढ्या गोष्टीला कबुली देऊन पुढें सांख्य गप्प

बसतात. या नानात्वाचें मूळ वेद प्रामाण्य धरून ओळखावें असें अर्धवट बोलून सांख्य एकत्वाची टाळाटाळ करतात. " (वे. नि. पा. ३८) यावरून त्या ऐक्याचा अंधुक प्रकाश त्यांच्या हृदयावर पडत चालला होता असें दिसते. प्राणापानादि पंच प्राणांच्यावरून डेव्हिससाहेब म्हणतात:— " These inventions denote that Kapila had a dim idea or perception of the fact that there are vital forces at work in the human system more subtle than inanimate matter." etc. असो. पण एकंदरींत ईश्वराची टाळाटाळच सांख्यांनीं केली आहे. " त्या ईश्वराला पुढें आणल्यावांचून चालण्यासारखें आहे. मग उगीच त्याबद्दल वाद करण्यांत वेळ कां घालवितां अशी सांख्याची एक कोटी आहे " (वे. नि. पा. ३८) पण ती अर्थात् उपनिषदांचें व वेदांताचे उच्चतत्वज्ञान न समजणाऱ्या, पण त्याजबरोबर जुन्या कर्मकांडाच्या कटकटीस कंटाळलेल्या, व म्हणूनच वेदवेदांतास पार झुगारून देऊन ' crude hedonism ' शिकवणाऱ्या चार्वाकामागें जाणाऱ्या जनतेस चुचकारून ताळ्यावर आणण्यासाठीं होय. अर्थात् कांहीं त्यांच्या तंत्रानें तर कांहीं आपलें असें तडजोडीचें धोरण त्यांनीं स्वीकारलें. " ईश्वरावांचून रोजचा व्यवहार अडत नाहीं. तेव्हां त्याचा वादच सोडून द्या. " पण पुरुषप्रकृति तर मानाल ? " ईश्वर नाहीं म्हणण्यांतच काय अधिक आहे ? प्रत्यक्ष आणि अनुमान ही प्रमाणें कबूल आहेत, त्यांच्या कसोटीला उतरेल तेवढें घेण्याला तर कांहीं हरकत नाहीं ? ......व्यवहारांत देवावांचून अडत नाहीं तरीं त्या समजुतीला समूळ फांटा देऊं नका, आपण करूं ते होण्यासारखें आहे, मग असला अनीतीचा पाया कां घालतां ? " अशाप्रकारची ही तडजोडीची भाषा सांख्यांनीं वापरली व ती त्यावेळेस योग्यच होती. " लोकांना आळा घालण्याकरतां केलेल्या प्रयत्नांत कपिल म्हणा किंवा हे सांख्यमतवाले म्हणा, ह्यांनीं मोठा दूरदर्शीपणा दाखविला " (वे. नि. ३८) ह्यांत कांहीं शंका नाहीं. आणि म्हणूनच " हें मत कांहीं वेळ पटलें असावें. परंतु (शेवटीं) ह्यांत ईश्वराची हेळसांडच असल्यामुळें लोकांचें अखेरीस समाधान होईना. पूजन करण्याची इच्छा मनुष्याला स्वाभाविक असते. विशेष विचाराशिवाय ह्याच्यापर्डे गति जात नाहीं. ह्याकारणानें सेश्वरसांख्य

किंवा योगमार्ग निघाला. " (वे. नि. ४०) अशा रीतीनें सांख्यमतास उतरती कळा लागली. थोडक्यांत म्हणजे " देवाची, सगुणदेवाची भक्ति, पूजा वगैरे ज्यांत नाहीं तो धर्म साधारण जनानां कायमचा मान्य होत नाहीं हें तत्त्व बहुतेक ठरल्यासारखें झालें आहे. " (वे. नि. ७९) हें जें श्रीयुत फडके बौद्धधर्मासंबंधीं पुढें म्हणतात तें सांख्यमतासही येथें लागू पडण्यासारखें आहे. तेव्हां आतां " सेश्वरसांख्य किंवा योगमार्ग " कडे आतां आपणास वळलें पाहिजे. पण तत्पूर्वी ह्या निरीश्वर सांख्यासंबंधी एक शेवटची महत्त्वाची गोष्ट सांगून आपण त्यांची रजा घेऊं.

" वेदांतील यज्ञयागादिकांत होणाऱ्या अनागस प्राण्यांच्या हत्येकडे वाचकांनीं लक्ष द्यावें; कारण ह्यामुळेंच त्या वेदांवर पुढें उपनिषदादिकांचे हल्ले चढलेले आहेत " असें आम्ही मागें सांगितलेले वाचकांस आठवत असेलच. त्यानंतर उपनिषदांनीं स्वर्गपर अशा कामात्म्यांची कशी हजिरी घेतली तें आम्ही मागें दिलेंच आहे.भगवद्गीतेचे त्याबाबतींतले उतारेही आम्ही तिथेंच वाचकांस सादर केले आहेत. गौतमाच्या हल्ल्याची सामान्यरूपरेषाही उपनिषद, गीता, व बौद्धधर्म ह्या एकाच विचारसागराच्या तीन विविध लाटा कशा आहेत हें सांगताना दिलीच आहे. त्यानंतर त्यापैकीं प्रत्येकाच्या स्वतंत्रविचाराकडे वळून उपनिषदांचें म्हणणें आम्ही सांगितलें व नंतर गीतेकडे व गौतमाकडे वळण्यापूर्वी त्याचसुमारास चालू असणाऱ्या महत्त्वाच्या मतांचा प्रथम थोडासा वाचकांस परिचय करून देण्याचें ठरवून त्याप्रमाणें आम्ही चार्वाक व सांख्यमत येथवर सांगितलें. पैकीं चार्वाकानें वेदांविरुद्ध, तत्कर्त्या ब्राह्मणांविरुद्ध, यज्ञयागांविरुद्ध व खुद्द ब्रह्मज्ञानाविरुद्ध कशी बंडाळी माजविली होती व " असलीं मतें जेव्हां निघालीं तेव्हां वैदिक आणि वेदांती सगळ्यांचीच गडबड" कशी "उडाली" (वे नि. ३६)हें आपण मागें पाहिलेंच आहे.संगमावर जाऊन क्षणांत बाप्तिस्मा घेऊन ख्रिस्ती होऊन लगेच प्रायश्चित्तानें परत हिंदुधर्मात येऊन दोहोंच्याहि बाह्य संस्कारांत कांहींच अर्थ नाहीं हें दोघांच्याहि नाकावर टिच्चून सांगणाऱ्या रा.गोपाळराव जोशांचाच हा कांहींसा प्रकार,पण त्यांतही सत्य नव्हतें असें नाहीं. उदाहरणार्थ, "स्वर्गाकरतां तुम्ही यज्ञ करतांना ? आणि यज्ञांत मारलेल्या पशूला स्वर्ग मिळतोना ? तर मग " स्वपिता यजमानेन किन्न तस्माद्धि हन्यते ? " ह्या चार्वाकाच्या सडेतोड प्रश्नास कोण काय

उत्तर देणार ? अर्थात् वैदिक गडबडले यांत काहीं नवल नाहीं. कारण 'सबसे जीव प्यारा.' पण तितकाच तो त्या बापड्या गरीब पशूलाही प्यारा नाहीं काय ? मग त्याची हत्या करणें हा निर्दयपणा नव्हे काय ? हा ह्यांत गर्भित अर्थ आहे. एवढेंच कीं तो चारगट लोकांच्या तोंडून आला आहे. पण हीच विचारसरणी पुढें कपिलांनीं व बुद्धांनीं स्वीकारली आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. तेव्हां वेदांच्या ह्या हिंसाप्रधानत्वाबद्दल "नास्ति को वेदनिंदकः ?" ही रा. पांगळांची कोटी (जैन धर्म पा. ४८) योग्यच आहे. कारण उपनिषदांपासून आजतागायत तेंच व्रत सर्व तत्व-वेत्त्यांनीं व साधुसंतांनीं छातीठोक उदात्तपणानें धरलें आहे. "यज्ञयागाचा काल निदान पूर्वकालीं होता तसा पुन्हा येणें शक्य दिसत नाहीं. त्या कर्मठ-पणाला डावेपणा आला होता, तो ह्या मराठी कवींनीं बहुतेक संपुष्टांत आणला आणि त्याची डाळ पुन्हां केव्हांही शिजूं नये अशी तजवीज केली." (वे. नि. ७४) असें रा. फडके आपल्या मराठी भाषेच्या व साधुसंतांच्या कामगिरीच्या अखेरीस म्हणतात तें खरें आहे. तेव्हां सांगण्याचा भाग असा कीं, ह्या वेदाविरुद्ध हल्ल्यांत कपिलानेंहि आपला भाग घेतला असून "शांतिपर्व अ. २६८ यांत गाईचा व कपिलाचा संवाद कल्पिलेला आहे. प्राचीन वेदविहीन (विहित ?) यज्ञांत गवालंभ होत असे, तेव्हां ब्रह्मनिष्ठा संपादन करणाऱ्या व सत्ययुक्त बुद्धीचा लाभ झालेल्या कपिलाला राग येऊन "आहारे वेद !" असें तो म्हणाला आणि हिंसायुक्त धर्माला प्रामाण्य नाहीं असें त्याचें स्पष्ट मत त्यानें सांगि-तलें. (भाषांतर पु. ६ पान ५६३) अर्थात् वेदाविरुद्ध कपिलाचें मत... असलें पाहिजे ही गोष्ट आपल्यास (येथें) स्पष्टपणें दिसते." (म. उ. पा. ७६४–५). असो.

आतां आपण योगाकडे वळूं. हा योगमार्ग निघण्याचें कारण वर रा. फडके यांच्या शब्दांत दिलेंच आहे. पण "ह्या कारणानें सेश्वरसांख्य किंवा योगमार्ग निघाला" (वे. नि. ४०) या त्यांच्या वाक्यावरून दोन्हीं मार्गांत फरक फक्त ईश्वर मानण्यांत आहे, बाकी दोन्ही मार्ग एकच आहेत अशी त्यांची समजूत आहेसें दिसतें. पण हा फरक केवळ ईश्वर मानण्यापुरताच नसून इतरही कित्येक बाबतींत तो आहे, हें लक्षांत ठेविलें

पाहिजे. यासंबंधांत अमेरिकेच्या हॉप्किन्ससाहेबांचे खालील उद्गार वाचनीय आहेत. ते म्हणतात:—

" The distinctive mark of the Yoga (Gita 3, 3) is, if we translate it in the natural original sense, application to work as opposed to application to understanding; in other words, the Yoga laid stress on religious practice, the Sankhya on knowledge. Both the systems could be regarded as identical only by insisting on the objective of each. Both systems gave emancipation, therefore they were one. But one was that of pure science or knowledge, the other was that of pious work (Yoga, tapas) added to this science, a practical divergence that existed quite apart from the question whether the goal was really the same..........They could not unite, for the true Sankhya did not teach Brahmanism but Kevalatwam or absolute seperation of the individual spirit from everything else, an अस्तित्वम् केवलम् or existence apart from all, not apart in ब्रह्मन्. "

" The epic itself teaches that the greatest difference between the two systems is that the Sankhya does not believe in a personal God while God is the supreme belief of the Yogin.......There is the practical difference between the austerities of the two systems. It cannot be supposed that the "knowledge-philosopher" admitted as much tapas as did the Yogin, whose practical discipline was almost wholly a " razor-edged path " of austerity (Compare XII 221, 4 and XII 233, 23). The difference between

"the Sankhya and Yoga" as admitted and explained in the late passage XII 237,29ff is mainly a practical one, in that " the सांख्य keeps aloof from objects of sense, controls the senses, and is alike to all creatures, friendly to all, indifferent to all things . (सर्वभूतसुहृन्मैत्रः समलोष्टाश्मकांचनः a standing epithet), injures no creatures and so attains Brahman " whereas the Yogin is released "who, transcending supernatural power ceases (from activity)." The Yoga is deseribed in one verse: " योगैश्वर्यमतिक्रान्तो यो निष्क्रामति मुच्यते" 237,40. असो. वरील उताऱ्याचें तात्पर्य इतकेंच आहे कीं, सांख्य हे अनीश्वरवादी असून केवळ ज्ञानानें—आत्म्याच्या स्वतंत्रतेच्या अथवा अलिप्ततेच्या ज्ञानानें व थोड्याबहुत तपानें निष्क्रिय राहून मुक्त होऊं पाहतात तर योगी परमेश्वर मानून त्याच्या ध्यानांत गुंगण्यासाठीं सर्वैश्वर्याच्या पलिकडे जाऊन प्रत्यक्ष खडतर योगसाधन करीत असतात, असा हा दुहेरी किंवा तिहेरी फरक आहे. अजून एक फरक म्हणजे " समाधीचा अभ्यास करण्याला जातिनिर्बंध आड येत नाहीं. वर्णाश्रम भेदाची, स्त्री शुद्र वगैरे अधिकाराची त्यांत पंचाईत नाहीं. ब्राह्मणाच्या वर्चस्वाला ह्यांत प्रतिष्ठा नाहीं. गायत्रीमंत्रानें सगर्भ प्राणायाम अधिकार असल्यास करा, किंवा एरवीं अमंत्रक प्राणायाम करण्यांतही कांहीं गौणपणा नाहीं. योगाच्या यमनियमादि अष्टांगांत यज्ञाची, नित्य-नैमित्तिक कर्माची, ज्ञानाची, कशाचीच उठाठेव नाहीं." (वे. नि. ४०) पण " ह्यांतही ब्राह्मणांनीं आपला पाय पुढें ढकललाच. संन्यास देण्याचा अधिकार फक्त ब्राह्मणांनाच आहे, हा निर्बंध कायम राहिला. " (वे. नि. ४०).हॉप्किन्स साहेबांनींही 'low castes' ना हा योग शिकवितां येतो, पण त्याची बौद्धिक शाखा फक्त उच्चवर्णाच्या स्नातकांनांच शिकवावी असा स्पष्ट निर्बंध असल्याचें लिहिलें आहे. असो.

या योगमार्गाची आत्मिक उन्नतीची मूलभूत उपपत्ति व त्याचें कांहीं नियम वगैरे आपण थोडक्यांत पाहूं. " दुःखाचा परिहार होण्याची एकच युक्ति म्हणजे इच्छांचा नाश करणें होय. एका इंग्रजी ग्रंथकारानें म्हटल्या-प्रमाणें इच्छेची दोरी तोडून टाकली म्हणजे आत्म्याचें विमान आकाशांत

चढेल !...योग सिद्धान्ताचा मुख्य मुद्दा हाच आहे....मन जर आपल्या इच्छांपासून परावृत्त होईल, अर्थात् तें जर स्वस्थ बसेल तर आत्मा आपल्या संपूर्ण तेजानें प्रकाशेल. योगावरील पतंजलीच्या सूत्रांचें पहिलें सूत्र, योग म्हणजे मनाचें स्वस्थ बसविणें, असें आहे. * हें कर्म फार कठिण आहे आणि योगतत्वज्ञानाचा प्रयत्न यमनियमासनादि सांगून त्याकडेच आहे." (म. उ. पा. ७३४). "अर्थात् समाधींत ध्यान परमेश्वराचें करावें असेंच न्यूप्लेटोनिस्टसप्रमाणें त्यांचेहि मत आहे." (म. उ. पा. ७३५). "याशिवाय नीतिपालन, अहिंसाव्रत, शक्य तितकें विनिद्रत्व हेंही त्यांनीं पाळलें पाहिजे. याप्रमाणें यमनियम पाळून, विकल्परहित स्वस्थ व सत्त्वस्थ मनानें व अंतर्मुख इंद्रियें करून काष्ठलोष्ठाप्रमाणें योगी बसला असतां 'जसा मेघांमध्यें एकदम विजेचा प्रकाश पडतो त्याप्रमाणें एकदम प्रकाश पडेल व त्या ज्योतिच्या ध्यानाचंचि बळकटी साधण्याचा यत्न करतां करतां योग्यास अखेर मोक्ष प्राप्त होईल." (म. उ.पा. ७३६, ७३५)ह्या सर्व सांगण्याचें सारांशरूप प्रतिबिंब खालील 'भीष्मस्तवराजां'तील श्लोकांत पडलें आहेः—

"यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः संयतेंद्रियाः। ज्योतिः पश्यंति युञ्जानाः तस्मै योगात्मने नमः ॥"— असो.

पण ही झाली पुष्कळशी हटयोगाची स्थिती. याहून वरच्या दर्जाचा व म्हणूनच शेवटीं सर्वांत खरा असा राजयोगच होय. आणि आचार्यांच्या अपरोक्षानुभूतिमध्यें राजयोगाच्या दिलेल्या व्याख्यांतून खालील वेंचक व्याख्या वाचकांनीं वाचल्यावर त्यांचीही आमच्याप्रमाणेंच या बाबतींत खात्री पटेल. ऐका आचार्य काय म्हणतात तें:—

" आदावंतेच मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते । येनेदं सततं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृतः ॥ दृष्टीं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं जगत् । सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ॥ निषेधनं प्रपंचस्य रेचकाख्यः समीरणः ।

---

* टीपः—[" अर्जुना समत्वचित्ताचें । तेंचि सार जाण योगाचें "

—ज्ञानेश्वर.

" मन हें चंचल झालें एकाठायीं । तया उणें काई निजसुखा ? ॥ " असें तुकोबाही म्हणतात.]

ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरीरितः ॥ ततस्तदवृत्तिनैश्चल्यं कुंभकः प्राणसंयमः ॥ यत्रयत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनं । मनसो धारणं चैव धारणा सा परा मता ॥ " इ. हीं आचार्योचीं वचनें संस्कृत असूनही सामान्य जनांस कळतील इतक्या तीं सोप्या भाषेंत लिहिलीं आहेत. असो.

याशिवाय " Yoga as Deistic and Bramhaistic " ह्या ' हेडिंग ' खालीं हॉप्किन्स साहेबांनीं, ' बल, ऐश्वर्य, प्रभुत्व, अदभुत-शक्तिमत्व यासाठीं झटणाऱ्या पूर्वीच्या " one-leg " म्हणजे एका पायावर तपाचरण करणाऱ्या योग्यांचा व तदनंतर ह्याच वस्तूंच्या आधारें सायुज्यसोपान चढून जाऊन केवळ ब्रह्माची इच्छा करणाऱ्या अलीकडील अथवा उत्तरकालीन योग्यांचा उल्लेख करून, दोघेही ' अपुनर्भवकाम' असले तरी एक वरील विविध मोहिनींच्या संसृतिपाशांत झपाटला जाई तर दुसरा " योगैश्वर्यमतिक्रान्तो " ह्या वर दिलेल्या श्लोकांत म्हटल्या-प्रमाणें त्याचा गोष्टींच्या पायऱ्या करून ब्रह्मांत विलीन होण्याची इच्छा धरी यावरून उघडच "The Brahmaistic Yogi is an advance on the deistic Yogi " म्हणजे दुसऱ्या योग्याची पायरी पाहिल्याच्या पुढची आहे असा निष्कर्ष सांगितला आहे, तो बरोबर आहे.

पण ह्याही मताची विशेष चलती होऊं शकेना. कारण राजयोग बोलायला सोपा असला तरी तो ज्ञानयोगाइतकाच कठिण आहे, व " वाचा वदे परी करणें कठिण । इंद्रिया आधीन झालों देवा ! " असेंच उद्गार बहुतेकांना बहुत काळ काढावे लागतात. आणि मन व इंद्रियें हीं सामान्य हटयोग्यासही किती जेरीस आणीत असतात हें त्यांचें त्यांसच ठाऊक ! पण ही अंतरसृष्टिची तरी गोष्ट आहे. पण बाह्यसृष्टींतला योगाच्या अष्टांगांचा काय थोडाथोडका खटाटोप आहे ! त्या गोष्टी बोलायला सोप्या आहेत; पण प्रत्यक्ष तो मार्ग " क्षुरस्य धारा " प्रमाणें " निशित " च आहे ! आणि अशीही ' सुळावरची पोळी ' सगळ्यांनाच कशी खातां येणार ? असला कंटकपणा सगळ्यानाच कुठला येणार ? देहपीडनाचें व अभ्यासाचें कष्ट देहाला होऊं लागले ते सामान्य लोकांना झेपणें शक्य नव्हतें. याशिवाय नुकतीच वर सांगितलेली योगैश्वर्याच्या झपाटण्याची स्थितीही कायमचें सुख देणें शक्यच नव्हतें. रा. फडके म्हणतात, " अष्ट-

सिद्धींच्या पाठीस लागतांना प्रथम बरें वाटलें. योगसामर्थ्याचा उपयोग संसार वाढाविण्याकडे होऊं लागला. अद्वैतमार्गाची जी शांति, व समाधानवृत्ति ती एका बाजूस राहिली." (वे नि. ४०) याशिवाय, "त्या मार्गातल्या लोकांच्या देखरेखीखालीं अभ्यास करावयाचें सोडून कांहीं लोकांनीं अडदांडपणा केला, त्याचा परिणाम वाईट झाला. कष्ट करून खात्रीनें यशप्राप्ति होते असा नेम लागेना." (वे. वि. ४०) याप्रमाणें विविधकारणांनीं या मताची चलती—त्यांत सर्वजातींचा, व सर्व वर्णांचा, स्त्रीशूद्रांचा समावेश करण्यास त्याची तयारी असूनही त्याची चलती-होऊं शकली नाहीं. आणि त्यास मुख्य कारण म्हणजे त्यामार्गांतील कठिणपणा हेंच होय. भगवान्‌ही गीतेच्या १२ व्या अध्यायांत "क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥" (श्लो.५) असेच उद्गार काढीत असून ज्ञानेश्वरांनींही वरील सर्व संकटांचा व त्रासांचा उल्लेख त्याश्लोकांवरील आपल्या बहारदार ओंव्यांच्या भाष्यांत खालीलप्रमाणें केला आहे:—

"तया महेंद्रादि पदें । करिताति वाटवधें । आणि ऋद्धिसिद्धींचीं द्वंद्वें । पडोनि ठाती ॥ कामक्रोधांचे विलग । उठावती अनेग । आणि शून्येंसि आंग । झुंजवावें कीं ॥ तहानें तहानचि पियावी । भुकेलिया भूकचि खावी । अहोरात्र वावी । ममावा वारा ॥ शीत वेढावें । उष्ण पांघुरावें । वृष्टीचिया असावें । घराआंतु ॥ किंबहुना पांडवा । हा अग्निप्रवेशु नीच नवा । भातारेंविण करावा । तो हा योगु ॥ एथ स्वामीचें काज । ना बाप्पिकें व्याज । परि मरणेंसि झुंज । नित्य नवें ॥ ऐसें मृत्युहूनि तिख । कां घोटें कढत विख । डोंगर गिंळिता मुख । न फाटे काई ?॥ पाहें पां लोहाचे चणे । जैं बोचरिया पडती खाणें । तैं पोट भरणें कीं भरणें । शुद्धी नेणें ॥ म्हणोनि योगाचिया वाटा । जे निगाले गा सुभटा । तया दुःखाचाचि शेलवांटा । भागा आला ॥"

असो. तेव्हां या मताची विशेष चलती न होण्याचें मुख्य कारण हाच "दुःखाचा शेलवांटा" होय ह्यांत शंका नाहीं. वास्तविक, पूर्वीच्या वैदिक कर्मकांडावर, त्यांतील हिंसाप्रधान यज्ञयागांवर, त्यांतील जातिभेदावर, आणि ब्राह्मणांच्या वरचढपणावर वेदांत किंवा औपनिषदिक

तत्त्वज्ञानाच्या वेळेपासून जी हल्ल्याची लाट सुरू झाली होती तिला ह्याहि मार्गानें थोडाबहुत हातभार लावला व आपल्या प्रयत्नाची त्यांत शक्य तितकी भर घातली; आणि ही योगमार्गाची कामगिरी धार्मिक प्रगतीच्या ऐतिहासिक दृष्ट्या लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे, ह्यांत शंका नाहीं. पण आतांच सांगितलेल्या त्या मार्गाच्या काठिन्यामुळें त्याची व्हावी तशी प्रगति साहजिकच झाली नाहीं व लोक पुन्हां असंतुष्ट राहिले ते राहिलेच. किंबहुना, एक ठाम मत नसल्यामुळें, सर्व बाजूंनीं सुखाचा मार्ग दाखविणारी कोणचीच दिशा नसल्यामुळें, लोकांची स्थिती ह्यावेळीं निर्नायकासारखी झाली व जो जें सांगेल त्याप्रमाणें करांत सुटावें अशी त्यांची स्थिती झाली. "ज्याला जो विचार सुचेल तो तो बोलूं लागला. वाजसनीय संहितेंत मिश्र जातींबद्दल खेद प्रदर्शित केला आहे. आर्यलोक अनार्यांच्या मुलींशीं लग्नें करूं लागले. शंतनु राजानें अनार्य कोळ्याची मुलगी योजनगंधासुगंधा हिला मागणी घातली....भारतांत अशा पुष्कळ कथा आहेत. भीमाचें हिडिंबेशीं, अर्जुनाचें नागकन्या उलूपीशीं, अशीं लग्नें लागलीं. शांतिपर्वामध्यें कोल्हा व गिधाड यांच्या उपदेशाची गोष्ट भीष्मानें सांगितली आहे. त्यावरून जनसमाजाच्या मनोवृत्तीचा अदमास केला तर क्षणोक्षणीं त्यांचीं मतें पालटत होतीं असें दिसतें. जसा सांगणारा भेटेल त्याच्यामागें धांवायला मंडळी तयार होती, असें त्या रूपकाचें तात्पर्य आहे. मेलेलें प्रेत दहन करावें असें कोणी सांगितलें कीं तयारी लोकांची, पुरावें म्हटलें कीं त्यालाही रुकार, उघड्या जागीं फेंकून द्या म्हटलें कीं त्यालाही कोणाची हरकत नाहीं. ही बंडाची पूर्वस्थिति होय. शास्ता, अधिकारी, सत्ताधीश नाहींसा झाल्यामुळें लोक सैरावैरा झाले."(वे. नि. ४१) अर्थात् यावेळीं भगवद्गीतेनें बजावलेल्या अलौकिक कामगिरीचें वर्णन व माहिती पुढील भागांत सांगण्याचें आश्वासन देऊन आपण आतां ह्याच सुमारास असलेल्या "धर्माचरण मोक्षप्रद आहे" ह्या पंथाचा किंवा मताचा थोडासा विचार करूं.

धर्माचरणावरच केवळ भर देऊन त्यानेंच मोक्षप्राप्तिही होईल असें सांगणारा विशिष्ट पंथ कदाचित् यावेळीं नसेल. पण तसा विचार करणारे मात्र लोक खात्रीनें असले पाहिजेत आणि म्हणूनच "दैवी संपद् विमोक्षाय" असा भगवंताना त्याचा पुढें निर्देश व समावेश गीतेंत करून घ्यावा लागला. अर्थात

गीतेनंतर येणाऱ्या गौतमबुद्धानें नीत्याचरणावरील भराचें तत्व नवीन काढलें असें नसून तसा विचार करणारी मंडळी पूर्वींही होती हें उघड आहे. किंबहुना, रामायणभारताच्या कथांचा अवतारच त्यासाठीं आहे. खरें खरें धर्माचरण वाटतें तितकें सोपें नसून योग्याला अरण्यांत राहून मन आवरण्याचा जितका त्रास त्याच्या शतपट त्रास संसाराच्या व्यामोहांत राहून मन धर्माचरणापासून विचलित न होऊं देण्यांत आहे. अशा व्यक्ति हाताच्या बोटांवरच मोजाव्या लागतील. राम, धर्म, भीष्म, दशरथ, कृष्ण, इत्यादिकांचीं चरित्रें हेंच सांगतात. "धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणः । धर्म वाणिज्यकोहीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ॥" अशा तऱ्हेचें उत्तर द्यायला 'धर्मा'सारखेंच छातिठोक हृदय पाहिजे. महर्षी व्यासांचाही उपदेश हाच आहे. 'धर्माचें आचरण करा. धर्म कधींहि सोडूं नका.' असें महाभारत सबंध लक्ष ग्रंथभर पदोपदीं सांगत आहे. प्रारंभीं "धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानाम् ।" असें सांगितलें आहे तर शेवटीं भारतसावित्रींत, "न जातु कामान्न भयान्न लोभात् धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः । धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यः तस्य हेतुस्त्वनित्यः ॥" असा व्यवहारनीतिनिपुण व्यास बाहु उभारून सर्व जगास महाभारतांत उपदेश करीत आहेत. असा हा धर्म म्हणजे तरी काय ? शांतिपर्व अ. १०९—३० ह्या श्लोकांत धर्माचें तात्पर्य अथवा धर्म कोणचा तें थोडक्यांत पण बहारीनें सांगितलें आहे. तो श्लोक असाः—

> "यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः।
> मायाचारो मायया बाधितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥"

अर्थात् हें लक्षण नेहमींसुद्धां चालूं शकणारें असलें तरी अपवादप्रसंगांतील धर्माचा थोडक्यांत निष्कर्ष यांत येत असून खऱ्या धर्माच्या एरवींच्या आठ अंगांकडे आपण आतां वळूं. धर्माचे दोन माग, एक वरिष्ठ व एक खालचा, असे पडतात ही गोष्ट महाभारतांत सांगितलेली आढळते. यांतलि पहिल्या भागांत यज्ञ, वेदाध्ययन, दान, आणि तप, हीं येत असून वरच्या—वरिष्ठ वर्गांत सत्य, क्षमा, इंद्रियदम, व निर्लोभता, हीं येतात. असा हा धर्माचा अष्टविध मार्ग आहे. महाभारतकार वनपर्वांत म्हणतातः—

" इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥" (वनपर्व अ. २)
" तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयाणपथे रतः ।
उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा ॥ "

ह्या दुसऱ्या श्लोकावरून उघडच धर्माचे कर्ममार्ग व नीतिमार्ग असे दोन भाग पडत असून पाहिला भाग कमी दर्जाचा असून दुसरा वरिष्ठ दर्जाचा आहे असें स्पष्ट दाखविलें आहे. यांतील कर्ममार्गाच्या भागांतील धर्मकृत्यें करणारे लोक हल्लीं सुद्धां पुष्कळ असतील. परंतु हे धर्मकृत्य करणारें लोक पितृयाणानें चंद्रलोकाप्रत किंवा स्वर्गाप्रत जाऊन तेथून पुनरावृत्ति पावतील असें सूचित केलें आहे, आणि धर्माचरणाचा दुसरा वरिष्ठ दर्जाचा मार्ग, कीं ज्यास आपण हल्लीं नीतिमार्ग म्हणतो, तो आचरणारे गृहस्थ देवयानानें ब्रह्मलोकास जाऊन तेथून परत येणार नाहींत असें दर्शविलें आहे. पूर्वी नीतीचा समावेश धर्माच्या पोटांतच होत होता, हीहि गोष्ट येथें लक्षांत ठेवली पाहिजे. किंबहुना, धर्माला नीतिवांचून शोभा नाहीं, धर्माचा कर्ममार्ग नीतिमार्गावांचून विशोभित दिसतो व पुनरावृत्ति करविणारा आहे, इतकेंच नव्हे तर केवळ कर्ममार्गावर भर देऊन त्याचें दांभिक आचरण माजवून, खाजगी रीतीनें अनीतिकर्दमांत जर प्राणी लोळत राहील तर, " तुका म्हणे ऐसे किती नरका गेले, पुढें जाती " ह्या तुकोक्तिप्रमाणें किंवा "पतंति नरकेऽशुचौ" ह्या भगवदुक्तीप्रमाणें तो नरकाचाच अधिकारी बनेल यांत शंका नाहीं. तसेंच पहिल्या भागाचें दंभासाठीं आचरण करतां येईल; पण दुसरा मार्ग महात्म्यावांचून इतरांस साधणें शक्य नाहीं—त्यांचे दांभिक आचरण फार वेळ करतां येणें व टिकणें शक्य नाहीं. उद्योगपर्वांत म्हटलेंच आहे:—

" अत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दंभार्थमपि सेव्यते ।
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ॥—"

असो. अशाप्रकारचा हा धर्ममार्ग आहे आणि त्याचें आचरण करणारा निःसंशय मोक्षाला जाईल असें भारतकारांचें मत आहे. या मार्गांतही " इज्याध्ययनदानानि " हीं पितृयाणमार्गीं नेऊन पुनरावृत्तींत पाडणारीं आहेत, निदान त्याप्रमाणेंच केवळ वागणारा पुनरावृत्त्या भोगीत

राहतो असें सांगून यज्ञयाग, तप, व वेदाध्ययन म्हणजेच मोक्ष असें सांगणाऱ्या वैदिक व इतर कर्मठांवर ह्यानें चांगलाच हल्ला चढविला आहे. तसेंच ह्याधर्मापैकीं उच्चमार्गाचें आचरण कोणच्याहि वर्गाच्या, आश्रमाच्या, किंवा जातीच्या माणसानें करावें व मुक्त होऊन जावें असें सांगून, ह्या मार्गानें आपलें उदारमतवादित्वहि सिद्ध केलें असून जातिभेदाचा नक्षा चांगलाच उतरला आहे. अर्थात् अशा ह्या परंपरेच्या जोरावर भगवद्गीतेनें केवढें अलौकिक कार्य केलें, सर्व मार्गांचा समन्वय, त्यांतील दोष किंवा व्यंगें काढून टाकून, कसा केला, कोणकोणचे स्वतंत्र मार्ग प्रतिपादिले, गीतेचें महत्व काय, व तिची कीर्ति अजरामर होण्याचें कारण काय, इत्यादि गोष्टींकडे आतां आपण वळूं.

भाग ४ था.

वेद, वेदांत, चार्वाक, सांख्य, योग, व धर्म किंवा नीति, इतकीं मतें भगवद्गीतेपूर्वी प्रचलीत होतीं. त्या प्रत्येकांतील दोषांचा थोडक्यांत नामनिर्देश करून, त्याचा त्याग गीतेनीं कसा केला व ग्राह्यांश कसा घेतला, व सर्वांच्या जणों समन्वयानें एक नवीनच इमारत Golden Mean सारखी कशी उभी केली, भगवंतांनीं कोणकोणच्या गोष्टींवर हल्ले चढवून स्वताचें असें कोणचें विशेष मत व कोणचा मार्ग त्यांत प्रतिपादिला, व अशा गीतेची थोरवी काय आहे व ती अद्याप टिकून राहण्याचें कारण काय, इत्यादि गोष्टी आपणांस आतां पहावयाच्या आहेत. गीतेच्या कालाचाहि शेवटीं थोडक्यांत विचार करूं. तर प्रथम आपण गीतेची महती पाहूं या.

श्रीमद्भगवद्गीतेची महती फार मोठी आहे. "ही हिंदुधर्माची लांब पल्ल्याची तोफ असून ती आपल्या तत्त्वज्ञानानें सर्व जगास जिंकूं पहात आहे." अशा अर्थाचे उद्गार श्रीयुत चिंतामणराव वैद्यांनीं आपल्या कृष्णचरित्राचें प्रारंभीं काढले आहेत ते अगदीं योग्य आहेत यांत शंका नाहीं. प्रस्थानत्रयीमध्यें तिची गणना केली जात असून, शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, वामनपंडित, दासोपंत, लोकमान्य टिळक, यासारख्यांनीं तिच्या-

वर स्वतंत्र व सविस्तर भाष्यें रचावींत अशाच योग्यतेची ती आहे हें तिच्याकडे वरवर पहाणारास ही समजून येणार आहे. तिची ती साधी पण जोरदार वाणी हृदयांत घुसणारी व ठसणारी आहे! श्रीयुत न्या. तेलंगानां तिच्यांत " पतंजलीच्या योगशास्त्राप्रमाणें कोणच्याही एका विषयाची किंवा मताची व्यवस्थित मांडणी दिसत नसून जो विषय जसा उद्भवला तसें त्यावर तिनें प्रसंगोपात्त मत दिलें आहे व सत्य प्रतिपादनापेक्षां सत्यशोधनाची धडपडच त्यांत उपनिषदाप्रमाणें जागोजाग दिसत आहे. " (" An Introduction to Bhagwadgita " पहा) व याकामीं प्रो. मोक्षमूलरांचें मत उपनिषदासंबंधीं तसेंच आहे असें सांगून "यावरून ती जुन्या उपनिषदांच्या समूहांत चांगली शोभते" असें तें शेवटीं म्हणतात. (त्यांची " भगवद्गीतेची प्रस्तावना " पहा.). पण प्रो. मॅक्समुल्लरांनीं " Yet, all leading in one direction " असेंच शेवटीं उपनिषदांबद्दल उद्गार काढले आहेत. न्या. तेलंगांनीं मात्र तसें गीतेबद्दल कांहींच म्हटलें नाहीं. उलट " न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः " व "भक्तिमान् स च मे प्रियः " आणि " तानहं द्विषतः क्रूरान् " यासारख्या वचनांतून केवळ वरवर भासणारा विरोधच त्यांस खरा वाटत असून त्याचा त्यांनीं फार बाऊ केला आहे. (" भगवद्गीतेची प्रस्तावना " पहा). पण पूर्वींच्या सर्व मतांचा समन्वय करून श्रीकृष्णांनीं कर्मयोग व भक्तिमार्ग अधिक सांगितला ह्या दृष्टीनें त्या ग्रंथाकडे पाहिलें किंवा ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे न्या. तेलंगांच्या तत्संबंधींच्या कल्पना कशा पोकळ आहेत हें तेव्हांच समजून येईल. त्यापेक्षां चिंतामणराव वैद्यांचेंच गीतेसंबंधीं खालील वर्णन हृदयास अधिक पटतें. ते म्हणतात:—

" भगवद्गीतेंत कोणच्याहि प्रकारचा विसदृश जोड दिसत नाहीं असें आमचें मत आहे. भाषेच्या दृष्टीनें, कवित्वाच्या दृष्टीनें, विषयांच्या दिव्य प्रतिपादनाच्या दृष्टीनें, किंवा उत्तम छंदोरचनेच्या दृष्टीनें, भगवद्गीता एकाच अत्युदात्त कवित्वशक्तीच्या पुरुषानें तयार केली आहे असेंच अनुमान करावे लागतें. भगवद्गीतेंतील अनुष्टुप छंदाचें माधुर्य फारच वरिष्ठ दर्जाचें आहे....असें हॉपकिन्सनेंच दाखविलें आहे....त्याचप्रमाणें विषयाच्या प्रतिपादनांत कोठें विरोधही दिसून येत नाहीं. किंबहुना, सर्वच विषय सारख्याच दिव्य कल्पनाशक्तीनें वर्णिले असून यांत महातत्त्वज्ञानात्मक

खोल विचार प्रगल्भ व प्रसादयुक्त वाणीनें केलेला आहे. यासाठीं भगवद्गीता हा समग्र ग्रंथ एकाच बुद्धिमान् कवीच्या डोक्यांतून निघाला असून तो ताजमहालाच्या अप्रतीम इमारतीप्रमाणें सुंदर, सुबद्ध आणि विशाल कल्पनेनें भरलेला आपल्यासमोर उभा राहतो. त्यांत कोठें जोड, किंवा सांधा, किंवा मागाहून रचलेला भाग दिसत नाहीं. त्याची एकंदर भव्य आकृति किंवा बारीक कुसरींचें सुंदर भाग एकाच प्रतिभेंतून निघालेले आहेत. " न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह" हा त्याचा पाया आहे, विश्वरूप दर्शन हा त्याचा मध्य आहे, आणि "करिष्ये वचनं तव" हा त्याचा कळस आहे ! सांख्य, योग, वेदांत आणि भक्ति ह्या त्याच्या चार बाजवा आणि चार कोपऱ्यांचे मनोरे आहेत, आणि कर्मयोग हा त्याचा मुख्य मधला मनोरा आहे. निरनिराळ्या चार तत्त्वज्ञानांचीं अक्षरें चारी संगमरवरी भिंतीवर रंगीत संगमरवरी दगडांनींच खोदलीं आहेत आणि यांच्या चारी दरवाजांच्या आंत गाभाऱ्यांत परब्रह्म साठविलें आहे ! याप्रमाणें या दिव्य तत्त्वज्ञानात्मक दिव्य ग्रंथाचें अलौकिक सौंदर्य आपणांस थक्क करून सोडतें. असो. तर या गीतोत्तमांत कोठेंही विसदृश भर किंवा बदसूर आपल्यास दिसत नाहीं. त्याच्या उदात्त कल्पनेस न साजणारे किंवा न जुळणारे असे विचार कोठेंच नाहींत; किंवा भाषा अगर कल्पना कमी रम्य अथवा कमी गंभीर अमुक ठिकाणीं आहे असेंहि म्हणतां येत नाहीं. " (म. उ. पा. ८३२ ते ८३४).

भगवद्गीतेच्या सुबद्ध एकत्वाचें किती हें सुंदर व सुश्लिष्ट वर्णन ! हें वाचून पाहिल्यावर—" We have there the results of free thought exercised on different subjects of great moment unfettered by the exigencies of any foregone conclusions or of any fully developed theory "—अशा तऱ्हेचे न्यायमूर्ति तेलंगांचे तिच्यावरील आरोप मग ' न्याय्य ' वाटतात काय ? असो. " सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः । पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥" ह्या श्लोकांतही गीता हें उपनिषदांचें सार आहे असें सांगून तिच्या सुबद्ध एकत्वाचेंच वर्णन आहे ! ज्ञानेश्वरांनींही त्या श्लोकाचें, " तैसें गीतेचें हें दुभतें । वत्स करूनि पार्थातें । दुभीनलीं जगापुरतें । श्रीकृष्णगाय ॥ " असें थोडक्यांत सार देऊन, " गीता जाणा हे

वाङ्मयी । श्रीमूर्ति प्रभूची ॥ " असें सांगितलें आहे. व म्हणूनच, " जें श्रवणें पाठें अर्थें । गीता नेदी मोक्षा अरौतें । जैसा समर्थ दाता कोणातें । नास्ति न म्हणे ॥ " अशी तिची फलश्रुति त्यांनीं सांगितली आहे, ती अर्थात्, " अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः॥" ह्या भगवंतांच्या श्लोकाच्या आधारेंच सांगितली आहे " कीं निजकांता आत्मया । आवडी गीता मिळावया । श्लोक नव्हती बाह्या । पसरु कां जो ॥ " अशाप्रकारची थोर योग्यता गीतेची असून तिच्यांतील सर्वच श्लोक सारख्याच बिनमोल किंमतीचे आहेत असे ज्ञानेश्वरही खालील ओंव्यांतून सांगतात:—

" ऐसिया शतें सात श्लोकां । परी आगळा येक येका । आतां कोण वेगळिका । वानावा पां ? ॥ दीपा आगिलु मागिलु । सूर्य धाकुटा वडीलु । अमृतसिंधु खोलु । उथळु कायसा ? ॥ तैसे पहिले सरते । श्लोका म्हणावे गीते । जुनींनवीं पारिजातें । आहाती काई ? ॥ " इ. असो.

अशाप्रकारच्या या गीतोत्तमाचे कर्ते गायक " यस्य निश्वसितं वेदाः" असे पुराण-पुरुषोत्तम भगवान् श्रीकृष्ण होते—"हा वेदार्थसागरु । जया निद्रिताचा घोरु । तो स्वयें श्रीसर्वेश्वरु । प्रत्यक्ष अनुवादला ॥ " असें ज्ञानेश्वरही आपणास सांगतात. त्या भगवंतांनीं आपल्या आसपास व सभोंवार पाहिलें तों ह्या प्रकरणाच्या प्रारंभीं सांगितलेल्या विविधमतांचा बुजबुजाट " नानामतांचा गलबला । " त्यांच्या दृष्टीस पडला व "शास्त्रांचा बाजार भरला । " आहे असें त्यांस दिसून आलें ! प्रवृत्तिनिवृत्तिंच्या आंदोलनांत धार्मिक बाबतींत प्रवृत्तिनिवृत्तिच्या कळसाला लोक जाऊन पोंचले होते असें त्यास आढळून आलें. " मोक्षाचें साधन सनत्सुजातीय आख्यानांत संसार सोडून अरण्यांत जाऊन निष्क्रिय बनून परमेश्वराचें चिंतन करणें हेंच ठरविलें आहे. वेदान्त, सांख्य व योग यांचा मोक्षमार्ग बहुधा हाच आहे. " (म. उ. प. ७५१) ' संसार किं कांतार ?' असा प्रश्न केला असतां दुसऱ्याच्याच बाजूनें बहुतेकांची मतें पडत होतीं. त्यांतही क्वचित् — " कस्यैषा वाग्भवेत्सत्या नास्ति मोक्षो गृहादिति । " (शां. अ. २६९-१०) अशातऱ्हेचे उद्गार निघत नसत असें नाहीं. पण " एकंदर याबाबतींत भिन्न भिन्न मतांचा विचार करतां महाभारतकाळीं गृहांत राहून मोक्ष मिळत नाहीं असें मत ग्राह्य करण्याकडे अधिक कल दिसतो "

(म. उ. पा. ७५२). याचें प्रसिद्ध उदाहरण म्हणजे– " सुलभाजनक-संवाद " होय. तो आम्ही मागें दिलेला वाचकांना आठवत असेलच. असो. तर " चार्वाकाशिवाय सर्व निरनिराळ्या मतांचे आचार्य जगतांत दुःख भरलें आहे असें एकवाक्यतेनें मानतात आणि यामुळेंच संसार सोडून देऊन कोणत्यातरी प्रकारानें अलिप्त होण्याचा उपदेश ते करतात. सांख्य-मतवादी असोत किंवा योगी असोत, वेदांती असोत किंवा नैय्यायिक असोत, बौद्ध असोत किंवा जैन असोत, त्यासर्वांच्या मनावर हेंच एकसारखें आरुढ झालेलें आहे कीं या जगतांतील सुखें केवळ दिखाऊ आहेत; आणि जगतांतील वैभव क्षणभंगुर आहे. बुद्धाला रोगी, म्हातारा, व मृत अशीं तीन माणसें पाहूनच तीव्र वैराग्याचा झटका आला. त्याच्या मनांत भरलेल्या जगतांतील संपूर्ण वस्तूंच्या द्वेषाचा भडका होण्यास एवढींच ठिणगी पुरेशी झाली, व हें जग जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधि, अशा दुःखांनीं भरलेलें आहे अशी तीव्र भावना होऊन तो संसार सोडून निघून गेला. मोक्षधर्माच्या शांतिपर्वांतील पाहिल्या अध्यायांत ह्याच वैराग्यकारी विषयाचें प्रतिपादन आहे...इंद्रियांचा संसर्ग विषयापासून तोडल्याशिवाय मुक्ति नाहीं असें योगीही म्हणतात. सांख्यांच्या मतानेंही प्रकृति-पुरुष–विवेक झाला पाहिजे, आणि हाच संसाराचा एका प्रकारानें त्याग आहे. संसार त्यागावर बौद्धांचा आणि जैनांचा तर पूर्ण कटाक्ष होता; आणि त्यांनीं याचसाठीं भिक्षु संघाची संस्था स्थापन केली, व बौद्ध आणि जैन भिक्षु पुढें याचसाठीं प्रसिद्धीस आले. " (म. उ. पा. ७५२–५३ तेव्हां). "कोणत्याही कारणानें असो, पण भारतीय प्राचीन आर्यतत्त्वज्ञान्यांचा कल संसार दुःखमय आहे असेंच मानण्याकडे आहे, यांत संशय नाहीं. " (म. उ. पा. ७५४) भगवंतांचा या बाबतींतला अभिप्राय अर्थात् वरील सर्व मतांशीं, म्हणजे ' संसार दुःखमय आहे व त्यांतील सुखें क्षणभंगुर आहेत ' ह्या सिद्धान्ताशीं जुळताच आहे. कारण तो सिद्धान्तच तितका सत्य आहे. तेव्हां सत्याचा परित्याग प्रत्यक्ष परमेश्वर झाला तरी तो कसा करणार ! किंबहुना, तसा तो करील तर तो परमेश्वरच नव्हे. कारण " सत्य तेंचि परब्रह्म " असें मुक्तेश्वर आपणांस सांगत आहेत. असो. तर भगवंतांनींही " अनित्यमसुखं लोकं इमं प्राप्य भजस्व माम् " ह्या ओळींत " हा मृत्युलोक अनित्य व असुख आहे म्हणजे क्षणभंगुर व

दुःखदायी आहे यासाठीं तूं माझी भक्ति कर " असेंच सांगितलें आहे. ज्ञानेश्वरांनींही " म्हणोनि मृत्युलोकीं सुखाची कहाणी । ऐकिजेल कवणाचिये श्रवणीं । काय सुखनिद्रा अंथरुणीं । इंगळाच्या ? ॥ " इत्यादि ओव्यांतून हीच गोष्ट–हाच प्रभूंचा अभिप्राय–अधिक खुलवून सांगितला आहे. अर्थात् वरील सिद्धान्ताचे बाबतींत सर्वांचें मतैक्य आहे हें येथवर सिद्ध झालें: पण त्यावर उपाय काय ? त्या दुःखमय संसारांतून ' मुक्तिच्या वाटे ' स लागण्यास कोणचा मार्ग आहे किंवा त्यासाठीं काय करावें ? या बाबतींत किंवा या प्रश्नावर मात्र पूर्वींच्या बहुतेक तत्वज्ञान्यांची व या पुढील बुद्धजैनादि मंडळींची विचारी तुकडी एका बाजूस, व भगवान् श्रीकृष्ण व त्यासारखे विचारी तत्त्ववेत्ते दुसऱ्या बाजूस असा हा लढा आहे. आणि येथेंच भगवंतांचें विशेषत्व व मतप्रतिपादनांतील अतुल शौर्य आणि निधडी छाती दिसून येत आहे ! पहिल्या तुकडीचा यावरील तोडगा किंवा उपाय म्हणजे " अर्थातच संसारांतील पुनर्जन्माच्या फेऱ्यांतून सुटून जाण्याचा सरळ व एकच उपाय म्हटला म्हणजे संसारत्याग होय, असें त्यांचें मत होणें साहजीक आहे " (म. उ. पा. ७५४) पण भगवंतांचें या बाबतींतलें मत निराळें आहे,व तें उलट बाजूच्या भ्याडपणावर मात करणारें आहे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. एकाचा उपदेश संसार सोडून द्या, षड्रिपूपासून व त्यांच्या विषयापासून दूर पळा, तर दुसऱ्याचा उपदेश " पद्मपत्रमिवांभसि " असें, " जैसें जळींचें जळीं न शिवे । कमल पत्र ॥ " असें रहा, व इंद्रियरूप आडदांड घोड्याला कबज्यांत आणून, त्यांशीं झगडून त्यावर लीलेनें मांड टाका व " कूर्मांगा "-प्रमाणें "तैसीं इंद्रियें आपैसीं होती । जयाचें म्हणितलें करिती ।" अशा ' स्थित प्रज्ञा'ची स्थिती अंगीं बाणवून घ्या ! यांतून कोणचा उपदेश अधिक तडफीचा व वीरश्रीचा आहे हें एकादें मूलही सांगूं शकेल. थॉमसन्साहेबही आपल्या " भगवद्गीतेच्या प्रस्तावने"त हीच गोष्ट सांगतातः—

" The ज्ञानयोग or school of पतंजली enjoins the avoidance of temptation. The कर्मयोग or school of भगवद्गीता enjoins the combating of temptation. Both teach that the world is evil and that its influence, which

tends to obstruct devotion, must be destroyed. The one says, " Avoid the world, " the other more courageously bids us to meet it with a well-armed faith and a wellfortified heart, the difference between them is the same as that between the monk and the priest of modern days, and our author has justly appreciated the superiority of the latter " (Page CIX Introduction to Bhagwatgita by J. Cockburn Thomson). असो. श्रीयुत चिंतामणराव वैद्यही त्या भगवंतांच्या दणदणीत मताला उचलून धरतांना म्हणतातः—

" परंतु सर्वच तत्त्वज्ञानी अशा प्रकारचे भ्याड, संसारास भिऊन पळून जाणारे नव्हते. कांहीं असे धीट, जोरदार, बुद्धिवान् लोक उत्पन्न होणें आर्यांच्या इतिहासांत आश्चर्यकारक नाहीं, कीं ज्यांनीं सामान्य लोकमत-प्रवाहाच्या विरुद्ध जाऊन संसारांत राहणें व धर्मानें व नीतीनें आचरण करणें हेंहि मोक्षाचें कारण आहे असें प्रतिपादन करावें. अशा थोड्या तत्त्वज्ञान्यांपैकीं श्रीकृष्ण हा अग्रणी होता व त्यानें आपलें हें स्वतंत्र मत मुख्यतः भगवद्गीतेमध्यें प्रतिपादन केलें आहे,...तें असें कीं, मोक्षमार्ग, निष्क्रियत्व किंवा संन्यास, हा जितका निश्चित किंवा भरंवशाचा आहे तितकाच स्वधर्मानें, न्यायानें, निष्कामबुद्धीनें म्हणजे फलत्यागबुद्धीनें कर्म करणें हाही मोक्षाचा निश्चित व भरंवशाचा मार्ग आहे. " (म. उ. पा. ७५४). हा मार्ग फक्त गीतेनेंच सांगितला नसून व्यासवाल्मीकीनीं हीच गोष्ट आपल्या जगन्मान्य राष्ट्रीय ग्रंथांतून—रामायणमहाभारतांतून—विविध उदात्त पात्रांच्या द्वारें सिद्ध केली आहे व " न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः " असें व्यास बाहेर उभारून सर्व जगास कसें सांगत आहेत तें आपण मागें पाहिलेंच आहे. " भगवद्गीतेमध्येंहि या विषयाचा विचार अप्रतीम रीतीनें केलेला असून सज्जनांचे सद्गुण कोणचे असतात, हें वर्णन केलेलें आहे. " (म. उ. पा. ७५६) ते सद्गुण अर्थात् " अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः" इत्यादि गीतेच्या १६ व्या अध्यायांत सांगितलें असून त्यास 'दैवीसंपत्ति' म्हटलें आहे व " दैवी संपाद्विमोक्षाय " (भवति) असें सांगितलें

आहे. म्हणजे हे दैवी गुण, हे सव्वीस दैवी गुण म्हणजे "मोक्षचक्रवर्तीचे अग्रहार"च होत ह्यांत कांहीं संशय नाहीं. "कीं गुणकुसुमांची माळा। हे घेऊनि मुक्तिबाळा। वैराग्यनिरपेक्षाचा गळा। गिंवसीत असे॥ कीं सव्विसें गुणज्योति। इहीं उजळूनि आरती। गीता आत्मया निजपती। नीरांजना आली॥" ह्या बहारीच्या ओंव्यांतूनही अशा दैवी गुणांनीं नटलेला मनुष्य "निर्विण्ण सागराच्या गंगें"त नाहून मोक्षतटावर जाऊन बेधडक उभा राहतो—मुक्त होऊन जातो, हेंच ज्ञानोबांना विविधरूपकद्वारें सांगावयाचें आहे. अस्तु.

याच ठिकाणीं ह्या नीतिच्या मार्गासंबंधीं आपण अजून थोडासा विचार करूं या. पूर्वीच्या यासंबंधींच्या ग्रंथांतून धर्माच्या पोटांतच नीतीचा समावेश होत असून ईश्वरावर अचल श्रद्धा किंवा निष्ठा यांहीं गुणांचा अंतर्भाव त्यांतच होत होता अशी आमची समजूत आहे. कारण व्यासवाल्मीकींनीं जीं उदात्त चरित्रें अथवा चित्रें आपणापुढें रेखाटली आहेत, त्यांतील प्रत्येक चित्रांतील व्यक्तीच्या ठायीं असणाऱ्या नीतिच्या कपाळीं धर्माचा अथवा ईश्वरीनिष्ठेचा सौभाग्यकुंकुमतिलक झळकतांना आपणांस दिसतो. कारण "भगवंताच्या अधिष्ठाना"शिवाय कोणचीही "चळवळ"—मग ती अंतर्जगांतली असो वा बाह्यजगांतली असो—तितकी जोरदार वठत नाहीं, किंबहुना, त्यावांचून ती प्रसंगीं लटपटून जाते असें समर्थ आपणांस चक्क सांगत आहेत. प्रकृतिपुरुषाच्या विवेकाचें ज्ञानगांभीर्य असो, अथवा "हें विश्वचि माझें घर।" इतक्या पल्ल्यापर्यंत आधुनिक "पुष्कळांचें पुष्कळ हित" वाद्यांची मजल जाऊन पोंचलेली असो, शेवटीं त्या सर्वांवर "आणि याहीवरी पार्था। माझ्या भजनीं आस्था।" असली, किंवा "त्याहीवरी भजनशीळु। माझ्याठायीं॥" तो असला तरच भगवंताना तो 'पढियंता' होतो व ते त्याला 'माथा मुकुट करण्यास' तयार होतात हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. म्हणजे विश्वकुटुंबीवृत्ति बाणूनही एखाद्याची ईश्वराचें ठायीं दृढ श्रद्धा नसण्याचाही संभव आहे, "ऐसा बोधुचि केवळु। जो होऊनि असे निखिळु। असें होऊनही तो प्रभूच्याठायीं 'भजनशीळु' नसण्याचाही संभव आहे हें वरील उद्गारावरून उघड होत आहे. आणि असें जर असेल, त्या प्रभूची भक्ति अथवा निष्ठा जर हृदयांत ठसलेली नसेल तर तें 'कांतहीनेचें

कुंकुम सेंदुर ' करण्यासारखें होणार आहे हेंच भगवंतांना येथें दाखवावयाचें आहे. तेराव्या अध्यायांतील " अमानित्वमदंभित्वं " इत्यादि ज्ञानलक्षणांतही " मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी " असें एक लक्षण भगवान् सांगतात तें यासाठींच. तर " नीति ही धर्माची अर्धांगी आहे " ह्या एकाच बिनमोल वाक्यांत " नीतिशास्त्रप्रवेश " कर्त्या रा. रा. वामन मल्हार जोशांनीं जो सखोल अर्थ ओतला आहे तो प्रत्येक वाचकांनीं लक्षांत ठेवावा, व धर्मावांचूनची नीति कुंकुमरहित स्त्रीसारखी विशोभित व बलहीन असते व तेंच नीतीच्या कपाळीं जर धर्माचा कुंकुमतिलक असेल तर सौभाग्यवती रमणीप्रमाणें ती सुंदर व बलवान् दिसते—असते— व राहते, व अशाच ' पतिव्रतांच्या वार्धक्यानें ' ज्ञानोबासारख्या संतांना ' गंगापय असळल्या ' सारखा शुद्धानंद होत असतो हें ध्यानीं आणावें. असो. तर भगवंतांनीं या नीतिमार्गाच्या भावी कथेकडे लक्ष देऊनच " भक्तिमान्मेप्रियोनरः " किंवा " भक्तिमान्यः स मे प्रियः " असे तिच्याच जोडीला १२ व्या अध्यायांत जागोजाग उद्गार काढले आहेत. आमच्या वरील विधानाच्या सत्यतेप्रीत्यर्थ आम्ही बौद्ध धर्माचाच दाखला वाचकांच्या डोळ्यापुढें ठेवतो. ईश्वर व आत्मा, यांचेहि अस्तित्व नाकारणाऱ्या व केवळ कडकडीत नैतिक आचरणावर, शुद्ध पावित्र्यावर व दयेचा परिघ होईल तितका विस्तृत करून आचांडाल सर्वांवर प्रेम करण्यावर—किंबहुना, "हें विश्वाचि माझें घर" असें मानण्यावर भर देण्यास सांगणाऱ्या बौद्धधर्माची स्थिति पुढें काय झाली ! " स्वतः बुद्ध शांत, गंभीर, श्रद्धाळू, निश्चयी व सदय होता. " (वे. नि. ५१) पण पुढें काय ! त्यानें मारलेल्या ' मारा ' बरोबरच्या लढाया सर्वांनाच कशा मारतां येणार ! " बुद्धानंतर त्याचा सर्व कारभार पुस्तकांतून ऐकावयाचा राहिला. प्रत्यक्ष कृतींत तो तसा उतरण्याचें सोपें नव्हतें. आणि संत, संतिणी जमतां जमतां मठांत दुराचरणाला सुरवात झाली. व बुद्ध व्यक्ति नाहींशी होतांच ह्या नवीन धर्माचा डोला विस्कळीत झाला " (वे. नि. ५१) व लवकरच कोसळून पडला. तोच आज हिंदुधर्म, आर्यधर्म, वेदांतधर्म, भागवतधर्म, आज शेंकडोशें वर्षें टिकून आणि तगून आहे, याचें कारण काय बरें ! एक चित्र असें कां झालें व दुसरें तसें कां निघालें ! तर एकांत नीतीच्या कपाळीं ईश्वरभक्तीचा कुंकुमतिलक नव्हता, व तो

दुसऱ्यांत होता हेंच याचें उत्तर नाहीं काय ? तेव्हां " शील व चारित्र्य येवढ्यानें भागत नाहीं. धर्माला काव्य लागत असतें." (वे. नि. पा. ७९) तें काव्य बौद्ध धर्मांत नव्हतें व श्रीकृष्णाच्या धर्मांत आहे व म्हणूनच एकाला लवकरच जन्मभूमींतून प्रयाण करावें लागलें, (किंबहुना तो गेला तेथेंहि त्याचें स्वरूप बरेंच बदललें गेलें) व दुसरा त्याच जन्मभूमींत आपल्या समग्र तेजानें पहिल्याच्याहि आधींपासून तळपत राहिला आहे. असो. यावरून वाचकांनीं काय तो बोध घ्यावा. आतां आपण परत, " नातरी शब्दब्रह्माब्धि । मथियला व्यासबुद्धि । निवाडिलें निरवधि । नवनीत हें ॥ " ह्या ज्ञानेशसंस्तुत अशा गीतेकडे पुनश्च वळून तिनें तत्पूर्वीच्या व तत्कालीन मतांचा कसकसा समाचार घेतला तें आतां आपण पाहूं या.

पहिलें मत वेदांचें. यज्ञयागादि कर्मे करून स्वर्गप्राप्तीचें अक्षय्य (?) सुख प्राप्त करून घ्यावें, मग त्यांत पशुहत्या झाली तरी हरकत नाहीं. अशी त्यावेळच्या याज्ञिकांची समजूत होती. सर्व सृष्टि यज्ञ करीत आहे, प्रजापतिही यज्ञ करीत आहे, असें ते म्हणत असत. "सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेषवोस्त्विष्टकामधुक् ॥ देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः । परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ " इत्यादि भगवद्गीतेच्या ३ ऱ्या अध्यायांतील श्लोकांतून त्या याज्ञिकांच्या समजुतीचें चांगलें प्रतिबिंब पडलें आहे; आणि म्हणून वैदिक यज्ञयागादिकांवर हल्ले चढवणाऱ्या गीतेंत हें मागून कोणीतरी घुसडून दिलें असावें असें कित्येकांचे मत आहे. उदाहरणार्थ कै. डॉ. गुणे यांचें असेंच मत होतें हें आम्हांस ठाऊक आहे. पण कर्मयोगार्थ अवतरलेल्या ३ ऱ्या अध्यायांत आलेल्या या ' यज्ञ ' शब्दानें व त्याच्या परंपरेनें बिचकून जाण्याचें कारण नाहीं, हें त्यावरील ज्ञानेश्वराची टीका वाचणारास तेव्हांच कळून येईल. ' यज्ञ ' म्हणजे ' स्वधर्म ' किंवा स्वतांचें नियत कर्म असा त्यांनीं चक्क अर्थ लावला आहे व तो तृतीयाध्यायाच्या विषयास धरूनच आहे हें कोणासही पटणार आहे. कारण " नियतं कुरु कर्म त्वं " असें त्यापूर्वीच्या श्लोकांतच म्हणणारे भगवान् उगाच मध्येंच वैदिक यज्ञाचें स्तोम माजवितील, किंवा यज्ञांतल्या धुरानें पाऊस पडतो असल्या खुळचट कल्पना करतील, हें संभवनीय दिसत नाहीं. किंबहुना त्यांचा निषेधच ते

येथेंहि दाखवीत आहेत हें खालील ज्ञानेश्वरांच्या ओंव्यावरून स्पष्ट होणार आहे; प्रजापति प्रजाला म्हणतो:—

" तुम्हां वर्णविशेषवशें । आम्ही हा स्वधर्मुचि विहिला असे । यातें उपासा, मग आपैसें । पुरती काम ॥ तुम्ही व्रतनियमु न करावे । शरीरातें न पीडावें । दुरि कें हि न वचावें । तीर्थांसि गा ॥ योगादिकें साधनें । साकांक्ष आराधनें । मंत्रयंत्र विधानें । झणीं करा ॥ देवतांतरा न भजावें । हें सर्वथा कांहीं न करावें । तुम्ही स्वधर्मयज्ञीं यजावें । अनायासें ॥ अहेतुक चित्तें । अनुष्ठापां यातें । पतिव्रता पतीतें । जियापरी ॥ तैसा स्वधर्मरूप मखु । हाचि सेव्यु तुम्हा एकु । ऐसें सत्यलोकनायकु । बोलता जाहला ॥ " वाचक ! जो जो आपण ही टीका काळजीपूर्वक वाचाल तों तों यांत श्रीकृष्णांचें कर्मयोगाचें दणदणीत मत, वेदापासून योगापर्यंत सर्व मतें बाजूस सारून, कसें जोरानें पुढें आलें आहे व येत आहे हेंच दिसणार आहे ! तथापि अग्नींत हवन करूं नये, तपाचरण करूं नये, असें भगवंतांचें म्हणणें नाहीं. उलट:—

" यज्ञोदानं तपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेवतत् । यज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥ " असेंच त्यांचें मत असल्याचें तें आपणांस गीतेच्या १८ व्या अध्यायांत सांगत आहेत, पणः—

" एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानिच । कर्तव्याणीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ " अशी त्यांनीं एक मेख मारून ठेवली आहे. याच मेखेमुळें, याच 'असंगा'च्या आणि फलत्यागाच्या तत्वामुळें पूर्वीच्या गारगोटीचा हिरा, किंवा कोळशाचे माणिक बनवलें गेलें आहे, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. कारण " कृपणाः फलहेतवः " असें त्यांचें ठासून सांगणें आहे. अर्थात् अतिरेकाला जाऊन भलतीकडेच भरंगळलेल्या मतांना परत खेंचून आणून मध्यबिंदूवर स्थिर करायचें हें जें भगवंतांचें उद्दिष्ट तें त्यांनीं यांत उत्तमप्रकारें साधलें आहे. वैदिकांच्या यज्ञयागांवर व त्यांच्या स्वर्गपर इच्छेवर प्रभूंनीं उपनिषदांच्याप्रमाणेंच जो दणदणीत हल्ला चढविला त्यासंबंधींचे उतारे व त्याकामीं दोघांचें ऐकमत्य कसें आहे तें आम्ही मागें सांगितलेंच आहे. अर्थात् दाढा पाडलेला सर्प जसा निर्विष व म्हणूनच त्रास देण्यास अक्षम बनतो, इतकेंच नव्हे, तर उलट गारुड्याच्या पुंगी-

वर वाटेल तसें नाचून डोलून लोकांचें मनोरंजनच करतो, त्याचप्रमाणें ह्या पवित्रभूत यज्ञयागांची स्थिती होणार आहे. कारण अग्नि हें देवांचें— परमेश्वराचें–पवित्र मुख आहे व त्यांत शुद्धांतःकरणानें परमेश्वरास स्मरून " ओंतत्सत् " ह्या शब्दांचा मनोभावानें उच्चार करून आहुति टाकल्यास तिच्यासारखी पवित्र व मोक्षदात्री तीच आहे हें वेदांताला व त्यांतील यज्ञयागाला अविचारानें अजिबात उडवून देणारांनीं पूर्ण लक्षांत ठेवावें. भगवान् श्रीकृष्ण सतराव्या अध्यायांत ह्या मोक्षमार्गी मुमुक्षूंच्या यज्ञविधानाचें बहारीनें वर्णन करतातः—

" ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ।। २३ ।।
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ।। २४ ।।" इत्यादि.

" ॐ तत्सत् " ह्या शब्दाची, ह्या मंत्राची, ह्या जपाची, ह्या नामाची किंमत फार मोठी आहे ! स्वामी रामतीर्थांनींही आपल्या एका व्याख्यानांत ती विशद करून सांगितली आहे, व त्या नामाचें पावित्र्य, नव्हे, मोक्षदातृत्व सिद्ध केलें आहे. ज्ञानेश्वरांनींही त्याचें वर्णन, त्या ॐकार प्रणवाचें वर्णन– " सर्व मंत्रांचा राजा " ह्या शब्दांनींच केलें आहे, व ते म्हणतातः—

" एवं ॐ तत्सदाकार । ब्रह्मनाम हें त्रिप्रकार । हें फुल तुरंबी सुंदर । उपनिषदांचें ।। येणेंसि गा होऊनि एक । जें कर्म चालें सात्त्विक । तें कैवल्यातें पाइक । घरींचें करी ।। " असा हा परब्रह्माच्या नामाचा महिमा आहे. अजून त्याचा महिमा पाहिजे असल्यास खालील ज्ञानेश्वरांच्या सुंदर ओंव्या पहाः—

" पैं सृष्टीचिया उपक्रमा–। पूर्वी गा वीरोत्तमा । वेडा ऐसा ब्रह्मा । एकला होता ।। मज ईश्वरातें नोळखे । ना सृष्टीहि करूं न शके । तो थोरु केला एकें । नामें जेणें ।। " असें हें नाम असून ह्या नामाच्या अनुष्ठानानेंच ब्रह्मदेवास सृष्टयुत्पत्तिची शक्ति प्राप्त झाली आहे असें ज्ञाने-

श्वर म्हणतात तें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. आतां "तें अनादि परब्रह्म। जें जगदादिविश्रामधाम।" "तें कीर अनाम अजाति" हें खरें; पण "परि अविद्यावर्गाचिये गती। माजि वोळखावया श्रुति। खूण केली॥" इतकेंच. पण, ह्याची काय जरूर आहे—अनाम ईश्वरास नाम देण्याची अशी खूण करण्याची जरूर काय? असें म्हणाल तर ज्ञानेश्वर आपल्या सुंदर ओव्यांनीं आपलें पुढीलप्रमाणें समाधान करीत आहेत:—"उपजालिया-बाळकासी। नांव नाहीं तयापासीं। ठेविलेनि नांवेसी। ओ देत उठी॥" त्याचप्रमाणें, "कष्टले संसाराशिणें। जे देवो येती गाऱ्हाणें। तया ओ दे नामें जेणें। तो संकेतु हा॥ ब्रह्माचा अबोला फिटावा। अद्वैतत्वें तो भेटावा। ऐसा मंत्रु देखिला कणवा। वेदें बापें॥ मग दाविलेनि जेणें एकें। ब्रह्म आळाविलें कवतिकें। मागा असत ठाके। पुढां उभें॥" असा हा मंत्र आहे. अर्थात् अशा मंत्राचा योग्य विनियोग करून कोणचीही क्रिया केली असतां ती परब्रह्मास पावलीच पाहिजे. किंबहुना, तिच्या कर्त्यासही मग ती उद्धरून नेऊन त्या मूळ स्वरूपांत घातल्यावांचून सोडणार नाहीं, एवढें सामर्थ्य ह्या मंत्रांत आहे. ज्ञानेश्वर म्हणतात:—

ॐ तत्सत् ऐसें। हें बोलणें तेथ नेतसे। जेथूनि कां हें प्रकाशे। दृश्यजात॥" बोला, वाचक! याहून तुम्हांस तरी काय अधिक पाहिजे? मग अशा मंत्राच्या जोरावर चालणाऱ्या यज्ञयागादि क्रियांना तुम्ही वाईट म्हणणार काय? शक्यच नाहीं. आणि म्हणूनच भगवंतांनीं त्यांतील व्यभिचारी वासनेचें विष काढून टाकून त्या शुद्ध विनिर्मल यज्ञयागादिकांची स्तुति करून आत्मशुद्ध्यर्थ तिचा उपयोग आहे म्हणून त्यांस—अशा शुद्ध यज्ञक्रियांस आपल्या मतांत मिळवून घेतलें! अस्तु. पण यावरून त्या यज्ञयागांतील दुष्ट हिंसेची आम्ही तरफदारी करतो किंवा भगवान् करीत असतील अशी कोणाची समजूत असेल तर तिच्यासारखी मोठी चूक दुसरी होणार नाहीं. कारण, तेराव्या अध्यायांत सांगितलेल्या ज्ञानलक्षणां-तील "अहिंसा" ह्या पदावर व्याख्यान करतांना "साक्षात् विष्णु" असे ज्ञानेश्वर भगवान् भगवंतांचें हृद्गत—सखोल हृद्गत जर "पेरिजे

नुसधी हिंसा । तेथ उगवेल काय अहिंसा ? । परि नवल बापा धिवसा । या याज्ञिकांचा ॥ " या शब्दांनीं व अशाच इतर झणझणीत ओव्यांनीं विशद करीत आहेत तर तेच भगवान् श्रीकृष्ण यज्ञांतील हिंसेला सम्मति देतील—आनंदानें अनुमति देतील ही गोष्ट युक्तिजुक्तीस तरी पटते काय ? अर्थात् ती मुळींच संभवनीय नाहीं. "ब्रह्मचर्यमहिंसाच शारीरं तप उच्यते" याप्रमाणें सतराव्या अध्यायांत अहिंसेला शारीर तपांत नेऊन बसविणारे भगवान् त्याच्याच उलट असणाऱ्या हिंसेला कशी बरें आनंदानें सम्मति देतील ? " भूतमात्राचेनि नांवें । तृणही नाखुडावें । किंबहुना, सांडावें । छेदभेद ॥ " याप्रमाणें त्या अहिंसेचें रूप वानणाऱ्या देवांनीं हिंसेला सम्मति देणें शक्य तरी आहे काय ? अर्थात् अहिंसामताचा टेंभा दुसऱ्यांनीं आम्हाला कांहीं अगदींच नव्यानें सांगायला नको आहे. " अहिंसामत उपनिषदांत आहे. ' अहिंसन् सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः ' असा छांदोग्याचा आदेश आहे " (म. उ. ८८४) पण पांडवांना राजसूय व अश्वमेध यज्ञ करण्यास भगवंतांनीं प्रतिबंध केला नाहीं याचें कारण " त्या काळीं यज्ञयागांचें पूर्ण प्राबल्य होतें; अशा काळीं यज्ञांतीलही हिंसा वर्ज करावी असा त्यानें उपदेश केला नाहीं याचें आश्चर्य वाटावयास नको. " (म. उ. ८८४) अर्थात् कोणच्याहि गोष्टीच्या अतिरेकाला आळा घालायचा म्हणजे तो जरूर तर असाच पायरीपायरीनें घालावा लागतो. पण ' टेंपरन्स असोशिएशन 'च्या मेंबरच्या हृदयांतलें खरें मत दारू 'टेंपरेटली'सुद्धां प्यावी असें नसून ती अजिबात पिऊंच नये असेंच असतें हें काय सांगायला पाहिजे ? तसेंच बहुभार्याकत्व व परनिंी व विषयोपभोगांनीं भरलेला स्वर्ग आपल्या धर्मांत गोंवणाऱ्या महंमद पैगंबराला जर " आमच्या दृष्टीनें ज्या कांहीं गोष्टी अनर्थमूल, पापें वाटतात, त्या गोष्टींचा त्यानें (महंमदानें) निषेध केला नाहीं, त्यांच्याकडे कानाडोळा केला, असें म्हणणें बरोबर होणार नाहीं. अरबस्थानामध्यें अनेक पिढ्या तसल्या (विषयलोलुपतेच्या) गोष्टी प्रचारांत होत्या; त्या एकदम त्याला नाहींशा करतां येईनात म्हणून त्यानें त्या गोष्टींना होईल तितके प्रतिबंध, अडथळे चोहोंबाजूंनीं घालण्याचा प्रयत्न केला आहे " म्हणून जर कार्लाईल निर्दोषी समजतो(The Hero as Prophet by Carlyle पहा) तर मग केवळ निरुपायास्तव, अनेक अटी घालून एकाददुसऱ्या यज्ञांतली

हिंसा श्रीकृष्णांनीं चालू दिली म्हणून तोच तेवढा कसा त्याकामीं दोषी ठरतो बरें ? ज्याप्रमाणें महंमदाची किंवा टेंपरन्स असोशिएशनच्या चालकांची खरीखरी इच्छा निराळीच असली पाहिजे हें त्यांच्या इतर शिकवणीवरून म्हणतां येईल तीच गोष्ट श्रीकृष्णाचे बाबतींतही खरी आहे. " महंमदी धर्मांतील विषयभराबद्दल पुष्कळ टीकाकारांनीं झोड उठविली आहे; पण ती गोष्ट अन्यायाची, विपरीत आहे " (वे. नि. पा. ६७–६८) हेच शब्द श्रीकृष्णाचे बाबतींतही जर कोणी त्यांच्यावर टीकाच करूं लागेल तर–लागू पडतील. उलट " The message of the Prophet is a message of humanity and freedom to the whole race of man " म्हणून सिस्टर निवेदिताबाई जशा आपल्या " Web of Indian life " नामक पुस्तकाच्या २३४ पानावर महंमदाची स्तुति करतात तशीच बुद्धापूर्वी व जैनापूर्वीचें अहिंसामताचे प्रचारक व प्रवर्तक म्हणून श्रीकृष्णांचीहि स्तुति करणें वाजवी होणार आहे. शिवाय दुसरीहि एक गोष्ट आपण लक्षांत ठेवली पाहिजे, व ती म्हणजे पांडव क्षत्रिय होते व त्यांना जगांत निर्माल्यवत् पडून न राहतां खरें खरें जगायचें होते. अर्थात त्या कामीं श्रीकृष्णाच्या मनांत कोणचे अथवा कशा प्रकारचे विचार घोळत असले पाहिजेत हे स्वामी विवेकानंदांच्या खालील उद्गारावरून समजून येणार आहेः—

" जगांत जर आम्हांला जगावयाचें आहे तर राजसगुणांचीहि वाढ आम्हीं केली पाहिजे. पण ती मांसाहाराशिवाय कशी होणार ! अशोक राजानें कायदा करून लक्षावधि जीव वाचविले हें खरें; पण त्याबरोबरच हजारों वर्षे चालत आलेल्या दुसऱ्या प्रकारच्या यातनांच्या उत्पत्तीचीहि त्याचवेळीं सोय झाली नाहीं काय ? कांहीं बकऱ्यांच्या हत्येमुळें पदरीं येणारें पातक व स्वताच्या अंगांत कुवत नसल्यामुळें प्रसंगी स्वताच्या बायकोचीहि अब्रू रक्षण करतां येऊं नये अथवा पोटच्या पोरांच्या तोंडातला घास दुसरा जबरीनें उडवून नेत असतां त्याला प्रतिबंध करण्याचें सामर्थ्य नसावें ही स्थिती, या दोहोंपैकीं आपणांस काय पसंत पडतें ? यांत आतां कोणतें पातक कोणत्याहून मोठें आहे ! फारच झालें तर ज्यांना सात्विक गुणाची वाढ अवश्यक आहे, अशावरच्या जातीपैकीं

कांहींनीं मांस खाऊं नये म्हणजे झालें. पण मांसाशन करूं नये अशी जबरदस्ती एकसहा सुरू करणें म्हणजे राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या नाशास आपण होऊन बोलावणें पाठविणें आहे. (" स्वा. वि. पत्रें " पान ६८) अर्थात् राष्ट्रीय स्वातंत्र्यासाठीं, मानवी हक्कांच्या रक्षणासाठीं " यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमान् लोकान्न हंति न निबध्यते ॥ " अशी शिकवण शिकविणाऱ्या व खऱ्या कर्मयोगाची हातोटी सांगणाऱ्या श्रीकृष्णांनीं पांडवासारख्या क्षत्रिय वीरांना सरसहा मांसाशनाची बंदी करूं नये हें ठीकच नव्हे काय ? "क्षत्रिय मांस खातात म्हणून भिक्षुक त्यांच्या नांवानें खडे फोडतात....अरे, ईश्वर इतका कां मूर्ख आहे असें तुम्हांला वाटतें, कीं, मांसाच्या एका तुकड्यानें त्याच्या करुणेचा झरा सर्व एकदम आटून जाईल! आणि तसें होत असेलच तर असला क्षुद्र ईश्वरच आम्हांला नको!" (" स्वा. वि. पत्रें " पा. ३८). तसेंच खुद्द रामकृष्ण परमहंस हे देवीच्या नांवानें त्यांना मांसाचे पदार्थ भक्तिपूर्वक दिल्यास ते ग्रहण करीत (" स्वा. वि. पत्रें " पा. ६८), खुद्द गौतमबुद्ध—अहिंसेचा जगांतला अत्यंत थोर प्रचारक—डुकराच्या मांसाच्या अत्यशनानें मेला ही गोष्ट, व विवेकानंदासारख्या साधूंना—" From me no danger be to aught that lives " म्हणणाऱ्या साधूंनाही—मांसाशन बिनदिक्कत चालें, हें पाहिलें म्हणजे मति गुंग होऊन जाते, बुद्धि मागें सरते व लेखणी पुढें काम करित नाहीं. पण जें जसें झालें तसेंच घेऊन आपणांस पुढें चाललें पाहिजे. आमचें स्वताचें मत या बाबतींत जैनांच्या मतांप्रमाणें—अर्थात् त्यातला हास्यास्पद अतिरेक वर्ज्य करून—आहे व त्यांच्या जैनाचार्याप्रमाणेंच आम्हीही खालील प्रमाणें त्यांच्याच श्लोकांत म्हणून प्रस्तुत मुद्याचा समारोप करतों कीं,

" विचरति गिरिराजो जायते शीतलाग्नि—
स्तराति पयसि शैलः स्याच्छशी तीव्रतेजः ।
उदयति दिशि भानुः पश्चिमायां कदाचित्
न तु भवति कदाचिज्जीवघातेन धर्मः ॥ "

(" श्रीयुत ता. ने. पांगळकृत जैनधर्म " पान ४७)

अर्थात् " हिंसायुक्त यज्ञाच्या विरुद्ध श्रीकृष्णाच्या कालानंतर हळूं हळूं लोकमत वाढूं लागलें " (म. उ. पा. ८८५) हीच गोष्ट खरी. श्रीकृष्णांनीं आपल्या उपदेशांत ह्या भावी अहिंसेच्या जोरदार मताकडे व हल्ल्याकडे लक्ष देऊन अहिंसेचेंही तत्त्व गोंवलें आहे. व " त्यांनीं लहानपणींच इंद्राचा यज्ञ करण्याऐवजीं गिरियज्ञ करा असा गोपांना उपदेश केला होता हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे. " (म. उ. पा. ८८४). पण मोठेपणीं आपल्या आसपास घडणाऱ्या हजारों यज्ञयागांच्या चटकेच्या तडाक्यांतून त्याला पांडवाना अजिबात वाचवितां येईना व त्यासाठीं ते दोषी कसे ठरूं शकत नाहींत? तसेंच इतरही त्यांच्या मनांत कोणचे विचार आले असतील, तेहि आम्ही वर सांगितलेंच आहे. पण ते दोषी नसले तरी, एक घडाडीचे सुधारक या नात्यानें त्यांची या बाबतींतली—या अहिंसामताचे बाबतींतली—कामगिरी मवाळच ठरते, व तें अहिंसामत आपण हिंदुलोक बौद्ध व जैन यांच्यापासूनच पुष्कळसे शिकलों आहों अशी प्रांजळ कबुली व स्पष्ट अभिप्राय द्यायला आम्हांला कोणतीच हरकत वाटत नाहीं. ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या ओंव्यांतून प्रभूंचें हृद्गत सांगितलें असेल. पण ज्या प्रभूंचें म्हणून त्यांनीं हृद्गत सांगितलें ते त्या कामीं मवाळच होते—कारण बौद्ध किंवा जैनाइतकेंच तीव्रमत त्यांचें असतें तर त्यांना, त्यांच्या आज्ञा शिरसावंद्य मानणाऱ्या पांडवांना, सहज बंदी करतां आली असती, पण ती त्यांनीं केली नाहीं व म्हणूनच ते या बाबतींत मवाळच ठरतात—व खुद्द ज्ञानेश्वरांच्या वाणींत जी इतकी अहिंसा चमकत आहे त्याला पुष्कळसें कारण म्हणजे ही बौद्ध व जैन यांची शिकवणच होय, असें आम्हांस वाटतें. पण त्यांच्याच काय, बौद्ध व जैनानंतरच्या प्रत्येक कवीच्या उक्तींत याबद्दल तसेंच ओज असून, सरतेशेवटीं बुद्धाला, त्याच्या ह्या दणदणीत अहिंसामताच्या विजयाबद्दल व विजयामुळें, लोकांनीं शेवटीं डोक्यावर घेऊन नाचविलें आहे, ईश्वरावतार म्हणून स्तविलें आहे, व जयदेवासारख्या कवींनीं "गीतगोविंद" सारख्या काव्यांतून त्याच्या कामगिरीचें उदात्त वर्णन करून त्यास अजरामर करून टाकलें आहे, असा हा इतिहास आहे. असो. आतां आपण परत गीतेकडे वळूं या.

यज्ञयागांच्या हिंसाप्रधान व काम्य क्रिया त्यावेळीं प्राबल्यांत असून प्रवृत्तिच्या अतिरेकाच्या टोकाला गेल्या होत्या. व म्हणूनच भगवंतांना

याकामीं त्यांना मागें खेंचून आणून, नीट सरळ मार्गास लावून मध्यबिंदु-वर स्थिर करावें लागलें, व एकंदर कर्मयोगाच्याच उपदेशास प्रभु गीतेंत अथपासून इतिपर्यंत प्रवृत्त झालेले असल्यामुळें यज्ञच काय पण दान, तप, इत्यादि कोणत्याही विहित क्रिया "संगं त्यक्त्वा फलानि च" कराव्याच कराव्या "हा चांग निरोपु माझा ॥" हेंच त्यांचें अखेरपर्यंत सांगणें व मत आहे, किंबहुना, अत्यंत जाज्वल्य कर्मोपदेश हा गीतेचा एक बिनमोल विशेष आहे, श्रीकृष्णाची एक अलौकिक कामगिरी आहे. कारण वैदिक जसे त्यावेळीं प्रवृत्तिच्या प्रबल टोकास धांवले होते व म्हणूनच भरंगळले होते, तसेंच वेदांतीही निवृत्तिच्या अतिरेकास जाऊन तप, संन्यास, (सर्वकर्म)त्याग, इत्यादिकांच्या गोष्टी बोलूं लागले होते. कांहीं अंशीं सांख्यांची व योग्यांचीही अशींच मतें होतीं. तेव्हां तप म्हणजे काय, संन्यास कशास म्हणतात, सर्वकर्मत्याग शक्य आहे काय, नसल्यास मग त्याग कशाचा करावा, म्हणजेच त्यागाची खरी व्याख्या काय, इत्यादि गोष्टींचा विचार करणें भगवंतास भागच होतें, याकामीं संन्यास, सांख्य, तप, इत्यादिकांची योग्यता भगवान् जाणून होते, व त्यानेंहि मोक्ष मिळेल एथपर्यंतसुद्धां कबुली देणें त्यांना भागच होतें. कारण तीं तीं मतेंही तितकींच जोरदार होतीं, व त्यांचें निवृत्तिपर तत्त्वज्ञानांतील सत्यही नाकारतां येणें शक्य नव्हतें. तेव्हां "संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।" किंवा "यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।" अशी तर कबुली त्यांना सुरवातीला द्यावीच लागली. किंबहुना—"यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव" किंवा "सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः । एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥" इतका अभेद मानण्या-पर्यंत—अर्थात् तात्त्विकदृष्ट्या ते एकच आहेत असें सांगण्यापर्यंत—प्रभूंची मजल गेलेली आहे, व ती योग्यच आहे. कारण सर्वांचें अंतिम ध्येय एकच म्हणजे मोक्षच—आहे ह्यांत कांहीं शंका नाहीं, व ह्या अर्थानें त्या सर्व मार्गांत अभेदच आहे. "तेव्हां भगवद्गीतेच्या काळीं सांख्य हे वैदिक मार्गीच संन्यासी होते" (म. उ. पा. ७७४) असें 'मानण्या'चेंच कारण नाहीं असें आम्हीं मागें म्हटलें आहे तें यासाठींच. त्यांचें ऐक्य जें गीतेला दाखवावयाचें आहे तें व्यावहारिक नसून पारमार्थिक अथवा ध्येयाच्या दृष्टीनें दाखवावयाचें आहे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. नाहींतर

व्यावहारिकदृष्ट्या सांख्य हे संन्यास घेणारे नसत तर उलट धर्मध्वज जनकाप्रमाणें, "त्रिदंडादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन कस्यचित् । छत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥ " असाच वाद घालणारे व सात्विक अट्टाहास करणारे होते. आणि म्हणूनच—" तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ " म्हणणाऱ्या भगवंतांनीं सांख्यमताला इतकें उचलून धरलें आहे. अस्तु.

तथापि, संन्यास, त्याग, तप, इत्यादिकांच्या कल्पना श्रीकृष्णाच्या—कर्मयोगप्रतिपादक भगवंतांच्या—कांहीं निराळ्याच आहेत व सर्वकर्मसंन्यास होणें अशक्य आहे, व तें नुसतें थोतांड आहे, असें म्हणण्यापर्यंत त्यांची घडाडी जाऊन पोहोंचली आहे. ती कशी ती आतां आपण क्रमाक्रमानें पाहूंः—

भगवद्गीतेचा अटरावा अध्याय याकामीं आपणांस फार उपयोगी पडणार आहे. त्याच्या प्रारंभींच अर्जुनानें—

" संन्यासस्य महाबाहो तत्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥१॥ "

असा स्पष्ट सवाल भगवंताना पुन्हां एकदां टाकला आहे. व त्यावर भगवंतांचें उत्तरहि ऐकण्यासारखें आहे. ते म्हणतात:—

" काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥ "

अर्थात् संन्यास म्हणजे सर्वकर्मसंन्यास नव्हे, तर काम्यकर्मांचा संन्यास होय, व त्याग म्हणजे सर्वकर्मांचा त्याग नव्हे, तर सर्व कर्मांच्या—अर्थात् राहिलेल्या नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या—फलांचा त्याग म्हणजेच त्याग होय असें भगवान् म्हणतात; व ज्ञानेश्वरांनींही तेंच भगवंतांचें म्हणणें आपल्या सुंदर दृष्टांतयुक्त ओंव्यांनीं खुलवून सांगून, याप्रमाणें सर्व ' कर्मजात निमालिया ' ' आत्मज्ञात गिंवसित ' कसें ' अपैसें ये ' तें सांगितलें आहे. ते म्हणतात:—

"हा संन्यासु जै संभवे । तै काम्य बाधूं न पवे । निषिद्ध तंव स्वभावें । निषेधें गेलें ॥ आणि नित्यादिक जे असे । तें येणें फळत्यागें नासे । शिर लोटलीया जैसें । येर आंग ॥ मग सस्य फळपाकांत । तैसें निमा-

लिया कर्मजात । आत्मज्ञान गिंवसित । आपैसें ये ॥ ''—असो. पण ही नित्यनैमित्तिक सत्कर्में जरूर केलीच पाहिजेत, कारण तीं चित्तशुद्धीला कारण होतात—' पावनानि मनीषिणां ' आहेत, व जोंवर निरिच्छवृत्ति बनली नाहीं, नैष्कर्म्यवृत्ति खरी बाणली नाहीं, आत्मज्ञानाचें दार्ढ्य, आत्मतृप्ति व आत्मसंतुष्टता हीं जोंवर प्राप्त झालीं नाहींत तोंवर कर्माचा त्याग करणें हें मौर्ख्य आहे, किंबहुना, नैष्कर्म्यावस्थेत पोंचलेला ज्ञानीही जर प्रकृतिच्या जोरानें कर्में करतो, तर देह आहे तोंवर कर्में करीत नाहीं किंवा करणार नाहीं हें बोलणें म्हणजे शुद्ध बरळणें आहे, असें भगवान् म्हणतात. मग सामान्यजनांनीं तर राहोच पण ज्ञान्यांनींही कर्मयोगाचें आचरण करणें उचित नव्हे काय ? पण त्या ज्ञान्यांची गोष्ट घटकाभर बाजूस ठेवली तरी बाकीच्यांची काय वाट ? त्या ब्रह्मपदावर जाऊन बसण्यास वेदांती किंवा सांख्य हे ज्ञानाच्या जोरावर भुर्कन भरारी मारून जातील. पण मुंगीच्या पावलांनीं चालणाऱ्या इतर जीवमात्रांनीं काय करावें ? अर्थात भगवंतांनीं भक्तिमार्ग हा जसा एक त्यांसाठीं प्रतिपादिला तसाच कर्ममार्ग—कर्मयोगमार्गही एक प्रतिपादिला आहे, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. भगवंताचें हें म्हणणें सर्व भगवद्गीतेभर पसरलेलें असल्यामुळें त्याचा अधिक विस्तार न करतां त्यांचे कांहीं तत्संबंधी श्लोक व ज्ञानेश्वरांची थोडीशी टीका देऊन आम्ही हा मुद्दा संपवितों. भगवान् म्हणतातः—

> '' न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
> नच संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥
> नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
> कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥
> नियतं कुरु कर्म त्वं कर्मज्यायो ह्यकर्मणः ।
> शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥
> तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
> असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥ ''

(भ. गी. अ. ३)

ह्याशिवाय ह्या कर्मयोगानेंच जनकादिकांना कशी सिद्धि मिळाली व खुद्द भगवान्ही कसें कर्मयोगाचे जळजळीत आचरणकर्ते आहेत तें देवानीं अर्जुनाला सांगितलें आहे. तसेंच १८ व्या अध्यायांत देव म्हणतात:—

" एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणः नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥
नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥ "

या सर्व विषयांवर व श्लोकांवर ज्ञानेश्वरांचें भाष्यही फार सुंदर आहे. परंतु विस्तारभयास्तव त्यांतून कांहीं थोडक्याच वेंचक शेलक्या ओंव्या देतों:—

" कीं प्राप्त कर्म सांडिजे । येतुलेनि नैष्कर्म्य होइजे । हें अर्जुना वांया बोलिजे । मूर्खपणें ॥ देखें विहितकर्म जेतुलें । तें सगळें जरी वोसंडिलें । तरी स्वभाव काय निमाले । इंद्रियांचे ? ॥ हें न ठकेचि जरी कांहीं । तरी सांडिलें तें कायी ? । म्हणोनि कर्मत्यागु नाहीं । प्रकृतिमंता ॥ उचलिलें वायुवशें । चळे शुष्कपत्र जैसें । निचेष्ट आकाशें । परिभ्रमे ॥ तैसें प्रकृतिआधारें । कर्मेंद्रियविकारें । नैष्कर्महि व्यापारे । निरंतर ॥ म्हणऊनि संगु जंव प्रकृतिचा । तंव त्यागु न घडे कर्मांचा । ऐसियाही करूं म्हणती । तयांचा । आग्रहोचि उरे ! ॥ म्हणोनि जें जें उचित । आणि अवसरें करूनि प्राप्त । तें कर्म हेतुरहित । आचरे तूं ॥ देखे अनुक्रमाधारें । स्वधर्मु जो आचरे । तो मोक्षु तेणें व्यापारें । निश्चित पावें ॥ "

(भ. गी. अ. ३).

" आणि हां गा सव्यसाची । मूर्ति लाहोनि देहाची । खंती करिती कर्मांची । ते गांवढे गा ! ॥ मृत्तिकेचां वीट्टु । घेऊनि काय करील घट्टु ? । केउते तंतु पट्टु । सांडील तो ? ॥ तैसा शरीराचेनि आभासें । नांदतु जंव असे । तंव कर्मत्यागाचें पिसें । काइसें तरी ? ॥ या शरीराचेनि मिसकें । कर्म लागलें असिकें । जिता मेलिया न ठाके । इया रीती ॥ जे श्वासो-

श्वासवरी । होय निजेलियाहि वरी । कांहीं न करणेंचि परी । होती जयाची ! ॥ ”

(अध्याय १८)

अर्थात् कर्मफलाचा त्यागी तोच खरा त्यागी होयः—

“ म्हणोनि इया परी जगीं । कर्मे त्यजी तो महात्यागी । येर मूर्छने नांव रोगीं । विसांवा जैसा ! ॥”

असो. अशाप्रकारच्या या कर्मयोगप्रतिपादनाला अर्थात् सांख्य-मताचा भगवंतांना फारच उपयोग झाला आहे. सांख्यांच्या त्रिगुणांचा अंगिकार करून भगवान् स्पष्ट म्हणतात कीं:—

“ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ ”

अर्थात् ह्या त्रिगुणांनीं सर्व प्राणीमात्रच नव्हे तर त्यांचें सुख, त्यांची बुद्धि, त्यांची धृति, त्यांची मति, त्यांचा आहार, त्यांचें कर्म हें, किंबहुना, सर्वच गोष्टी म्हणजे सर्व ब्रह्मांड कसें व्यापलें आहे व त्रिगुणगुणमयी माया-रूप ‘ कोल्हाटीण ’ ह्या विश्वाचा खेळ कसा खेळते आहे* हें पाहण्याची मोठी मौज आहे. कर्तेपणा प्रकृतिकडे व आपण केवळ द्रष्टे आहोंत हें जाणल्यावर किंबहुना “ अहंकारं तथा कर्ता ” इत्यादि “ पंचैतानि कार-णानि सर्वकर्मणां सिद्धये ” सांख्यांच्याकडून कळली म्हणजे, अहंकर्तृ-त्वाचा गर्व कुठें राहिला ? व मग त्यांच्या फळांची तरी आशा कशाला राहील ? अर्थात् याप्रमाणें अहंकाररहित, फलाशारहित व द्रष्टेपणानें केवळ ईश्वराज्ञा म्हणून कर्तव्यासाठीं कर्तव्यकर्म केलें कीं तेंच—तें स्वधर्म-कर्मच मोक्षाला नेणारें आहे, असें भगवंतांचें निश्चयपूर्वक सांगणें आहे. “ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते पराम् ” कारण स्वकर्म वरील-प्रमाणें योग्य रीतीनें करणें ही त्या प्रभूची पूजाच होय—‘ अभ्यर्चना ’ होय. इतकेंच नव्हे तर त्या परमेश्वराचे मनोगतांतल्या इच्छेची खूणच पाळणें होय. मग याप्रमाणें केल्यावर तो परमात्मा दूर आहे काय ?:—

“ अगा जयाचें विहित । तें ईश्वराचें मनोगत । म्हणोनि केलिया

---

* टीप—“त्रिगुणगुणमाया । आली कोल्हाटिण खेळाया”—एकनाथ.

निभ्रांत । सांपडेचि तो ॥ म्हणोनि विहित क्रिया केली । नव्हे, तयाची खूण पाळली । जयापासोनि कां आली । आकारा भूतें ॥ तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमांची वीरा । पूजा केली होय अपारा । तोषालागीं !॥"

(ज्ञानेश्वरी अ. १८)

अर्थात् याप्रमाणें संतुष्ट झालेला तो परमात्मा जगन्निवास मग मोक्षच देईल हें काय सांगायला पाहिजे ? असो.

पण कर्तव्यकर्मांचें आचरण अधिक जोरदारपणानें होण्यास परमेश्वरांचें अधिष्ठान, जीवात्म्यैकभावना, व ईश्वराज्ञा आणि ईश्वरार्पणबुद्धि हीं जरूर पाहिजेत. व तीं खऱ्या कर्मयोग्याचे ठायीं असतातही. "धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात्" ह्याप्रमाणें धर्मासाठींच धर्माचरण करणारे धर्मराजांनीं उत्तर दिलें, कारण त्यांची निष्ठा त्याधर्माचे ठायीं व ती करण्यास सांगणाऱ्या प्रभूचे ठिकाणीं तितकीच दृढ होती. तीच गोष्ट ह्या: कर्तव्यकर्मांचे बाबतींतही लागू आहे. निर्लोभ, निर्व्याज, असें प्रेमासाठींच प्रभूवर प्रेम करणारे प्रभूचें भक्तच "सुखदु:खे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ" अशाप्रकारचे छातीठोक कर्तव्यकर्म बजावूं शकतील. कारण प्रभूच्या प्रेमापुढें व प्रभूच्या कार्यापुढें त्याना देहाचीही पर्वा नसते ! पण अर्थात् ह्याला: जगत्कारणकर्ता असा प्रभू मानला पाहिजे. ही उणीव सांख्यामध्यें होती व म्हणूनच सांख्यांचें खंडन पुढें झालेलें आहे. सर्व मतांचा समन्वय करावयास बसलेल्या प्रभूनीं ही उणीव काढून टाकली, व क्षराक्षरांहून पलीकडे असूनही "यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥" असा उत्तम पुरुष अथवा पुरुषोत्तम मानलेला आहे. सांख्य हे द्वैती होते व निरीश्वरवादीही होते. त्यांना पुरुषाहून वेगळा ईश्वरच ठाऊक नाहीं अथवा मान्य नाहीं. वेदांती—व वेदांताला अनुसरणारी व उपनिषद्रूपधेनूंचें दुग्ध सर्व जगास देणारी गीता—हीं अद्वैतीं व सेश्वरवादी आहेत. त्यांची उडी आणि भरारी सांख्यांच्या फार पुढें आहे. सांख्यांना ती समजली नाहीं—तितकी आकलनशक्ति त्यांचेठायीं नव्हती—म्हणून ते मागें पडले. सांख्यांच्या पुरुषप्रकृतीला दोघांनाही भगवंतांनी प्रकृतिमध्येंच घातलें आहे:—

"भूमिरापो नलोवायुः खंमनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् " ॥ ५ ॥
(भ. गी. अ. ७).

याप्रमाणें सांख्यांच्या प्रकृतिपुरुषाला अपरा व परा किंवा गौणी व श्रेष्ठ प्रकृतीमध्यें घालून भगवान् शेवटीं म्हणतात कीं, पण ह्या माझ्याच प्रकृति ना ? अर्थात् "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥" इतकेंच नव्हे तर हाच अर्थ ते—

" मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥
ये चैव सात्विकाभावा राजसास्तामसाश्चये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि " ह्यांत आणीत आहेत.

अर्थात त्रिगुणगुणमयी माया अथवा तिनें नटलेलें जग हें प्रभूचेंच अपररूप आहे. पण ह्या बाह्यरूपाला चकून अंतर्वस्तु चुकली कीं डाव हुकला हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे ! अस्तु. असा हा ऐक्याचा व त्यांतल्या लीलांचा खेळ आहे. तो बोलावा व सांगावा तितका थोडाच आहे. एकीकडे परमेश्वर, एकीकडे प्रकृति, " आपण कोण चोर । आणिला मध्यें ? " कारण आपण वेगळें नाहींच. " जीवो ब्रह्मैव नापरः " अशी ही मौज आहे. ती नीट समजली, उमजली, व पचनीं पडली कीं मग निरहंकार, निष्कामवृत्तीनें व ईश्वरार्पण बुद्धीनें, ईश्वराचा हुकूम म्हणून धडाडीनें कोणचेंहि कार्य झालेंच पाहिजे ! आतां ह्या कर्तव्यकर्माच्या आचरणाच्या प्रसंगांत नानाप्रकारचे सुखदुःखाचे प्रसंग येणारच; पण त्यावेळेस चित्तवृत्ति बिलकुल ढळूं न देतां धडाडीनें कार्यच करीत राहण्यास " अर्जुना समत्व चित्ताचें । तेंचि सार जाण योगाचें " हें प्राप्त झालें पाहिजे. म्हणून भगवंतांनीं स्थिरचित्तकारी पण अकष्टप्रद अशीं कांहीं योगाचीं सूत्रेंहि गीतेच्या ६ व्या अध्यायांत सांगितलीं आहेत. महाभारतांत ज्याप्रमाणें योग्याच्या अधिक कष्टदायक क्रिया, ऋद्धिसिद्धि, किंवा दर्शनें वर्णिलीं आहेत तशीं इथें बिलकुल नाहींत. मात्र " यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ " अशी स्थिति योग्याला प्राप्त होऊं शकते. अर्थात् याहून अधिक काय

पाहिजे ? " मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तान् तितिक्षस्व भारत ॥ " असें म्हणणाऱ्या प्रभूस याहून अधिक काय पाहिजे ? कारण–"यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥" असें तेंच आपणांस सांगतात. असो.

यानंतर या कर्तव्यकर्मांच्या झगड्यांत प्राणावरही बेतण्याचा संभव असतो. म्हणजे वेळीं स्वताचा जीव द्यावा लागतो किंवा दुसऱ्याचा घ्यावा लागतो. अशावेळीं आत्म्याच्या अमरत्वाचें ज्ञान फार अवश्यक आहे. हा प्रसंग भगवद्गीतेंत अर्थात् प्रथमच आला आहे. म्हणून द्वितीयाध्यायांत प्रथम हेंच वेदांत्यांचें व सांख्यांचें ज्ञान घेतलें आहे. देव म्हणतातः–

" देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥
नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥
देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि " ॥ ३० ॥

असो. पण या सर्व मतांचा, वेद, वेदांत, सांख्य, योग, किंबहुना, भक्ति या सर्व मार्गांचा उपयोग शेवटीं कर्मयोगाच्या जळजळीत आचरणासाठीं किंवा आचरणाकडेच करावा असेंच शेवटीं भगवंतांचें गीतेंत सांगणें आहे. कारण विश्वाचा संसार चालावा, विश्वचक्र फिरत राहावें अशी त्याचीच इच्छा आहे, व तुम्ही नाहीं म्हणलात तरी प्रकृति–अगदीं तुमची प्रकृति सुद्धां तें फिरविल्यावांचून राहणार नाहीं व राहातही नाहीं ! मग उगाच तिच्या उलट जाईन म्हणण्यांत अर्थ काय राहिला ? त्यापेक्षां तेंच नीट कर्माचरण करून—

" कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणिच कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ "

असा धन्यवाद देवाकडून मिळविणें चांगलें नव्हे ? असो. याठिकाणीं हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं, वरील सर्व मतांपैकीं एक वेदाच्या कर्मकांडाखेरीज बाकीच्या सर्व मार्गांनीं मनुष्यास मुक्ति प्राप्त होते हें भगवंतानीं प्रांजलपणें कबूल केलें आहे. भगवद्गीतेच्या ६।७।८।९।१२।१३।१४ १५।१६ या अध्यायांतून वरील सर्व मार्ग व नीतीचा मार्ग यांचा विचार झाला असून वेदांत, सांख्य, योग, भक्ति व नीति या मार्गानें मनुष्य ईश्वराप्रत जातो असें प्रभूंचें प्रांजल सांगणें आहे. पण या सर्वांनाहि जर प्रकृतीचा फेरा चुकत नाहीं, व तिच्या चक्रावर जर सर्व देहांच्या–अगदीं नैष्कर्माच्याहि—क्रिया चालू आहेत तर, कर्मत्यागाच्या वल्गना फोल नव्हेत काय ? हेंच त्यांचें पुनः पुनः विचारणें आहे. आणि जर ही बडबड वृथा आहे, तर ज्ञान्यानेंसुद्धां लोकांना मार्ग दाखविण्यासाठीं कर्माचरण कां करूं नये ? असें तें विचारतात. बाकी " लोकेस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ " ह्या श्लोकावरील ज्ञानेश्वरांच्या टीकेवरून तरी सांख्यांच्या ज्ञानयोगाला ते अधिक महत्त्व देतात असें दिसतें. आणि एका दृष्टीनें जरी तसें असलें तरी त्यांनींही कर्मेंच करावींत—न करणारे दुराग्रही, गांवढे, मूर्ख होत इत्यादि प्रभूंच्या बोलांवरून व इतरहि उदात्त उपदेशावरून ते शेवटीं कर्मयोगाचीच तरफदारी करणारे आहेत हें उघड होतें. तसेंच सहाव्या अध्यायांतील योगाच्या बाबतींतही शेवटीं श्रेष्ठ योग्यासंबंधीं बोलतांना " आत्मौपम्येन सर्वत्र समंपश्यति योऽर्जुन " इत्यादि त्यांच्या उद्गारांवरून हटयोग व राजयोग, किंवा सगुणयोग व निर्गुणयोग हाही त्यांना माहित असून त्यांतील उच्चयोग त्यांनीं अखेरीस दाखविला आहे हें उघड होतें. व तो वाचतांना शंकराचार्यांच्या अपरोक्षानुभूतींतील मार्गे दिलेल्या श्लोकांची आठवण होते. असो.

याशिवाय भगवंतानीं उपदेशिलेल्या भक्तिमार्गाचा येथें स्वतंत्र विचार करणें जरूर आहे; कारण जसा कर्मयोग हा त्यांचा विशेष आहे तसेंच भक्तिमार्ग हीही एक त्यांची अद्वितीय, अमूल्य व अलौकिक कामगिरी आहे. तत्संबंधींचें वर्णन आपण श्री. वैद्यांच्या तोंडूनच ऐकूं:—

" भक्तिमार्गाचा अथवा भागवतधर्माचा प्रथम उपदेष्टा श्रीकृष्ण आहे

असें आमचें मत आहे...संन्यास, योग किंवा यज्ञादि कर्मे हीं साधनें सर्वांस सुलभ व मोकळीं नाहींत. यज्ञयाग हजारों रुपयांच्या खर्चाशिवाय किंवा शास्त्राच्या सूक्ष्म ज्ञानाशिवाय होऊं शकत नाहींत. तसेंच संन्यास व योग बुद्धिवानाशिवाय आणि निग्रहवानाशिवाय इतरांस प्राप्य नाहींत. तेव्हां द्रव्यहीन, बुद्धिहीन, संसारांत मग्न झालेल्या जीवास कांहीं तरणोपाय आहे कीं नाहीं हा प्रश्न त्यावेळीं विशेष रीतीनें लोकांपुढें उभा होता. भारती आर्य हिंदुस्थानांत आले त्यावेळीं त्यांच्यांत तीन वर्ण होते. हिंदुस्थानांत आर्यांची, विशेषतः चंद्रवंशी क्षत्रियांची वस्ती सर्व ठिकाणीं पसरली, तेव्हां चौथा शूद्रवर्ण त्यांच्यांत येऊन मिळाला. याशिवाय अनेक मिश्रवर्णही उत्पन्न झाले. बहुतेक वैश्य कृषि करूं लागल्यानें वेदांपासून व शिक्षणापासून हळूहळू दुरावले. स्त्रिया सर्व वर्णांच्या होऊं लागल्यानें त्याही पुष्कळशा अशिक्षितच राहिल्या. अशा प्रचंड जनसमूहास यज्ञ, संन्यास, अथवा योग, हे मार्ग साहजीक बंद झाले. आणि हे लोक मोक्षास जाण्यास योग्य नाहींत असें मत विशेषतः ब्राह्मणक्षत्रियांत प्रचलित होऊं लागलें. श्रीकृष्णाची सामान्य जनसमूहावर विलक्षण प्रीति होती...त्याचें आयुष्य लहानपणीं स्त्रिया, वैश्य, व शूद्र यांतच गेलें होतें, व हे लोक देवावर निःसीम, निर्हेतुक प्रेम कसें करतात, हें त्यानें प्रत्यक्ष पाहिलें होतें; तेव्हां अशा स्थितींत भक्तिमार्गानें स्त्रिया, वैश्य, व शूद्र किंबहुना चांडाल परमगतीला जातील असें त्यानें भगवद्गीतेंत स्पष्ट सांगितलें यांत नवल काय ? पुण्यब्राह्मण व भक्तराजर्षि या दोन कोट्या त्यावेळीं समाजांत निराळ्या दिसत होत्या. एक संन्यास किंवा तप यांचें अभिमानी तर दुसरे अश्वमेधादि मोठमोठ्या यज्ञांचें अभिमानी होते. हेच मोक्षास जातील, इतर जाणार नाहींत अशी त्यांची समजूत होती. हे लोक ईश्वरभक्तीनें परमगतीला जातीलच, पण—" स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परांगतिम् " असें श्रीकृष्णानें छाती ठोकून सांगितलें." (म. उ. पा. ८७७–८७९). अर्थात् यांत भगवंतांचा त्या लोकांबद्दल उदात्त कळवळाच दृष्टीस पडतो. व इतर सर्व मार्ग बाजूस सारून हाच मार्ग कां विशेष फोंफावला व उत्कर्ष पावला हेंहि त्यानें उघडच होत आहे. सामान्य बावळट दिसणाऱ्या लंगोट्या मावळ्यांचे ठायींचें शिवबाला जशी एकनिष्ठ भक्ति दिसून आली व त्यांतच असें तानाजीसारखे वीर त्यानें निर्माण केले त्याप्र-

माणेंच या साध्या लोकांतून सुद्धां भक्तीचें दार्ढ्य असतें हें दाखवून त्यांतू-नच चोखामेळा, सांवता, सेना, गोरा, नामा, तुका, शेखमहंमद, इत्यादि कित्येक भक्तरत्नें त्यांनीं निर्माण करून दाखवलीं. "मांहि पार्थ व्यपाश्रित्य" इत्यादि श्लोकांवरील ज्ञानेश्वरांची टीकाही फारच बहारीची आहे. ती विस्ता-रभयास्तव येथें देतां येत नाहीं. पण ती वाचकांनीं जरूर मुळांतूनच वाचावी अशी आमची त्यांस आग्रहाची शिफारस आहे. असो. याप्रमाणें हा भगवद्गीतेचा इतिहास असून त्याचा समारोप आपण श्रीयुत चिं. वि. वैद्यांच्या शब्दांच्या सारांशांत करूं:—

" वैदिक कर्माभिमान्यांची कर्मनिष्ठा, सांख्यांची ज्ञाननिष्ठा, योगाभि-मान्यांचा चित्तनिरोध, आणि वेदांत्यांचा संन्यास हें सर्व त्यानें मान्य केलें. पण इतिकर्तव्यता काय ती हीच असें जें प्रत्येक मत प्रतिप्रादित होतें त्याचा त्यानें निषेध केला. कारण कर्म सुटणें किंवा सोडणें अशक्य आहे असा श्रीकृष्णाचा सिद्धान्त आहे, व कर्म अगदीं सोडून देणें अशक्य आहे ही गोष्ट त्यानें जगताच्या निदर्शनास चांगली आणून दिली. म्हणून वरील-पैकीं त्या त्या मतास योग्य महत्त्व देऊन सर्वांचा समन्वय करून त्यानें त्यांचा उपयोग आपल्या नव्या कर्तव्यसिद्धांताकडे केला. सारांश, वेद, वेदांत, सांख्य, योग, यांस योग्य सन्मान देऊन त्यांचा आपसांतील वाद किंवा आपलीच शेखी मिरविण्याचा प्रयत्न मिटवून प्रवृत्ति निवृत्तिरूप किंवा निवृत्ति प्रवृत्तिरूप कशी करावी व कर्तव्य कसें बजवावें हें त्यानें भग-वद्गीतेंत सांगितलें. कर्म सिद्धीस जाईल किं नाहीं या विचारानें मन डगमगूं न देतां, आपलें कर्तव्यकर्म परमेश्वरावर भरंवसा ठेवून परमेश्वराच्या इच्छेनें मी करीत आहे आणि तें त्यालाच अर्पण करतों अशा भावनेनें करावें हा कर्तव्यसिद्धान्त अत्यंत उदात्त असून आजपर्यंत श्रीकृष्णावांचून दुसऱ्या कोणत्याही तत्त्ववेत्त्यानें उपदेशिला नाहीं असें म्हटलें असतां चालेल. तसेंच धर्म व नीति यांस अनुसरून—सदाचरणयुक्त गार्हस्थ्य संन्यासाइत-केंच मोक्षप्रद आहे, ही दैवी संपत्ति मोक्षासच नेणारी आहे, असें त्यानें आपलें मत स्पष्ट नमूद केलें...धर्माच्या बाबतींतही संन्यास व त्याग यांच्या खऱ्या व्याख्या सांगितल्या. तसेंच तप म्हणजे शरीरांतील भूतग्रामांचें हट्टानें कर्षण करून आत्म्यासही सर्वप्रकारें नाडणें नव्हे, तर योग्यनियमांनीं युक्त असे गुरुशुश्रूषादि शारीरिक, सत्यभाषणादि वाचिक, व प्रसादशांति

इत्यादि मानसिक तप होय असें त्यांनीं बजावून सांगितलें...ब्रह्मज्ञानाच्या बाबतींत सुष्टांचा कैवारी आणि दुष्टांचें शासन करणारा अशा ईश्वरी अवताराचे अथवा सगुण ब्रह्माचें सनातन व अव्यक्त ब्रह्माच्या अविरोधानें प्रतिपादन केलें. तसेंच आचांडालोद्धाराचें भक्तिमार्गाचें मत त्यानें बेधडक जगासमोर मांडलें. तत्त्वज्ञानाचें बाबतींत सर्व मतांचा समन्वय भक्तिमार्गाशीं केला. सर्वांत मुख्य गोष्ट ही कीं, श्रीकृष्णानें आर्य व आर्येतर यांस सारख्या प्रेमानें वागवून सर्वांस ईश्वर भक्तीचा मोकळा व सुलभ मार्ग दाखवून दिला. " (म. उ. पा. ८७६।७७।८१।९१।९२।९३) आणि हेंच त्याची महती आजवर टिकून रहाण्याचें कारण होय.

असो. या गीतोत्तमातून बाहेर पडायचें आमच्या जिवावर येत आहे, पण पुढील हकीकतीच्या व भागांच्या कथनाकडे लक्ष देऊन तसें करणें आम्हांस भाग आहे, त्याला उपाय नाहीं. तथापि अशा ह्या गीतोत्तमाची सर्वांनीं असकृत् आवर्तनें करावीत, त्याचें मनन, अभ्यास, व निदिध्यास सतत चालवावा म्हणजे सर्वांचें सर्वप्रकारें ऐहिक व पारलौकिक कल्याण निःसंशय होईल असें सांगून व त्या गीतगायक भगवंताला अनन्य प्रणाम करून आपण पुढें जाऊं या.

भगवद्गीतेनंतर बौद्धांचा व जैनांचा हल्ला जुन्या वैदिक धर्मावर झाला हें आपणांस ठाऊकच आहे. बुद्धाला फुटून निघायला दोन कारणें विशेष झालीं. एक तर वैदिक यज्ञांतील हिंसा, व दुसरें जुन्या धर्मातला जातिभेद. शिवाय कर्मठांचा चढेल कर्माभिमान व आपण हेच काय ते मोक्षास जाऊं ही भावनाही बुद्धाला चीड आणण्यास कारण झाली. पैकीं " स्त्रियो-वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परांगतिम् " म्हणून भगवंतांनीं त्या कर्मठ व हट्टी ब्राह्मणक्षत्रियांचा गर्व कसा जिरविला तें आपण वर पाहिलेंच आहे. वैदिक यज्ञांतली हिंसा बंद करण्याचें बाबतींत मात्र त्याची कामगिरी वठावी तितकी जोरदार वठली नाहीं.तसेंच जातिभेद जरी जन्मजात नसला तरी गुणकर्मांवर बसवून ज्यानें त्यानें स्वजातिप्रमाणें कर्तव्य करावें म्हणून जातिभेदाची थोडीशी तरी छान त्यांत राहून गेलीच, निदान बुद्धासारख्या तीव्र मताच्या माणसाला ती खपणें शक्यच नव्हतें. " तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्य व्यवस्थितौ " म्हणणारे भगवान् " Strictly Or-

thodox " नसले तरी तितके तडफीचे सुधारक त्या बाबतींत नव्हते असें म्हणणें भाग आहे. स्वामी विवेकानंद म्हणतातः—

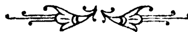
" समष्टीच्या कल्याणाकरितां म्हणून व्यष्टीचे सारे वैयक्तिक हक्क समूळ बुडवून अथवा नियमांनी कायमचे जखडून टाकल्याचे परिणाम काय होतात, याचें आमचा सांप्रतचा समाज हें उत्तम उदाहरण आहे. आमच्या समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीच्या मागें जन्मापासूनच शास्त्र हात धुवून पाठीस लागतें. त्यानें जन्मावें शास्त्राप्रमाणें, खाणें, पिणें, निजणें, बसणें, उठणें अथवा हजामत करविणें तीसुद्धां सशास्त्र झाली पाहिजे! एवढेंच नव्हे तर त्याला मरणें असेल तेव्हां त्यानें शास्त्राधाराप्रमाणेंच मेलें पाहिजे......याचा परिणाम असा झाला कीं, वैयक्तिक हक्क बुडतां बुडतां ते इतके साफ बुडाले कीं त्याबरोबरच प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वत्वासही कायमचा समाधि मिळाला. सर्व गोष्टी केवळ यांत्रिक रितीनें होत असतात; त्यांत व्यक्तीच्या स्वतंत्र कर्तबगारीस वाव असा कोठेंच नाहीं." (वि. पत्रें पा. ७९।८०) द्रोणाचार्य एकलव्याचा आंगठा तोडतात, राम शूद्रकाला शासन करतात, रामेश्वर भट्टासारखे व मंबाजी बुवासारखे तुकारामाचा छळ करतात व पंढरपुरचे बडवे चोखामेळ्याला नाना प्रकारें गांजतात ह्याचा अर्थ काय? ह्या सर्व गोष्टी काय दाखवितात? स्वामिजी पुढें म्हणतात:-

" केवळ नियमबद्ध चालणें, शास्त्राची रेषा केव्हांही उल्लंघन न करणें हेंच जर पुण्यकारक म्हटलें, तर एखाद्या झाडापेक्षां जास्त गुणवान आणि आगगाडीपेक्षां जास्त पुण्यवान असा एक तरी प्राणी मला दाखवा बरें सृष्टीचा कायदा उल्लंघन केलेला असा एकही धोंडा अस्तित्वांत नाहीं." (स्वा. वि. पत्रे पान ८१) बुद्धाला जी चीड आली ती याचीच. असो. तसेंच दुसरीकडे स्वामी म्हणतातः—

" तुमच्या पूर्वजांनीं आत्म्याला सर्व स्वातंत्र्य दिलें, आणि त्यामुळें धर्माची वाढ झाली. त्यांनीं शरिराला पूर्ण पारतंत्र्यांत ठेवलें त्यामुळें समाजाची वाढ खुंटली." (स्वा. वि. प. पा. ४८) " सर्व सृष्टि ईश्वर स्वरूप आहे, हा आमचा सिद्धांत; पण व्यवहारांत पहावें तो कोण भेदभाव! केवळ परसेवेकरतां जगावें, हें तत्त्व पहिल्यानें हिंदुस्तानांतच जन्मास आलें, आणि व्यवहारांत पहावें तर आम्ही त्याला नित्य मूठमाती

देण्यास तयार ! " (स्वा. वि. प. पा. ६०). आतां " यथाधर्म-मधर्मंच कार्यं चाकार्यमेव च ।" ' ज्ञायते ' अशी सात्विक मति असून तिच्याही अनुरोधानें पाहिजे तर चालावें, "शुनिचैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः।" किंवा "सर्वभूतहिते रताः" हाच मनुष्यत्वाचा उच्चतम नमुना होय. भक्तिमार्गांत तर स्त्री, शूद्र, चांडाळादि सर्वच उद्धरून जाऊं शकतात, तसेंच जातिभेद व यज्ञयाग यांस अजिबात उडवून दिलें नाहीं तरी यज्ञावर बराच हल्ला करून वेदाना कमी योग्यतेवर आणून बसविणें, व जातिभेदाचीं बंधनें जरी समूळ उपटलीं नसलीं, 'totally root out caste' केलें नाहीं तरी ' he placed caste on a less untenable basis ' म्हणजे कृष्णांनीं तीं तितकीं करकचून बांधलेलीं नव्हतीं असें न्यायमूर्ति तेलंगासारख्यांनींही कबूल केलें आहे. पण त्यानंतरच्या आपस्तंब सूत्रांनीं व मनुस्मृतींनीं चीड येण्याइतकें वरील गोष्टींत निर्बंध घातल्यामुळें बुद्धासारख्याला शेवटीं त्यांतून फुटून निघून वेगळे होणेंच भाग पडलें. त्याची ती स्वतंत्र धडाचीची कर्तबगारी आपण आतां पुढील भागांत पाहूं. भगवद्गीतेचा, भारताचा, व भारतीय युद्धाचा काळ एकच असल्यामुळें, महाभारताचा विचार करतानांच त्या काळासंबंधीं आपण त्याचवेळीं बोलूं. चला तर वाचक, आतां बुद्धाची धडाडीची कामगिरी पहाण्यास चला !

भाग ५ वा.

आतां आपणांस महात्मा गौतमबुद्धाच्या शिकवणीचा आणि त्याच्या बौद्धधर्माचा विचार करावयाचा आहे. हा शाक्यसिंह यशोधन नामक राजपित्याच्या पोटीं जन्मास आला. येशू ख्रिस्ताप्रमाणेंच त्याचें घराणें किंवा वंश विशेष कोणाला ठाऊक नव्हता. कपिलवस्तुनगरींत जन्मास आलेला हा राजपुत्र इतर राजपुत्रांप्रमाणेंच २९ वर्षें वयाचा होईपर्यंत वाढला—खेळला—व हंसला. त्याच्या बापाचा तो अत्यंत लाडका असल्यामुळें त्यानें त्यास अत्यंत सुखांत ठेवलें होतें. एका अत्यंत रम्य प्रासादांत गौतमाची—ह्या भावी धर्मप्रसारकाची—तरुण मूर्ति आपल्या अत्यंत प्रियतम

भार्येबरोबर आनंदानें कालक्रमणा करीत होती. पण मागे सांगितल्या-प्रमाणें एक रोगी, एक वृद्ध व एक मृत अशा तीन मानवाचें दर्शन तशाहि स्थितींत आणि बंदोबस्तांत त्यास होणें अपरिहार्य होतें. आणि गौतमा-सारख्या भावनाप्रधान जीवांना याहून अधिक काय पाहिजे ? " शुचीनाम् श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते । " अशा योगभ्रष्टावस्थेंतल्या जीवांना राजवाड्याच्या अत्यंत उच्च गच्चीवर जरी नेऊन बसविलें किंवा सात महालांच्या आंत जरी सर्व सुखांत ठेविलें तरी " तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥" ह्या भगवदुक्तीप्रमाणें आधींच वैराग्याची दारू ठासलेल्या त्यांच्या हृदयाला वरीलसारख्या देखा-व्याची एखादी ठिणगीही बस् होते. एके दिवशीं रात्रीं गौतम आपल्या प्रियभार्येसह आनंदांत निजला असतां, वरील देखाव्यांच्या चित्रांनीं सर्व मानवी जात व्यापलेली आहे व ती आपणास उद्धारासाठीं अत्यंत करुण वाणीनें बोलवीत आहे असें गौतमास स्पष्ट ऐकूं आलें—भास झाला—व तो खडबडून जागा झाला व " आलों, भिऊं नकोस, " म्हणून त्यानें आश्वासन देऊन, आपल्या निद्रिस्त भार्येकडे व बालकाकडे शेवटचा प्रेमळ दृष्टिपात टाकून गौतमाची तरुण, तेजस्वी, पण वैराग्य-पूर्ण मूर्ति राजप्रासादाच्या बाहेर पडली ती कायमचीच पडली. सर्व जग—केवळ मानवी जातच नव्हे, तर सर्व जग—तापत्रयाच्या अग्नींत भाजून निघत आहे व तो ताप होईल तितका कमी करणें हें प्रत्येक मानवाचें कर्तव्य आहे, असा त्याचा ठाम सिद्धान्त झाला. " तपश्चर्येचीं हजार वर्षे व परोपकाराचा एक दिवस हीं सारख्याच योग्यतेचीं आहेत " असें त्यानें ठासून सांगितलें. त्यानेंही देहदंड, तप, योगाभ्यास केला नाहीं असें नाहीं. पण इतकें करूनही त्याच्या चित्ताची शांति होईना. ह्यावेळीं दुर्जय मनोवृत्तींच्या बरोबर—माराबरोबर—त्यास पुष्कळच झगडावें लागलें. " रात्रंदिवस आम्हा युद्धाचा प्रसंग " ही तुकोबांची मावी युक्ति त्यास प्रत्ययास आली, आणि हा झगडा जिंकल्यावांचून तरणोपाय नाहीं असें त्यास दिसून आलें, व त्याप्रमाणें तो त्यांनीं जिंकलाही. पण याप्रमाणें झगडा जिंकल्यावर पुढें काय ? व्यक्तिच्या बाबतींत व समाजाच्या बाबतींत त्याचे सिद्धान्त खालील प्रमाणें झाले:—

" गौतमबुद्धानें पुष्कळ दिवस तपश्चर्या करून आणि मनाशीं विचार करून असें ठरविलें कीं, हीं सर्व शास्त्रें आणि योगाभ्यासादि देहदंड उपयोगाचे नाहींत; उपनिषदांतल्यासारखे विचार तर फारच थोड्यांना समजण्यासारखे आहेत. त्याचा असा सिद्धान्त झाला होता कीं, मोक्ष मिळविण्याचें मुख्य साधन नीतीचें आचरण होय. त्याला चांगली प्रकृति ठेवावी, आशा जिंकावी, आपलें शरीर आणि मन शुचिर्भूत ठेवावें, आणि दयेचा परिघ अत्यंत विस्तृत करावा; त्यायोगानें मानवहृदयाची उन्नति करावी, आणि सर्व प्राणिमात्रांच्या जीवाला जपण्याची बुद्धि ठेवावी. त्याच्या धर्मांत सर्वांना थारा मिळे; श्रीमंत, भिकारी, विद्वान, अज्ञानी, कोणालाही ना नव्हती. हा धर्म पवित्रतेचा, आत्मशुद्धीचा आहे; म्हणजे आत्म्याची शुद्धि करा, दुर्गुणापासून दूर पळा, आणि सन्मार्गानें वागा हे त्याचे मुख्य तीन निर्बंध होते " (बॉंबे गॅझेट ४ जून १८९५). इतकेंच नव्हें तर त्याचा धर्म अत्यंत सदयतेचा होता. " मनुष्यानें आपली आपण अंतर्दृष्टी केली पाहिजे ह्या त्याच्या मतानें लोकांना फार धीर येई; भीरु, अज्ञानी, लोकांना दहशत घालण्याकडे त्या बुद्धधर्माची प्रवृत्ति नव्हती. ह्या मताचें वास्तविक व निकट साम्य म्हटलें तर ' श्रद्धेनें सर्व कांहीं साधेल ' ह्या सेंटपॉलच्या मताशीं येईल. " (—ऱ्हाइस डेव्हिड यांची हिबर्ट लेक्चर्स पान १३६) तत्वज्ञानविषयकमतांच्या दृष्टीनें पाहिल्यास बुद्धानें विशेष अशी कांहींच प्रगति केली नाहीं. किंबहुना, " बुद्धानें तर सांख्ययोग वगैरेंतील सिद्धान्तापेक्षां चार्वाकांच्या मतांचेंच जास्त अनुकरण केलें. " (वे. नि. पा. ४४) " ब्राह्मणांचा सर्व भर ऋषिप्रणीत वेदांवर, ते अपौरुषेय किंवा ईश्वरप्रणीत, तेव्हां ईश्वर आणि वेद दोन्हीला झुगारून दिल्याशिवाय ब्राह्मणांची पिरपिर चुकावयाची नाहीं; हें चार्वाकाचें मत होतेंच; पण त्यांत सद्वर्तनावर पाणी सोडलें होतें. त्या चुकीची बुद्धानें दुरुस्ती केली. " (वे. नि. पा. ४८). अर्थात् "त्याच्या उपदेशाची मुख्य भर नीतिमत्तेवर होती व लोकांकडे त्याचा अतीशय ओढा होता. " (वे. नि. पा. ४४). प्रो. मॅक्समुल्लरही म्हणतात:—

" Budha's glory consists not in having discovered new truths of metephysics but in having emphasised the ethical aspect of the upanishadas, at the time

when exclusive attention to dry forms and cumbrous rituals had robbed the Hindu religion of its life." ("Six Systems of Indian Philosophy" P. 135) अर्थात् "Budhism was the child-the product of Hinduism." असें मि० ऱ्हाइस डेव्हिडसाहेब म्हणतात तें खरें आहे.

"स्वामी विवेकानंदांच्या खाजगी पत्रां"चें सूक्ष्म वाचन करणारास त्यांत बुद्धमतांतील सदयता, जातिभेदाविरुद्ध हल्ला, व आचांडाल उन्नतीची कळकळ दिसून येणार आहे. किंबहुना, यावेळीं भगवान गौतमबुद्धांची मूर्ति त्यांच्या मनश्चक्षूंपुढें सारखी उभी असावी असें उघड दिसतें. यासाठीं त्या पत्रांतून कांहीं वेंचक भाग आम्ही खालीं देतों; म्हणजे त्यायोगें बुद्धमताची कल्पनाही वाचकांस बरीचशी येणार आहे. स्वामीजी म्हणतात:—

"हिंदुधर्म व त्याचेंच प्रत्यक्ष स्वरूप जो बौद्धधर्म त्याचा आचार आपण जारीनें सुरू केला पाहिजे. आपल्या कार्याच्या पावित्र्याबद्दल अंतःकरणांत पूर्ण विश्वास, ईश्वरी साहाय्याबद्दल पूर्ण विश्वास व दारिद्री विपद्ग्रस्त बांधवांस मुक्त करण्याकरितां पाहिजे तें करण्याची अलोट छाती असणारी माणसें आम्हांला आज हवीं आहेत. आजपर्यंत हलक्या जातीचे म्हणून तुडविले गेलेल्या आपल्या बांधवांस त्यांच्या स्थितींतून मुक्त करणें, त्यांना सर्व प्रकारची मदत करणें, व सर्वत्र समभाव उत्पन्न करणें, हेंच ज्यांचें ब्रीद, अशीं माणसें आज आम्हांला हवीं आहेत.......

ज्यांनीं माझा उपहास केला त्यांच्याबद्दल मला मुळींच द्वेषबुद्धि नाहीं. तीं तर बुद्धिमत्तेंत अद्याप लहान मुलें आहेत! लोकांनीं मोठे व शहाणे म्हटलें म्हणून खरें मोठेपण व शहाणपण प्राप्त होत नसतें. यांच्या स्वतःच्या उंचीवरून दिसणाऱ्या क्षितिजापलीकडे यांना जग ठाऊक नसतें. ....

हजारों वर्षें जुलमाखालीं भरडून निःसत्त्व, दारिद्री व कलाहीन झालेल्या आमच्याच बांधवांनीं फोडलेल्या टाहोनें यांची झोंपमोड होत नाहीं.... प्रत्यक्ष परमेश्वराचींच अनंत स्वरूपें, पण हजारों वर्षांच्या जुलमी रीतींनीं तीं आज भारवाहक जनावरें कशीं बनलीं आहेत, व त्यांना जीवसुद्धां नकोसा कां झाला आहे, याचा विचारसुद्धां या थोर म्हणविणाऱ्या व्यक्तींस शिवत नाहीं! ज्यांनीं असल्या उपायांचें चिंतन करावें त्यांनीं असल्या क्षुद्रकीटकांच्या वडबडीकडे लक्ष देऊं नये, हेंच बरें!

सर्व समतेचें तत्त्व ज्यांत शिकविलें आहे, असा धर्म हिंदुधर्माशिवाय पृथ्वीच्या पाठीवर दुसरा एकही नाहीं ! पण गरीब बिचाऱ्या मागसलेल्या वर्गावर एकसहा जुलूम करणारा धर्मही हिंदुधर्माशिवाय दुसरा नाहीं ! बाबारे ! यांत धर्माचा दोष नाहीं. तर धर्माच्या नांवाखालीं ज्यांनीं जुलूम करणारीं रूढिरूप शस्त्रास्त्रें निर्माण केलीं त्या भोंदूंचाच हा सगळा प्रताप आहे ! असो. धीर सोडूं नको. 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या भगवंताच्या वाक्याचें स्मरण कर आणि कामासाठीं कंबर बांध. मला तर सारा जन्म हेंच काम करण्याची आज्ञा झाली आहे.....

जर कदाचित् भुकेनें व थंडीनें या देहाचा येथेंच पात झाला तर हिंदुस्थानच्या माझ्या तरुण मित्रांनो ! मी तुमच्याकरितां एक वारसदारी मागें ठेवीन. गरीब, दुबळे, निराश्रित व जुलमांखालीं चेंगरलेल्या माझ्या बांधवांच्या सुखास तुम्हीं आपलीं जीवितें वहा, हीच माझी तैनात. जा ! या क्षणीं त्या पार्थसारथ्याच्या मंदिरास जा आणि माझा वारसा चालविण्याची शपथ वहा. म्हणजे तो अशरणांचा शरण, ज्यानें गोकुळांत गोपाळांची पाट राखिली, जो अतिशूद्र गूहकाला निर्भरालिंगन देण्यास कचरला नाहीं, ज्यानें बुद्धावतारी वेश्येच्या आमंत्रणाचा प्रसन्नतापूर्वक स्वीकार करून तिचा उद्धार केला, ज्यानें समाजांतील अत्यंत तुच्छ समजल्या जाणाऱ्या भक्तांसाठीं अवतार घेतले,... तो भगवान् श्रीकृष्ण तुमचें साहाय्य करील...

हें एका दिवसाचें काम नाहीं. हा मार्ग चोहोंकडे कांट्याकुट्यांनीं खच्चून भरला आहे, पण भिऊं नका !... तुमच्या पाठीवर तो पार्थसारथी सायुध उभा आहे हें विसरूं नका. तर मग घ्या देवाचें नांव, आणि हजारों वर्षे सांचलेल्या पापांच्या या पर्वतप्राय राशीस द्या आग लावून, म्हणजे ती जळून खाक होईल ! पण पुन्हां एकदां सांगतों कीं, बड्या लोकांच्या मदतीची अपेक्षा करूं नका, आणि गारठलेल्या अंतःकरणानें केलेल्या त्या वर्तमानपत्रांतील टीकांना भीक घालूं नका ! ऊन, पाऊस, भूक, तहान, फार काय हा देहसुद्धां आपला म्हणूं नका ! तो परमेश्वराच्या कार्यास अर्पण करा." (पत्र ४ थें.).

" हिंदुधर्मतत्वांचा आणि जातिनिर्बंधाचा अर्थाअर्थी संबंध नाहीं.

समाजघटनेची क्रिया चालू असतां निरनिराळ्या वेळीं सोयीस्कर वाटलेल्या चाली प्रचारांत आल्या, व त्याच बळावत जाऊन त्याना धार्मिक बाह्य स्वरूप आलें आहे. भिक्षुकवर्गानें कितीही ओरड केली, तरी खऱ्या तात्त्विक हिंदुधर्माचा व जातिबंधनाचा संबंध सिद्ध होऊं शकतच नाहीं. जातिभेदानेंहि एकवेळ कार्य केलें आहे. पण तो आतां प्रेतवत् झाला असल्यामुळें त्याला अग्नि देणेंच इष्ट आहे! कारण आतां तो सडूं लागून त्याला घाण येऊं लागली आहे. तेव्हां त्याचें लवकरच दहन करावें हें बरें नाहीं काय? आणि हें करण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे वेदांतधर्माचा प्रसार करून हिंदुस्थानांतील सर्व वर्गांस ' आपण कोण आहों ' याची जाणीव उत्पन्न करून देणें, हा होय...कोणतेंहि कृत्रिम निर्बंध समाजाला नेहेमीं घातकच होत असतात. समाजाची स्वतंत्रता व स्वावलंबन नष्ट झालें, कीं, तात्बडतोब तो समाज कुजूं लागतो. तेव्हां या दडपणाचा नायनाट करण्यास प्रथम लागलें पाहिजे...पण अशा मार्गांत पडणारांनीं मोठें नांव,मोठी कीर्ति, प्राप्त करून घेण्याची इच्छासुद्धां बाळगूं नये !...गरीबांबद्दल खरी कळकळ, खालीं पडलेल्यास हात देऊन उभें करण्याची खरी इच्छा, व पवित्र वर्तन, हींच या तयारीचीं पूर्व अंगें होत...आपण अकिंचन आहोंत हा विचार-ही मनांत आणूं नको. पैशालाहि असाध्य अशा पुष्कळ गोष्टी केवळ पावित्र्याच्या जोरावर सिद्ध करतां येतात. " (पत्र ५ वें).

" चंद्रमौळी घरांतून आढळणारे, शेतांत व इतर हलकीं कामें कर-तांना आढळणारे लोक हेच आपलें खरें राष्ट्र होय, हें पक्कें लक्ष्यांत ठेव. राष्ट्रोन्नतीच्या गप्पा ठोकणारांनीं आजवर या वर्गाची अवहेलनाच केली आहे...राष्ट्राचें जीवित विधवापुनर्विवाहासारख्या क्षुद्र गोष्टींवर अव-लंबून नसते, एवढेंच माझें म्हणणें आहे. खालच्या वर्गाची स्थिति हीच सर्व राष्ट्राच्या खऱ्या स्थितीची द्योतक आहे. त्या वर्गाच्या सांप्रतच्या स्थितींतून उद्धार होईल असे यत्न हवे आहेत...गरीबांचा, पतितांचा उद्धार हीच आपल्या निशाणाची खूण. " (पत्र ६ वें).

" प्रत्येक मनुष्यप्राणी म्हणजे ईश्वराचीच प्रतिमा होय, हें आमचें मूलतत्त्व आहे. सूर्य जरी एकच असला तरी निरनिराळ्या उपाधींनीं तो जसा निरनिराळा भासतो तद्वतच मनुष्याच्या आंतील ज्ञानज्योतीवरील पटलांचें ज्या ज्या मानानें उच्चाटण झालें असेल त्या त्या मानानें ती

त्याच्या कृतींत प्रतिबिंबित होत असते; पण यामुळें मूलस्वरूपाच्या अभेदत्वांत प्रत्यवाय येऊं शकत नाहीं. तुम्ही कोणतीही सुधारणा घ्या, ती ह्याच मूलभूत तत्त्वास धरून चालेल तरच ती यशस्वी होईल...सर्व वेदांचें सार या वरील एक तत्वांतच आहे. अर्थात् या दृष्टीनें प्रत्येक मनुष्याचें इतर मनुष्याशीं काय कर्तव्य आहे, हें उघड होतें. उच्च स्थितींतील मनुष्यानें नीच स्थितींतील अज्ञ बांधवांचा द्वेष करणें, अथवा त्याला हेटाळणें, हें महापातक होय. कारण पहिल्याइतकाच दुसराही ईश्वराचीच प्रतिमा आहे...यावरून जातिभेदादि रूढींचें धर्मदृष्ट्या केव्हांही मंडन होणें शक्य नाहीं. किंबहुना, हिंदुधर्माचा म्हणजे वेददर्शनादिकांचा सगळा रोख उलट असले सर्व कृत्रिम भेद नष्ट करून अभेद स्थापण्याकडेच आहे....तेव्हां धर्माच्या नांवानें घेतलेलीं हीं खोटीं पांघरुणें प्रथम फेंकून द्या, व खऱ्या धर्मानें वागूं लागा, म्हणजे सर्व कांहीं आपोआप नीट होईल मनुष्यमात्रांत सदैव असणाऱ्या ज्ञानज्योतिभोंवतालचें आवरण निघून जाऊन तिचा प्रकाश फांकणें, याचें नांव शिक्षण. तसेंच मनुष्यमात्रांत सदैव वास करणाऱ्या ईश्वरत्वाभोंवतालचें आवरण निघून जाऊन त्याचें ईश्वरत्व त्याच्या कृतींत प्रतिबिंबित होणें, याचें नांव धर्म....तेव्हां भटाभिक्षुकांस धर्माच्या नांवाखालीं असला सांवळागोंधळ घालण्याचा काय अधिकार पोंचतों याचा तूंच विचार कर. (पत्र ७ वें).

"आपल्या कामाला स्वार्थत्यागी तरुणांचा एक संघ बनविला पाहिजे. स्वार्थत्यागावांचून जगांत कशालाही सिद्धि नाहीं हें विसरूं नका. लोक शिव्या देतात कीं ओंव्या गातात हें पाहण्याचें आपलें काम नव्हे! अशा स्वार्थत्यागी संघांत ईश्वरी तेजाचा वास असतो. चला तर, जागे व्हा! रात्र संपून अरुणाची आरक्त प्रभा फाकूं लागली आहे. लवकरच भरतीस सुरवात होईल. मग तिच्यापुढें उभें राहण्याची ताकद कोणासही नाहीं....सध्यां सर्वतोपरी दीन झालेल्या भरतभूमींत सुखाचा दिवस लवकरच उगवणार, हें पूर्वीच ठरलें गेलें आहे.—अगदीं म्हारापोरांपर्यंत, थेट गरीबाच्या झोंपडीपर्यंत, आपणांस या ज्ञानाचा प्रसार करावयाचा आहे. मात्र लक्षांत ठेवा कीं, आपणांहून हा कोणी मोठा आहे अशा प्रकारची कल्पना तुमच्याबद्दल या आपल्या अशरण बांधवांस न होईल अशी खबरदारी घ्या." (पत्र ८ वें.)

" माझी आतां एकच इच्छा उरली आहे. धाय मोकलून रडणाऱ्या माझ्या हजारों विधवाभगिनींचें दुःखाश्रुमार्जन करण्यास व भुकेनें पटापट प्राण सोडणाऱ्या माझ्या लेकरांच्या मुखांत अन्नाचा एक तरी घांस पडेसा करण्यास एखादा राजरस्ता शोधून काढण्याची माझी इच्छा तृप्त झाली नाहीं व नष्टहि झाली नाहीं. हिंदुधर्मांतील तत्त्वें कितीहि उच्च असलीं व वेदांतपट कितीही सूक्ष्म विणलेला असला, तरी जोपर्यंत तीं तत्त्वें वागणुकींत प्रत्यक्ष उतरत नाहींत व दुःखविमोचनाचा आपला कार्यभाग करीत नाहींत तोंपर्यंत तीं तत्त्वें जन्मास आलीं काय आणि न आलीं काय, माझ्या दृष्टीनें त्यांची किंमत सारखीच आहे ! नुसता पुस्तकी धर्म तो धर्मच नव्हे...

तुम्हांला ईश्वराची भेट हवी आहेना ? तर मग भुकेनें मरणाऱ्या या हजारों चालत्याबोलत्या ईश्वरांची सेवा करा, म्हणजे तो परमात्मा तुम्हांला खास भेटेल. अरे, गंगेच्या पाण्यांत नुसत्या बुड्या मारून काय फायदा ? ईश्वर गंगेंत बुडी मारून बसला नाहीं ! या चालत्या बोलत्या ईश्वरांची प्रथम खरी भक्ति करा. त्यांच्याबद्दल आदर व प्रेम बाणलें पाहिजे, म्हणजे खऱ्या प्रेमांतलें अफाट सामर्थ्य तुम्हांला पटेल. खऱ्या प्रेमाचा उमाळा अजिंक्य आहे व खऱ्या स्वार्थत्यागास आड येण्याची कोणाची छाती नाहीं. भरतभूमीला आज असल्या मुलांची जरूरी आहे.. ज्यांचा आवाज लोकांच्या कानांवर कधींही गेला नाहीं, असें किती तरी बुद्ध आजवर होऊन गेले आहेत व पुढेंहि होतील......एखादा मिशनरी हिंदुस्थानांत आला तर तुम्ही त्याच्याशीं कसें वागता बरें ? म्लेंच्छ म्लेंच्छ म्हणून त्याला तुम्ही शिवतसुद्धां नाहीं ! मला खास वाटतें कीं ज्या दिवशीं ह्या म्लेंच्छशब्दाची उत्पत्ति झाली, त्याच दिवशीं हिंदुस्थानच्या विनाशकालाला सुरवात झाली ! माणुसघाणेपणा कधींहि मनांत शिरूं देऊं नको. बाबारे ! वेदांततत्त्वें तोंडानें बोलणें फार सोपें असतें, पण प्रसंग पडला म्हणजे त्याचें अंशतः सुद्धां पालन करणें जड जातें !" (पत्र ११ वें).

" खरें प्रेम, खरी कळकळ, व धीर या तीन अजब वस्तूंच्या जोरावर हवी ती सिद्धी मिळवितां येते...परोपकार हेंच जगणें व वाढणें. सध्यां तुझ्या भोंवतीं दिसणाऱ्या माणसांत शेंकडा नव्वद मेलेले लोक आहेत— माणसासारखीं दिसणारीं पिशाचें आहेत. माझ्या बाळांनो, तुमच्या अंतः-

करणांत दुसऱ्याबद्दल थोडी तरी खरी कळकळ बाळगा—त्यानें वेडे होऊन जा...तुम्हांला अडचणीची भीति वाटतें काय! थांबा जरा वाट पहा, म्हणजे याच तारका कांहीं वेळांनीं तुमच्या पायाखालीं येतील. ही फलप्राप्ति पैशानें, जगाच्या जयजयकारानें कीर्तीनें किंवा विद्वत्तेनेंहि होत नसते! ही प्राप्ति फक्त एका प्रकारानें होणार आहे. हें शुद्ध दान पर्वतप्राय अडचणींचा चुरा करून टाकील.

...आमच्या पूर्वजांनीं धर्मासंबंधीं पूर्ण मोकळीक ठेवली होती, आणि त्याचा परिणाम आज सर्व जगाला प्रकाश देणाऱ्या धर्माची निष्पत्ति हा होय. पण समाजघटनेकडे पाहिलें तर त्याच्या पायांत मात्र त्यांनीं भल्या मोठमोठ्या बेड्या घालून ठेवल्या आणि त्याचा परिणाम काय, तर आजन्म दास्य!

सर्व वाढीला पहिली अवश्यक गोष्ट म्हणजे स्वातंत्र्य...हानिकारक रूढींची शृंखला अडकवून दुसऱ्यांना गुलाम करणारे स्वतः स्वतंत्र राहण्यास योग्य आहेत काय?

रूढीच्या दास्यपंकांत लोळणाऱ्या गुलामांनो! तुम्हांला स्वातंत्र्य कशाला हवें? आणखी नवे गुलाम करण्याकरतां होय?

आपल्याशिवाय जगांत दुसरीं कोणीं माणसें राहतात ही गोष्टसुद्धां आज दोन हजार वर्षांपूर्वीच ते विसरले आहेत!"

(पत्र १२ वें.)

"...आम्हापाशीं वेदान्तासारखी सर्वव्यापी व सुंदर तत्त्वरत्नें आहेत, पण...तीं कुलुपांत आहेत व त्यांच्या किल्ल्या हरवल्यामुळें तीं कृतींत कोठेंच दिसत नाहींत. सर्व सृष्टि ईश्वरस्वरूप आहे हा आमचा सिद्धान्त; पण व्यवहारांत पहावें तर कोण भेदभाव! केवळ परसेवेकरतां जगावें हें तत्त्व पहिल्यानें हिंदुस्थानांतच जन्मास आलें; पण व्यवहारांत पहावें तर आम्ही त्याला नित्य मूठमाती देण्यास तयार! आम्हांला स्वतःशिवाय कांहींच दिसेनासें झालें आहे!......अहाहा! या जीवितांतील सर्व भोगाचा त्याग करून केवळ संन्यासवृत्तीनें क्षणक्षणां खालींखालीं जाणाऱ्या आपल्या बांधवांच्या उद्धारार्थ हात पुढें करणारे योगी व योगिनी, बिचाऱ्या हिंदुस्थाना! तुझ्या कधींतरी नजरेस पडतील काय? अगदीं

हिंदुतऱ्हेनें वागून चांडालांच्यासुद्धां घरीं जाऊन त्यांची सेवा करण्यास तयार अशीं कितीतरीं स्त्रीपुरुषें आज पाश्चात्य देशांत आहेत. पण इकडे अशी तयारी कितीकांची आहे ? " (पत्र १३ वें.)

" ज्या ज्ञानानें मुक्ति मिळेल त्याच ज्ञानानें तुमचा संसार सुखाचा होईल हें निश्चयात्मक समजा. संसारांतले अनेक कष्टसुद्धां ह्याच ज्ञानाभावामुळे उद्भवतात...... या जिवात्म्यांत जी अनुपम चैतन्यशक्ति अदृश्य स्थितींत वास करीत आहे, तीस जागृत करून ती तेजोमय होईल—स्वयंप्रकाश होईल असें करावयाचें आहे. अत्यंत क्षुद्र कीटकापासून तों पूर्ण पुरुषापर्यंत सर्वांत हें चैतन्य मूळ एकाच स्वरूपाचें आहे, हा आमचा सिद्धान्त आहे; फरकाचें कारण जागृतीचें कमीअधिक प्रमाण होय. अवकाश व संधि मिळेल त्याप्रमाणें हा मूळ ज्ञानज्योतीवरील पडदा हळुहळू दूर होत जातो. तेव्हां आतां आम्हाला हें जागृतीचें ज्ञानदान करीत दारोदार हिंडलें पाहिजे. " (पत्र १४ वें).

" वैतागानें मोक्षाची इच्छा म्हणजे मृगजलानें तहान भागवूं पहाण्यासारखें आहे. परमात्म्याखेरीज दुसरें कशाचेंहि चिंतन न करणें म्हणजेच वैराग्य होय...... हे शर्मन् ! ज्या वैराग्यानें सर्व दृश्य विषम स्थिति सम होतात, संसारदुःखाचें निवारण होतें,... ज्ञानसूर्याची प्रभा फांकते, व तृणापासून ब्रह्मापर्यंत सर्व पदार्थ एकरूप आहेत असा अनुभव येतो, तें खरें वैराग्य ! "... (पत्र १६ वें.)

" मनुष्याच्या बुद्धिवर्धनास पूर्ण अवकाश व मोकळीक मिळाली असतां त्याच्याहातून क्वचित् घडणारे प्रमादही नुसत्या यांत्रिक पद्धतीनें झालेल्या शुद्ध आचरणापेक्षां ज्यास्त श्रेयस्कर होतील, असें मला वाटतें. अर्थात् या यांत्रिक शास्त्रनियमांच्या शृंखला जर नसत्या तर... जेथली भूमि साऱ्या पृथ्वीला ज्ञानाचें दान करणारी खाण व्हावी तेंच राष्ट्र सांप्रत गुलामांचें राष्ट्र व ती भूमि मूर्खपणाची जन्मदात्री अशी प्रसिद्धि झाली असती काय ?... ज्यांचा साराजन्म गुलामगिरींत गेला, ज्यांना आपण मनुष्य आहों कीं दुसरे कोणी प्राणी आहों याचेंही भान नाहीसें झालें, दुसऱ्यांच्या लाथा खाण्यांतच ज्याना जन्माचें सार्थक वाटतें, दुसऱ्यांच्या ओंजळीनें पाणी पिण्यांतच जे भूषण मानतात, असल्या मानवजातिकलंकांनीं स्वार्थत्याग

ह्या नुसता शब्दही तोंडानें उच्चारूं नये !' जबरदस्तीच्या व माणुसकी विसरून केलेल्या गोष्टीस स्वार्थत्याग म्हणणारे तुमच्यासारखे शहाणे साऱ्या जगांत तुम्हीच. ज्या बुद्धानें साऱ्या जगाच्या कल्याणाकरितां राज्यावर लाथ मारिली, स्वत्व बुडवून टाकलें, स्वार्थत्यागाचा कळस केला, त्याच्याच जोडीस बसण्याची योग्यता तुमची काय ? अहाहा ! तुमच्या सुंदर चालीरीती पाहून तर तुमच्यावरून लिंबलोणच करावेसें वाटतें. विधवांना जबरदस्तीनें संन्यास देऊन शिष्यापेक्षां शंकराचार्यच जास्त बनविण्याचा कारखाना काढल्यावर ज्ञानास काय वाण ? पैशास खंडीभर ज्ञान ! लहान लहान पोरांचीं हाडें भरडून स्वार्थत्यागी मनुष्यें उत्पन्न करणाऱ्या गिरण्या सुरूं केल्यावर सारेच कर्णाचे अवतार निपजणार ! मग हिंदुस्थानांत सारेच दाते आणि घ्यायला कोणीच नाहीं असा दिवस लवकरच खचित उगवणार ! हरहर ! कोण दशा ही !...ज्यांनीं सारा जन्म कंदमुळें भक्षून ज्ञानसंचय करावा व लोककल्याणार्थच जगांत संचार करावा असे ते खरे स्वार्थत्यागी व स्वतंत्र वृत्तीचे पुण्यशील महात्मे कोणीकडे, आणि वीतभर खळगींत कांटे भरण्याकरितां गुलामगिरींत पुढें सरसावण्याकरितां अहमहमिका करणारे सांप्रतचे भिकारी कोणीकडे!...निदान एकातरी दीन बांधवाचें खरें कल्याण करीन एवढीच बुद्धि सांप्रत तुम्हां ब्राह्मणांमध्यें प्रत्येकास होईल तरी बस् होणार आहे...आधीं मोठेपणा असला तर लीनतेची शोभा आहे. आधीं श्रीमंत व्हा, मग लक्ष्मी चंचल म्हणून पाहिजे तर तिचा त्याग करा म्हणजे त्या त्यागास कांहीं महत्त्व येईल. आशाजनक परिस्थितींतच वैराग्याचें खरें तेज फांकत असतें. " (पत्र १८ वें).

अरेरे ह्या दुबळ्या लोकांबद्दल आम्हाला काय वाटतें याचा नुसता विचारसुद्धां अंगावर शहारे आणतो. ... त्यांनीं कितीही कष्ट केले, हाडांचीं काडें केलीं, तरी गरीबांच्या, नीच स्थितींतल्या लोकांच्या, पापी जनांच्या स्थितींत काडीइतका तरी फरक पडण्याची आज आशा आहे काय ?......दुष्ट चालीरीतींनीं दुष्ट झालेल्या समाजानें आज सतत त्यांना खालींखालीं दाबण्याचाच प्रयत्न चालविला आहे ... ... कांहीं विचारी लोकांनीं या सर्व अनर्थाचें कारण हिंदुधर्माशीं जोडलें. ... .

...पण मित्रा ! तूं पक्कें लक्षांत ठेव कीं, यांत धर्माचा मुळींच वांक

नाहीं. उलट ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' असेंच हिंदुधर्म सांगत आहे. या अनर्थांचीं कारणें म्हणशील तर हिंदुधर्मांतील तत्त्वांस व्यावहारिक स्वरूप देण्यांत झालेली हयगय, व खऱ्या सहानुभूतीची व प्रेमाची उणीव हीं होत. परमेश्वरानें एकवेळ बुद्धरूपानें या भूमींत अवतीर्ण होऊन प्रेमाचें स्वरूप कसें असावें तें तुम्हांला स्वत: आचरून दाखविलें. अत्यंत दरिद्री, अत्यंत विपद्ग्रस्त व अत्यंत पापी, अशा लोकांशींसुद्धां तुमची वागणूक कशी असावी हें शिकविलें; परंतु या शिक्षकाकडे तुम्ही पाठ फिरविलीत. तुम्ही कान असून बहिरे व डोळे असून आंधळे बनला. ज्यू लोकांनीं खिस्तगुरूचा उपहास केल्यामुळें ते शापग्रस्त होत्साते पृथ्वीभर भटकून त्यांना कोठेंच थारा नाहींसा झाला, तद्वतच अशा अनेक महात्म्यांचा तुम्हीं उपमर्द करून सांप्रतची कर्मदशा आपणांवर ओढवून घेतली आहे. वाटेल त्यानें यावें व वाटेल त्या रीतीनें तुम्हांला वागवावें, अशी तुमची अवस्था तुम्हीं आपल्या हातानेंच करून घेतली आहे. अरे पाषाणहृदयांनों ! तुम्ही आजवर जो जुलूम केला त्यामुळेंच आतां तुम्ही गुलाम झालां आहां, हें तुम्हांला कळत नाहीं. जुलूम आणि गुलामगिरी हीं एकमेकांचीं सख्खीं भावंडें असून तीं नेहमीं सहचर असतात हें तुम्हांला कळत नाहीं ! " (पत्र ४ थें).

असो. हे उतारे देतां देतां बरेच लांबले. तथापि त्या सर्वांतून महात्मा गौतमबुद्धाचीं मतें जागजागीं प्रतिबिंबित झालेलीं वाचकांच्या दृष्टीस पडणार आहेत व म्हणूनच ते इतके विस्तरशः दिले. असो. गौतमाला कोणकोणत्या गोष्टींची चीड आली, व त्याचा सात्त्विक संताप कोणच्या बाबतींत व्यक्त झाला तें आम्ही वर सांगितलेंच आहे. आपल्या भूतदयेचा परिघ अत्यंत विस्तृत केला पाहिजे ही त्याची शिकवण होती. अर्थात् त्यास यज्ञादिकार्यांत होणारी हिंसा रुचणें शक्यच नव्हतें. " पशुच मारायचा मग एखादा वाघ किंवा सिंह धरून त्याचा यज्ञ कां करीत नाहीं ? पण तसें करायला गेलात तर तुमचाच आधीं यज्ञ व्हायची वेळ येईल. तेव्हां " अजापुत्रं बलिं दद्यात् देवो दुर्बलघातकः " या न्यायानें तुम्ही बिचाऱ्या गाई, बैल, बोकड, घोडे, यासारख्या गरीब व अनागस जीवांस बळी द्यावेत हें तुमच्या निष्ठुर जिव्हालौल्याच्या दृष्टीनें ठीकच आहे. पण ही निर्घृणतेची सीमा व परमावधि नव्हे काय ? " असा त्यानें यज्ञ-

यागांवर दणदणीत हल्ला चढविला व "अहिंसा परमोधर्मः" ह्या मताची ध्वजा फडकाविली. अशोकासारख्या राजाचा आश्रय ह्या धर्मास मिळाल्यामुळें गरीब बिचाऱ्या हजारों बोकडांचे व पशूंचे जीव वांचले. गौतमबुद्धाच्या या दणदणीत हल्ल्यानें आर्यांच भगवंतांनीं तयार करून ठेवलेल्या भूमींत अहिंसेचें बीज पक्कें रुजलें व त्याचा उत्तरोत्तर सुंदर वृक्ष बनला. "व्यासप्रणीत महाभारताच्या शांतिपर्वांत मेधावी नांवाच्या ब्राह्मणाचा विद्वान, सुशिक्षित मुलगा आपल्या बापास धर्ममार्गाचें स्वरूप विचारीत आहे. त्यास त्याचे पित्यानें अग्निहोत्रादि कर्मे करण्यांत धर्म आहे असें सांगितल्यावर तो मुलगा म्हणतोः—" पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति ! " कारण—" तातैतद् बहुशोभ्यस्तं जन्मजन्मांतरेष्वपि। त्रयीधर्ममधर्माढ्यं न सम्यक्प्रतिभाति मे ॥ " (अ. १७५) याप्रमाणें त्याबद्दूनें वैदिक हिंसेची व त्रैविद्येची अयोग्यता प्रत्ययास आणून दिलेली आहे. त्याचप्रमाणें—

" अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं ।
यः स्यादहिंसासंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ "
—(शांतिपर्व अ. १७९)

" प्राणिघातात्तु यो धर्ममीहते मूढमानसः ।
स वांछति सुधावृष्टिं कृष्णाहिमुखकोटरात् ॥ "
—(मोक्षधर्मवर्णन)

" देवोपहारव्याजेन यज्ञव्याजेन योऽथवा ।
घ्नन्ति जंतून् गताघृण्णा घोरां ते यांति दुर्गतिम् ॥ "

इत्यादि उद्गारही अहिंसाधर्माचे पोषक असून " योगभाष्य पाद २, सूत्र १३, तथा पाद ४, सूत्र १, यांत स्पष्टपणें व्यासांनीं यज्ञास अशुद्ध दर्शविलें आहे " (रा. पांगळकृत—" जैनधर्म " पा. ४८) या सर्वांचें कारण म्हणजे हिंसाधर्माचा लोप होणाऱ्या व अहिंसाधर्माचा प्रभाव असणाऱ्या काळांत हे महाभारतादि ग्रंथ लिहिले गेले व अर्थात् त्या विजयी मताची छाप त्यावर बसली हेंच होय. किंबहुना, ह्या अहिंसेचें मत आपण बौद्धांच्या व जैनांच्यापासूनच पुष्कळसें शिकलों यांत शंका

नाहीं असें आम्ही वर म्हटलेंच आहे. बुद्ध आधीं झाला कीं जैन आधीं झाले. याबद्दल लोकमान्य व फडके यांचा मतभेद आहे. पण मताच्या प्रगतीच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें बुद्धानंतर जैन झाले असावेत असें वाटतें. पण तें कांहीं असलें तरी दोघेही अहिंसामतप्रतिपादक या नात्यानें प्रसिद्ध असून त्यांच्यापासूनच आपण अहिंसा शिकलों यांत शंका नाहीं. ' गीतगोविंद ' कर्त्या जयदेवकवीनें " यज्ञांत होणाऱ्या अनन्वित हिंसेचा कळवळा येऊन (त्या गरीब व नाहक चुरडल्या जाणाऱ्या जीवांची तरफदारी करून) यज्ञविधाननिंदनार्थ बुद्धशरीर धारण करणाऱ्या गोविंदा, तुझा जयजयकार असो " असेंच गौतमाचें अवतारप्रयोजनकार्य गौरवानें सांगितलें आहे. लो. टिळकही म्हणतातः—

" पूर्वी यज्ञयागांत भयंकर हिंसा होत होती ती बंद झाली याचें कारण जैनधर्माचा ब्राह्मणधर्मावर पगडा हेंच होय. जैन व ब्राह्मण या दोन धर्मांत तंट्याचें कारण मूळ हिंसाच होती, व ती नष्ट होऊन ब्राह्मणांस व हिंदुधर्मास जैनधर्मानें अहिंसाधर्मप्रवर्तक बनविलें आहे. ब्राह्मण व हिंदुधर्मांत मांसभक्षण व मदिरापान बंद आहे याचें कारण जैनधर्माचा प्रताप आहे" इ. (श्री. पांगळकृत 'जैनधर्म' पा. ५२) ता. १३।१२।४ चा ' केसरी ' ही म्हणतो कीं, " शंकराचार्यांनीं जैनांचें अहिंसामत स्वीकारूनच जैनधर्मावर छाप बसविली...पूर्वी जैन व ब्राह्मण मोठ्या आनंदानें परस्परांचा धर्म स्वीकारीत होते...सारांश, जैनधर्म व वैदिकधर्म हे एकाच शरीराचे दोन भाग आहेत " इ. (श्री. पांगळकृत 'जै. ध.' पा. ५२). हेच लोकमान्यांचे व केसरीचे शब्द बौद्धधर्मासही बरोबर लागू पडतील. या अहिंसामताचें ग्रहण हिंदूंनीं अथवा ब्राह्मणांनीं इतकें केलें कीं, तें अगदीं कळसास नेऊन भिडविलें. याबाबतींत सोलापूरच्या श्री. शेट हिराचंद नेमचंदांनीं रा. वासुदेव गोविंद आपटे यांनीं जैनांवर अहिंसा-मताच्या केलेल्या अतिरेकाच्या आरोपाचें खंडन चांगलें केलें आहे. (श्री. पांगळकृत ' जैनधर्म ' पा. ७०–७१–७२ पहा).

पण अहिंसेचें विशुद्धस्वरूपच रेखाटावयाचें तर ज्ञानेश्वरांनीं वर्णिलेलें १३ व्या अध्यायांतील स्वरूपच हृदयास निःसंशय डोलविणारें आहे यांत शंका नाहीं. व त्याच्या प्रतिपादनापूर्वी आधीं इतर मतांची हजेरी घेतांना खुद्द

जैनधर्मांतील ' वस्त्रगाळ जलप्राशनाच्या ' रीतीवरही– " एकीं धर्माचिया वाहणीं । गाळूं आदरिलें पाणी । तंव गाळितया आहाळणीं । जीव मेले ।।" याप्रमाणें त्यांनीं जो हल्ला चढविला आहे तोहि मग योग्यच वाटतो. असो. तेव्हां अशा ह्या अहिंसेच्या अतिरेकाची तरफदारी करावी तितकी थोडीच आहे. उपरिनिर्दिष्ट सोलापूरच्या शेट हिराचंदांनीं ती खालीलप्रमाणें फारच सुंदर रीतीनें केलेली आहे; ते म्हणतात:––

" परंतु हा अहिंसेचा अतिरेक अथवा क्षमेचा अतिरेक हे दैवी गुण आहेत. ते परमेश्वराचें सान्निध्य मिळवून देणारे आहेत. आणि म्हणूनच श्रीकृष्णानीं अर्जुनाला हे दैवी गुण अंगीं आणण्याचा उपदेश केला आहे. तुकारामाला मंबाजीबुवांनीं टोले मारले ते सहन करून मंबाजीबावाच्या हाताला कोठें लागलें असल्यास तें विचारण्यासाठीं तुकारामबावा मंबाजीबावांच्या घरीं जातात, हा तरी अतिरेकच. रामदासांच्या शिष्यांनीं शेतकऱ्याचे ऊंस खाल्याबद्दल शेतकरी रामदासांच्या पाठीवर उसाचे टोले लगावतो व रामदासस्वामी ते सहन करतात, इतकेंच नव्हे, तर शिवाजीमहाराजांला हें वर्तमान कळल्यावर शिवाजीमहाराज त्या शेतकऱ्याला काय शिक्षा करूं असें रामदासस्वामींला विचारतात तेव्हां रामदासस्वामी त्या शेतकऱ्याला शिक्षा सांगण्याचें बाजूला ठेवून उलट त्याला तें शेत वंशपरंपरा बक्षीस करून द्या म्हणून सांगतात ! हा अहिंसेचा अथवा क्षमेचा अतिरेक नव्हे काय ? परंतु असा अतिरेक करणारीं माणसें कितीतरी थोडीं असतात. त्यांच्या ह्या अतिरेकाबद्दल त्यांस दोष न देतां सर्व लोक त्यांची तारीफ करतात, त्यांचे गुणानुवाद गातात, आणि त्यांच्या पायां पडतात ! " (श्री. पांगळकृत–"जैनधर्म"–पा. ७२) अर्थात् याच अहिंसेच्या अतिरेकाच्या टोंकाला जैन व बौद्ध साधूंनीही धांवण्याचा यत्न केला असल्यास त्यांत वावगें कांहींच नाहीं हें उघड आहे. असो. तर ह्याच अहिंसामताच्या जोरावर गौतमबुद्धानें हिंसाप्रधान यज्ञांचें स्तोम माजविणाऱ्या कर्मठ याज्ञिकांशीं जागोजाग झगडा केला व असल्या हिंसाप्रधान त्रैविद्येला व ती प्रसवणाऱ्या परमेश्वरालाही त्यांनीं जेव्हां पार उडवून लावलें व त्याच्या ओजस्वी वाणीनें जेव्हां शेंकडो–नव्हें, हजारो लोक बौद्धधर्माचा स्वीकार करूं लागले तेव्हां पराभूत वैदिकांची, किंबहुना, सर्वच ब्राह्मणांची घाबरगुंडी उडाली व त्याच्या अजिंक्य व दुर्दम्य मतास जेव्हां त्यांनीं आत्मसात्

करून घेऊन त्यास ईश्वरावतार मानला तेव्हांच ह्या बुद्धमताच्या वावटळीचा जोर थांबला !

याच वावटळीनें जुन्या धर्मांतला दुसराही एक केरकचरा वाहून नेला, आकाशाच्या अनंत उदरांत भिरकावून दिला; व तो म्हणजे जातिभेदाचा होय. " वंशभेदाचा अभिमान हा नरकमूलक आहे " असें गौतमानें ठांसून सांगितलें. " ब्राह्मणाचें रक्त तांबडें, व महाराचें काळें असें आपणांस आढळतें काय ? किंवा आईच्या उदरांतून बाहेर पडणाऱ्या ब्राह्मणाच्या गळ्यांत जन्मतःच जानवें अडकलेलें असतें काय ? " असा गौतमाचा सवाल आहे. त्यास अर्थात् ' नाहीं ' असेंच उत्तर देणें भाग आहे. "तर मग हा भेदाभेद कां ? हा वंशाचा नरकमूलक अभिमान कां ? ही इतर जातींबद्दल बेपर्वाई कां?" गौतम पुढें विचारतो. " जन्मना जायते शूद्रः " व "संस्कारात् द्विज उच्यते" हें खरेना ! मग कांहींजणानांच तेवढे ते संस्कार कां ? व बाकीच्या गरीब बापड्यांना कां नाहींत ?त्यापेक्षां हा भेदाभेदच समूळ काढून टाकून चित्तशुद्धि हीच कसोटी, व हीच खूण ठरविण्यास काय हरकत आहे ? " अशातऱ्हेचे गौतमाचे कडकडीत व धडाडीचे विचार होते. इतकेंच नव्हे,तर त्याचा प्रत्यक्ष आचार तसा होता. मागेंच म्हटल्याप्रमाणें त्याच्या मठांत लहान–थोर, गरीब–श्रीमंत, पुण्यवान्–पापी, महार–ब्राह्मण, सर्वांनाच सारखी येण्याची मुभा असून त्याची एकच एक अट असेल तर वृत्ति अंतर्मुख करून चित्तशुद्धि करा, व दुर्गुणांपासून दूर पळून सद्गुणांना जवळ करा, म्हणजे तुम्ही मुक्तच आहांत, असा त्याचा कळकळीचा उपदेश होता. जेसुस् ख्राइस्टप्रमाणें गौतमाचेंहि बोलणें मनमोहक, देखावा, स्वरूप, छाप बसण्यासारखें, व उपदेशाची मुख्य भरही नीतिमत्तेवरच होती. दोघांचाही लोकांकडे अतीशय ओढा होता.व म्हणूनच लोकांच्या कळवळ्याचे बोल दोघांच्याही मतांत दिसून येतात. असो. "बुद्धाचें भाषण मोहक असल्यामुळें त्याची तेव्हांच छाप बसे. त्याच्या बोलण्याचा गैरविश्वास वाटत नसे.त्याच्या म्हणण्याची-मताची फारशी कोणी चौकशी केली नाहीं. बुद्ध हा जातीनें क्षत्रिय असून इतर लोकांच्या जातीची वगैरे चौकशी न करतां जो येईल त्याला आपल्या धर्मांत घेतो, एवढ्यावरच लोक भुलून गेले. बुद्धाच्या मठांत कोणाला यावयाचें असलें तर त्याच्या वर्तनासंबंधानें थोडीबहुत चौकशी होई, याशिवाय बुद्ध होण्याला

कांहीं अडचण नव्हती, पूर्ण मोकळीक होती. बायकांना सुद्धां मठद्वार खुलें होतें." (वे. नि. पा. ४७–४८). अशाप्रकारचा हा विश्वव्यापक धर्म असून त्याचें मठद्वार सर्वांना सदा सारखेंच खुलें ठेवण्यांत आलें होतें. सर्व मनुष्यप्राणी–जीवमात्र तेथून सारखा असून त्यांत मूलतः उच्चनीच भाव नाहीं, व प्रत्येकानें उत्कृष्ट नीत्याचरण करावें म्हणजे तो उद्धरून जाईल असें गौतमाचें सांगणें होतें. त्यासाठीं "मारबरोबर युद्ध करावें लागलें, त्याची हकीकत बुद्ध स्वतः सांगत असे, व त्याचा परिणाम ऐकणारावर तेव्हांच होई." (वे. नि. पा. ४८) तसेंच—
"What can be more beautiful than the account of Budha's conversion and sudden conviction that all earthly things were vanity?" (P. 294 E. Wilson in the Sacred Books of the East) असें विल्सन साहेब विचारीत आहेत तेंहि योग्यच आहे. असो. अशाप्रकारचा हा बुद्धाचा विश्वव्यापक धर्म असून वेदांतपटांत विणलेल्या उत्तमोत्तम तत्त्वांची खरीखरी व्यावहारिक अम्मलबजावणी करण्यास व हल्लींच्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांप्रमाणें आचांडाल सर्वांची शाब्दिकच नव्हे तर कायिकही सेवा करण्यास तो सदैव तत्पर असे. दयेच्या अत्यंत विस्तृत अशा परीघांत पतितोद्धाराची व विश्वप्रेमाची केवढी जगडव्याळ कामगिरी सांठविली असते अथवा असं शकते हें बुद्धानें दाखवून दिलें. आणि खरोखरच आज जर आपल्या देशाला कशाची वाण असेल तर ह्याच व्यावहारिक वेदांताची! स्वामी विवेकानंदांचीं त्याकामीं असणारीं तळमळीचीं "खाजगी पत्रें" याचसाठीं आम्ही वर इतकीं विस्तृतपणें उध्दृत केलीं आहेत. कारण त्यांनींच जागोजाग दाखविल्याप्रमाणें खुद्द गौतमाची कामगिरी त्याच नमुन्याची होती. पण 'ह्या उपदेशाकडे आम्ही पाठ फिरविली' आणि म्हणूनच सांप्रतचीं गुलामगिरीचीं खडतर दुःखें आम्ही आपल्या स्वकर्मानेंच भोगीत आहोंत. महात्मा गांधी—गौतमबुद्धाचे आजच्या विसाव्या शतकांतले अवतार–ही हेंच सांगत आहेत कीं, दुसऱ्यांना गुलाम करणाऱ्यांच्या कपाळीं गुलामगिरीच यायची. असो. तर ह्या मुद्याचा समारोप आम्ही स्वामी रामतीर्थांच्या उज्ज्वल वाणींतच करतों म्हणजे झालें. ते म्हणतातः—

"आतां हा आळस झाडून टाका व अद्वैत सिद्धान्ताचें प्रत्यक्ष आच-

रण करून दाखवा. नाहींतर प्रळयकाळपर्यंत असेंच साऱ्या जगाच्या उपहासास पात्र व्हा ! " अस्तु.

भगवद्गीतेनें इतकी कामगिरी बजावली असतांहि गौतम फुटून बाजूस निघाला तेव्हां त्याच्या धर्माला "हिंदुधर्माचें बंडखोर पोर" असेंहि कोणीकोणी नामाभिधान देतात. पण श्री. फडके म्हणतातः—

" भगवद्गीतेनें बरीच कामगिरी केली. पण तेवढ्यानें असमाधानाचें मुख्य बीज कायमच राहिलें. सामान्य समूहाला चुचकारून कर्मठ आणि वेदांती ह्या दोघांच्याही मार्गानें जाण्याची शक्ति किंवा इच्छा नसलेल्या लोकांना ईश्वरोपासना हाच मार्ग दाखविण्यांत आला. तथापि त्यांतर्हा जातिभेदाची छान होतीच; तिचा प्रकार-कारण थोडें निराळें दाखविण्यांत आलें, एवढेंच; परमेश्वराचें ज्ञान करून घेऊन, आत्यंतिक साध्यावर लक्ष ठेऊन अखेर जातिधर्माला योग्य तेंच कर्म करविण्याचा कटाक्ष गीतेमध्यें आहे. त्यामुळें थोड्याशा लोकांचें समाधान झालें तरी एकंदर समुद्रांत उठलेल्या लाटा नाहींशा झाल्या नाहींत......कर्मठपणाविरुद्ध चळवळ होऊन ज्ञानी लोकांनीं उच्चतम मार्ग काढला होता तरी मध्यम प्रतीतल्या लोकांची स्थिरस्थावर झाली नाहीं...लोकसमाजाचें मन पहिल्या चालु धर्मावर खूष नव्हतें......त्यामुळें बुद्धाला अखेर निराळें फुटणें भाग झालें. " (वे. नि. पान ४१-४३) प्रो. मॅक्समुल्लरांच्या शब्दांत सांगायचें तर—" निःसत्व तंत्र आणि यज्ञकर्माचें अवडंबर यांवर विशेष भिस्त पडल्याकारणानें हिंदुधर्माला जडत्व आलें होतें. त्यामुळें बुद्धाला फुटायला फावलें. " (P. 145 Six systems of Indian Philosophy by Prof. Max Muller) रा. फडके म्हणतातः—

" मनोजय, आत्मज्ञान, व्यवहारचातुर्य, प्रत्येक जीवावर पडलेली स्वोन्नतीची जबाबदारी, परोपकारबुद्धि, भूतदया, धैर्य, आणि कार्यनिश्चय, ह्या गोष्टी गीतेमध्यें प्रमुखत्वानें मांडल्या आहेत. भगवद्गीतेनेंहि बरेंच काम केलें. मागील मतांची एकवाक्यता घालून कर्मयोगाची प्रशस्ति गीतेनें गायिली...तथापि संस्कृत भाषा सार्वत्रिक लोकांची नसल्यामुळें व्हावा तसा उपयोग झाला नाहीं " (वे. नि. पा. ४३।४१।४३), महाभारतांतील यक्षप्रश्नांतील " श्रुतीर्विभिन्ना स्मृतयश्च भिन्ना नैकोमुनिर्यस्य-

वचः प्रमाणम् । धर्मस्य तत्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतःस पंथाः ॥" ह्या प्रसिद्ध श्लोकांत वर्णिलेल्या ह्या " असल्या स्थितीचा मेळ घालण्याचे प्रयत्न झाले तरी समाजाच्या अंतर्यामींची खळबळ निवाली नव्हती." (वे. नि. पा. ४६) आणि म्हणूनच गौतमानें फुटून निघून समाज-सागराच्या क्षुब्ध लाटा शक्य तितक्या शांत करण्याचा आपल्या शांत, ओजस्वी, व दयाशील वाणीनें प्रयत्न केला, व त्यांत त्याला अपरंपार यश आलें. गौतमाला इतकें यश येण्याचीं कारणें--त्याचें स्वतःचें मोहकत्व त्याचें लोकोत्तर चरित्र, त्यानें केलेला जातिभेदनिर्मूलनाचा यत्न, व त्यास मिळालेला राजाश्रय, हींच होत यांत शंका नाहीं. वुइल्सनसाहेब म्हणतातः— " बुद्धाच्या धर्माचें कनफ्यूशसपेक्षां ख्रिस्तीधर्माशीं अधिक साम्य येईल. त्यामध्यें श्रमण, यति होणें आणि देहदंडादिकांचा अभ्यास करून मन जिंकणे यांची सांगड आहे. व्यक्तीच्या वर्तनाचे व्यावहारिक नियम त्यांत घातले असून त्याच्याशीं जुळणारे उच्च विचारही त्यांत गोंवले आहेत. शिवाय, त्या धर्मांत ही एक विशेष महत्वाची गोष्ट आहे कीं, त्या धर्मसंस्थापकाचें, गौतमाचें मनमोहक आणि अभ्दुत चरित्र हें एक त्या धर्माचें प्रधान पुस्तक आहे." (" The sacred Books of the East" Universiy Edition–P.293). " बुद्ध स्वतः शांत, गंभीर, श्रद्धाळु, निश्चयी, सदय होता. त्याचें भाषण, त्याचें स्वरूप, त्याच्या वर्तनाची कीर्ति, त्यानें केलेला स्वार्थत्याग ह्याचा परिणाव लोकसमूहावर लोहचुंबकाप्रमाणें होई. पक्षपाताचा अभाव, मनोजय, विचार आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य हीं अर्हतांचीं लक्षणें व मतें पाहून यज्ञयागादि कर्मांना अनधिकारी आणि वेदांत समजण्याइतकी बुद्धि नसलेल्या लोकांना त्यांत प्रथम सुख वाटलें." (वे. नि. पा ५१।५२) डॉ. पॉलडयूसन साहेब म्हणतातः—" हिंदुस्थानांत बुद्धधर्माचा प्रसार होण्याचें मुख्य कारण बुद्धव्यक्तीचा मोह व त्यानें केलेला जाति मोडण्याचा उपक्रम हें होय." (The success of Buddhism in India was due in part to the over whelming personality of its founder, in part to the breaking down of Caste prejudices. P. 37. Outlines of Indian Philosophy by Dr. Paul Deussen). तसेंच " बुद्धाचा

उदय होण्याला अनुकूल राजकीय स्थिति प्राप्त झाली. पाटलीपुत्र येथील बिंबिसार नांवाच्या राजावर देवदत्त ब्राह्मणाचा पगडा होता. परंतु राजकुमार अजातशत्रूनें राज्यतृष्णेनें बापाचा खून केला किंवा करविला, आणि त्यामुळें वावटळ उठेल ती टाळण्याकरितां तो धर्मांतराच्या पांघरुणांत लपला. तो बुद्ध झाला आणि बापाच्या वेळची सर्व मंडळी त्यानें कामावरून दूर केली; त्याच्या हेतूला हें धर्माचें आयतेंच निमित्त सांपडलें आणि त्यामुळें बुद्धधर्माला निराळें जोरदार स्वरूप प्राप्त झालें " (वे. नि. पा. ४६) हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे. असो. " बुद्धाच्या मठस्थापनेमुळें जातिभेद पुष्कळ मोडला. बुद्धाचें काय म्हणणें आहे हेंच प्रथम कळलें नाहीं. त्यामुळें ब्राह्मणधर्माभिमानी लोकांना त्याची फारशी भीति वाटली नाहीं. (परंतु पुढें) त्याला राजाश्रय मिळाला आणि त्याचे भिक्षु धर्मोपदेशक गांवोगांव हिंडूं लागले. रस्त्यानें ते जाऊं लागले म्हणजे त्यांच्यामागें हजारों लोकांच्या झुंडी जात. लोक भराभर मठदीक्षा घेऊन त्यांना मिळूं लागले. तेव्हां त्यांचें खरें स्वरूप ब्राह्मणांच्या लक्षांत आले " (वे. नि. पा. ५०) व सर्वांचीच घाबरगुंडी उडाली. " कांहीं काल पावेतों बुद्धाच्या शिष्यांचाही जिकडे तिकडे जयजयकार झाला; उत्तर हिंदुस्थानांत आणि विशेषतः गंगा व यमुना ह्या नद्यांच्या मधील प्रदेशांत ह्या धर्माची फार भरभराट झाली. " (वे. नि. पा. ५२). अशाप्रकारें जवळ जवळ एक हजार वर्षे हिंदुस्थानांत हा धर्म गाजला. कारण " हल्लीं प्रचलित मताप्रमाणें इ. स. पूर्वी सहाव्या शतकांत बुद्ध झाला असें ठरलें आहे, " (वे. नि. पा. ४६) व " ख्रिस्त शकाच्या ५ शतकापर्यंत बुद्धधर्माची चलती उत्तर हिंदुस्थानांत होती " (वे. नि. पा. ५२) असें श्री. फडकेंच आपणांस सांगत आहेत.

पण असाहि बुद्धधर्म शेवटीं हिंदुस्थानांतून बहुतेक हद्दपार झाला व त्याला चीन, जपानसारख्या देशांचा आश्रय करावा लागला, व तिथेंहि त्याचें मूळचें स्वरूप पुष्कळच बदललेलें आहे. तेव्हां अशा ह्या बुद्धधर्माच्या ऱ्हासाच्या कारणांची मीमांसा आपण मागें एकदोनदां केलीच आहे. पण इथेंहि त्याचा एकदां पुन्हां थोडक्यांत विचार करून आपण ह्या धर्माची रजा घेऊं.

ह्या ऱ्हासाच्या कारणांची मीमांसा श्रीयुत फडके यांनीं आपल्या 'वेदांत-निदर्शनां'त जागजागीं चांगली केली आहे. ते म्हणतातः—" बुद्धाच्या पराजयाचीं कारणें उपजतच त्याच्याबरोबर होतीं. त्याची सर्व भिस्त वर्तनावर, तत्वविचाराचा भाग त्या बुद्धमतांत फारसा नाहीं म्हटलें तरी चालेल. निर्वाण म्हणजे काय याची स्पष्ट कल्पना स्वतः बुद्धालासुद्धां सांगतां आली नाहीं. देव म्हणजे कांहीं निराळे नव्हेत.ते तुमच्या आमच्यासारखे मनुष्यच. मनुष्यांतले सर्व दोष काढून टाकले, आणि त्यांचे सद्गुणाची मर्यादा वाढविली, कीं ईश्वर झाला. हें बुद्धाचें बोलणें प्रथम ठीक दिसलें. पण पुढें येवढ्यानें समाधान होईना. हीच पाहिली चूक बुद्धधर्माची झाली. बुद्धधर्मांत ईश्वर तर मुळींच नाहीं. त्यामुळें भक्तीला मार्ग नाहीं, पण ज्ञानाची सुद्धां फारशी उठाठेव त्यांत नाहीं. बौद्धमतांत ईश्वर तर नाहींच, पण त्याला आत्माही कबूल नाहीं. " –(वे. नि. पा. ५०) तसेंच त्याच्या जाति मोडण्याच्या सपाट्यांत काय मजा झाली ती मि. गर्डलस्टनसाहेबांच्या खालील सार्वत्रिक विधानावरून कळून येणार आहे:––

" It must not be forgotten that men are differently constituted; some lean more upon the external, ceremonial, and traditional side of religion and others more upon the personal and spiritual aspects. " (P. 80. How to study the Bible) अर्थात् हा पोंच बुद्धाला राहिला नाहीं. " व्यक्ति तितक्या प्रकृति असतात; कुणाला सगुण रूपाची पूजा रुचते, कुणी निर्गुणाचा भोक्ता असतो. कुणी बाह्योपचार व देवादिकांच्या अवतारकथांत रमतो, तर कुणास तत्त्वज्ञानाची आवड असते " ही गोष्ट बुद्ध विसरला, हेंच वरील साहेबांस अप्रत्यक्षपणें दाखवावयाचें आहे. बरें तत्त्वज्ञानाच्या बाबतींत त्यांनीं कांहीं क्रांति केली म्हणावें तर तसेंहि नाहीं. " वेदांतल्या गोष्टी अपुऱ्या पडतात. आणि त्याच्यावर ऐट मारणारे ब्राह्मण तेवढेच ईश्वराच्या प्रेमांतले असें कांहीं नाहीं, हा काय तो बुद्धाचा कटाक्ष. " (वे. नि. पा. ४९) आणि त्याचा तेवढ्यापुरता उपयोग झालाही. तसेंच त्याच्या जातिभेदांवरील हल्ल्याचाहि उपयोग झाला. पण त्यानें पूर्वींच्या ज्ञानमार्गावर किंवा अद्वैतमार्गावर परिणाम व्हावा असें त्यांत काय होतें ? रा. फडके म्हणतातः—

ह्या बुद्धबंडाचा अद्वैतमतावर किंवा ज्ञानमार्गावर कांहींच परिणाम झाला नाहीं, आणि तसा परिणाम होण्यासारखें ज्ञान त्या पंथांत नव्हतेंहि. पावलोंपावलीं कर्ममार्गाची अडवणूक होत असे, आणि जेथें तेथें जातिभेद नडवीत होता, त्याच्यावर बुद्धाचा हल्ला होता, व त्याचा परिणाम तेवढ्यापुरता झालाही. श्रमणदीक्षा घेऊन मठांत शिरल्यावर जातिभेदाला ठिकाण नव्हता. पण अद्वैतांतसुद्धां ज्ञानाच्या बलानें ब्रह्मरूपाची ओळख पटल्यावर, सर्व ब्रह्ममय झाल्यावर जातिभेद रहात नाहीं, येवढेंच नव्हे तर दुसरा कोणचाहि भेद रहात नाहीं" (वे. नि. पा. ७९) आणि आमच्यामतें खराखरा भेदभावाचा अभाव तेव्हांच होऊं शकेल व तोच खरा होईल. पण ज्या धर्माला ईश्वरच माहीत नाहीं त्यानें कृत्रिम भेदभाव मोडण्याचा यत्न करून संन्यासीसंन्यासिनींचे तांडे कितीही निर्माण केले तरी त्याचा शेवटीं अधःपात झालाच पाहिजे. तीच स्थिती बुद्धधर्माची झाली. चित्तविक्षेपरूप मारशत्रूला जिंकण्याचें काम सोपें नाहीं. जातिभेद नाहीं म्हणून सबगोलंकार करून कार्य साधत नसतें. सर्वांचीच नीतिमत्ता व संस्कृति सारखी नसते. विश्वामित्राला राजर्षि व ब्रह्मर्षि हीं पदें प्राप्त करून घेण्यास किती कष्ट पडले याचा इतिहास विसरून कसें चालेल ? साहजीकच ज्या नीतिच्या कपाळीं ईश्वरी भावाचा कुंकुमतिलक नाहीं, व ज्या ऐक्यभावनेच्या मुळाशीं ईश्वरी साक्षात्काराचें दिव्यतेज नाहीं, ती नीतिची व ऐक्यभावनेची कल्पना कृत्रिम असून केव्हांतरी गडगडलीच पाहिजे. बुद्धधर्माच्या मठांची तीच स्थिती झाली. " संत, संतिणी वगैरे सर्व प्रकार, एकंकार, बरोबरीचें नातें, हें प्रथम बरें वाटलें. " पण आतांच वर सांगितलेल्या कारणानें "संतसंतिणी जमतांजमतां मठांत दुराचरणाला सुरवात झाली" (वे. नि. पा. ५१) व लवकरच बुद्धाचे विहार म्हणजे अनीतीचे माहेरघर अशी स्थिती होण्यास तरी हेंच कारण. साहजीकच खुद्द " बुद्ध व्यक्ति नाहींशी होतांच ह्या नवीन धर्माचा डोला विस्कळित झाला " व कोसळून पडला ह्यांत आश्चर्य काय ? स्वामी विवेकानंदांना गौतमबुद्धाचीं कित्येक तत्वें मान्य असलीं तरी ते त्याचे अंधभक्त नव्हते. त्यांना ही गौतमाची चूक उघडउघड दिसून आलेली आहे. ते म्हणतातः—

" थेट बुद्धापासून तों राजा राममोहन रायापर्यंत सर्वांनीं हीच चूक

केली आहे. जातिबंधनाची उत्पत्ति तात्त्विक हिंदुधर्मापासूनच झाली आहे असा त्यांचा समज झाला. तेव्हां हिंदुधर्माचीच इमारत कोसळून पाडली तर जातिभेद समूळच उपटल्यासारखा होईल, असा सिद्धान्त बांधून त्यांनीं ' मूले कुठारः ' या न्यायाचें अवलंबन केलें. पण या सुधारणेच्या कामांत सुधारक म्हणून ज्यांनीं आघाडी मारण्याचा यत्न केला, त्यांनीं प्रत्यक्ष हिंदुधर्मावरच जेव्हां आघात करण्यास सुरवात केली तेव्हां त्यांचा तो प्रयत्न सपशेल फसला. कारण, दगडाची भिंत पाडण्याकरितां मस्तकाचा उपयोग केला तर परिणाम काय होईल तें दिसतेंच आहे ! " (स्वा. वि. खा. प. पा. २८।२९). तसेंच ते अन्यत्र म्हणतात:—

" कांहीं विचारी लोकांच्या लक्षांत ही (गुलामगिरीची) गोष्ट कांहीं वर्षांपूर्वींच आली होती. पण दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं, या सर्व अनर्थांचें कारण त्यांनीं हिंदुधर्माशीं जोडलें. त्यांना असें वाटलें कीं, हिंदुधर्माचा-जो आज जगांतील सर्व धर्मांत मोठा धर्म आहे—लय होणें हाच एक आमची स्थिति सुधारण्याचा उपाय आहे. पण मित्रा ! तूं पक्कें लक्षांत ठेव कीं, यांत धर्माचा मुळींच वांक नाहीं. उलट ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' असेंच हिंदुधर्म सांगत आहे. " (वि. पत्रें पा. २१) तसेंच ते अजून म्हणतातः—

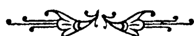
" हिंदुस्थानांतील धर्माचा उच्छेद झाल्याखेरीज तेथें सुधारणा होणार नाहीं असें जें तेथील पहिल्या सुधारकांस वाटलें, तीच त्यांची मोटी चूक झाली. याचें कारण इतकेंच कीं, त्यांच्यापैकीं बहुधा कोणीहि हिंदुधर्म—तत्त्वांचा आस्थेनें अभ्यास केला नव्हता, व सर्व धर्मांची जी प्रत्यक्ष जननी त्या हिंदुधर्मांतील खरें रहस्य जाणण्याला जें शिक्षण अवश्य आहे तें त्यापैकीं एकालाहि प्राप्त झालें नव्हतें. आपली सध्याची स्थिती सुधारण्यास आपला धर्म सोडावयास नको, असें मी पुन्हां स्पष्टपणें सांगतों. किंबहुना, आपल्या धर्माची ओळख बुजाल्यामुळेंच आपणांस ही दशा आली आहे, असें मी म्हणतों " (वि. पत्रें पा. ४९). असो. तर याप्रमाणें गौतमाची खुद्द हिंदुधर्मावरच हल्ला करण्यांत चूक झाली व दगडाच्या भिंतीवर आपटल्या जाणाऱ्या मस्तकाप्रमाणें त्याच्या धर्माच्या लवकरच ठिकऱ्याठिकऱ्या उडाल्या. उघडच आहे. असला धर्म लोकांना फार दिवस आवडणें शक्यच नव्हतें. " देवाची, सगुण देवाची भक्ति, पूजा वगैरे ज्यांत नाहीं, तो धर्म साधारण जनांना कायमचा मान्य होत नाहीं हें तत्व बहु-

तेक ठरल्यासारखें झालें आहे, आणि त्यायोगानेंच बुद्धधर्म लवकर लयाला गेला. शील व चारित्र्य येवढयानें भागत नाहीं, धर्माला काव्य लागत असतें." (वे. नि. पा. ७९) असें जें श्रीयुत फडके म्हणतात तें अक्षरशः खरें आहे. साहजीकच "Buddhism declined for the most part, because people no longer cared for it, and not because itwas suppressed by force" म्हणजे "बौद्धांचा छळ झाल्यामुळें तो धर्म बुडाला असें नाहीं, तर लोकांतच त्या धर्माची आस्था नाहीशी झाली म्हणून त्या धर्माला उतरती कळा लागली." असें जें "इंपेरिअल गॅझेटिअर ऑफ इंडियां" त व्हाल्यूम २ पान २९९ येथें म्हटलें आहे तें केव्हांही खरेंच आहे. कारण बुद्धानें त्रैविद्येवर चढविलेले हल्ले, जातिभेदाचा दाखविलेला अभाव, व मुक्तिमार्गाचें द्वार सर्रास सगळ्यांना मोकळें आहे हा धरलेला अट्टाहास, तसेंच त्याचा नीतिच्या आचरणावरील व आत्मशुद्धीवरील भर, ह्या सर्व गोष्टी भगवद्गीतेंत असून वेदांततत्त्वज्ञानाचें अलोट दिव्य ज्ञान आणि आचांडाल सर्वांना उद्धरून नेणारा सगुणस्वरूपाच्या भक्तिचा मार्ग हे दोन तेजस्वी हिरे त्या भगवद्गीतेच्या दिव्य ग्रंथांत अधिक असल्यामुळें, त्यापुढें बुद्धधर्माचें तेज फार वेळ न पडावें व भगवंतांचा भागवत व अद्वैततत्त्वज्ञानात्मक हिंदुधर्मच अखेर विजयी व्हावा हें किती साहजीक आहे बरें ! असो. पण अशाहि बुद्धापासून व त्याच्या बुद्धधर्मापासून आपणांस कांहींच फायदा झाला नाहीं, असें समजणें मात्र चुकीचें होईल. तेव्हां तें थोडक्यांत सांगून आपण याची रजा घेऊं. त्याचा सविस्तर विचार मागें केलाच आहे. पहिला फायदा म्हणजे, अहिंसामताचा होय. दुसरा फायदा जातिभेदाचीं बंधनें समूळ तोडलीं नाहींत तरी बरींच ढिलीं करून तत्त्वज्ञान सर्वांस मिळेलसें करणें याची तीव्र जाणीव, म्हणजेच वेदांतमतें प्रत्यक्ष कृतींत उतरविण्याची व्यावहारिक धडपड आपण केली पाहिजे हें त्यानें स्वताच्या उदाहरणानें पटवून दिलें. अर्थात् त्याच्यातल्या —त्याच्या धर्मांतल्या—उपरिनिर्दिष्ट दोषांचा त्याग करून, ही त्याची शिकवण पुढील धर्मप्रवर्तकांनीं व विशेषतः महाराष्ट्रीयसाधुसंतांनीं कशी अनुसरली व शिगेस नेऊन भिडविली तें ओघाओघानें कळणारच आहे. प्रवृत्तिनिवृत्तिच्या आंदोलनांत वेदकालीन लोक प्रवृत्तिच्या टोकांस, तर

उपनिषद्कालीन निवृत्तिच्या टोकास, गीतेच्या काळीं या लंबकास स्थिर करण्याचा यत्न, तर सनत्सुजातादि इतर प्रकरणांतून व बुद्ध, महावीर, इत्यादिकांच्या उपदेशांतून पुन्हां निवृत्तिवृत्तिचा उठाव झाला. कारण तत्पूर्वीचा समाज प्रवृत्तिच्या टोकाला गेला होता. श्रीयुत चिंतामणराव वैद्य म्हणतातः—

" श्रीकृष्णानें एकांतिक निवृत्तिचा व एकांतिक प्रवृत्तिचा निषेध केला आणि लोकांस मध्यवर्ति बिंदूवर आणण्याचा यत्न केला. पण श्रीकृष्णाच्या या दिव्य उपदेशाचाही कालक्रमानें विपर्यास झाला हें सांगणें नकोच. शैकडों वर्षांच्या अवधींत श्रीकृष्णाच्या या उपदेशाचा भलताच अर्थ समजला जाऊन प्रवृत्तिकडे वळलेला समाज घड्याळाच्या लंबकाप्रमाणें प्रवृत्तिच्या परमावधीला गेला. असें जाणें अपरिहार्यच होतें. श्रीकृष्णानंतरच्या हजार दोन हजार वर्षांच्या काळांत जनसमाजांत प्रवृत्तिचें प्राबल्य इतकें माजलें कीं, कृष्णभक्ति किंवा भागवत मत म्हणजे सुखोपभोगाचें साधनच आहे, असें लोकांस वाटूं लागलें. जगतांतील भौतिक सुखें भोगणें हीच मनुष्याची इतिकर्तव्यता वाटूं लागली. पूर्वी उपनिषदांच्या निवृत्तीचें बंड वाढूं लागलें होतें, व वेदांत, सांख्य, व योग यांच्या भ्रांत कल्पनांनीं संसारत्याग हेंच आयुष्याचें इतिकर्तव्य असें जें लोक मानूं लागले होते, त्याला तें बंड मोडून, श्रीकृष्णानें आपल्या दिव्य उपदेशानें आळा घातला. पण वर म्हटल्याप्रमाणें त्याचाहि विपर्यास होऊन प्रवृत्तिकडे झुकलेला समाज त्याच्या टोकाला जाऊन जेव्हां त्यांतच गुंगला व रंगला तेव्हां अर्थात्‌च समाज पुन्हां निवृत्तिकडे वळला आणि बुद्ध, महावीर इत्यादि धर्मोपदेशक उत्पन्न होऊन त्यांचें निवृत्तिपर मत लोकांत पसरूं लागलें. पण हळुहळूं कालावधीनें जनसमाज दुसऱ्या बाजूनें निवृत्तिच्या परमावधीस गेला आणि हजारों बौद्ध आणि जैन भिक्षु आणि भिक्षुकिणी यांनीं गच्च भरलेले शहर–वजा झालेले विहार अनीतीचें माहेरघर बनले. साहजिकच समाज उलट खाऊन पुन्हां प्रवृत्तिकडे वळला " (म. उ. पा. ८७५). पण त्याचा इतिहास पुढें सांगायचें आधीं, याच सुमारास झालेल्या महाभारतासारख्या आर्यांच्या दिव्य राष्ट्रीय ग्रंथाचा विचार करून तसेंच नंतर जैनधर्माचाहि थोडक्यांत इतिहास पाहून मगच तिकडे वळावें हें बरें.

भाग ६ वा.

महाभारत केव्हां तयार झालें ? अर्थात् " गौतमबुद्धाचा व जैनधर्मीयांचा दणदणित हल्ला ब्राह्मणांवर व त्यांच्या जुन्या कर्मठ धर्मावर जेव्हां जारीनें सुरू झाला व त्यापायीं त्यांची वाताहात. उडते कीं काय अशी स्थिती प्राप्त झाली तेव्हां, " हेंच ह्याचें सरळ उत्तर आहे. श्री. चिंतामणराव वैद्य आपल्या "The Mahabharat—a Criticism" नामक आंग्लपुस्तकांत हीच गोष्ट पुढीलप्रमाणें सुंदर रितीनें सांगतातः—

" The reason why the Mahabharat was recast and turned into a धर्मग्रंथ, a स्मृति, is that Buddhism and Jainism (about 500 B. C.) had assumed an offensive appearance and were threatening to be powerful rivals of the Orthodox Aryan Religion. Owing to this very growing evil the Brahmin teachers probably thonght it necessary to bring together all the floating materials, for the preaching of their religion, into one focus, and hence we have the spectacle of a vast didactic work raised on the foundation of the legend of the Bharat war. Dharma and its preachers, the Brahmins, appear to have been in danger and so adherence to धर्म and obedience to Brahmins is constantly insisted upon throughout the महाभारत. Here is the clue to the fact that the Mahabharat is constantly Dharmaic and tells of the sanctity of its exponents."

अर्थात् महाभारत केव्हां तयार झालें ? या प्रश्नाच्या वरील थोडक्यांत केलेल्या विवेचनांतच तें कां तयार झालें, मूळ भारताचें महाभारत कां केलें गेलें, याचेंहि सविस्तर कारण—एकच एक मुख्य कारण—सांगितलें गेलें आहे. आणि श्रीयुत वैद्यांच्या वरील उताऱ्यांतील पाहिल्याच ओळी-

वरून दृष्टि फिरविल्याबरोबर महाभारत हा कांहीं मूळचा ग्रंथ नव्हे, तो recast म्हणजे पुनर्लिखित आहे हेंहि पण आंग्लभाषाभिज्ञ वाचकांस कळून आलेंच असेल. पण आहे हा ग्रंथ एकाच हातीं लिहिला गेला नाहीं हें कशावरून ? अशी कोणाची शंका असेल तर त्यालाही पुढील-प्रमाणें उत्तर आहे:—

उपरिनिर्दिष्ट वैद्यांच्या पुस्तकांतल्या पहिल्याच भागांत श्रयुत वैद्य म्हणतातः—

"That the Mahabharat in its present form is the second amplification of an originally much smaller work nobody can consistently deny. Vyas, the author of the original work taught it, as it is said in the work itself, to 5 pupils one of whom was वैशंपायन. Vaishampayan recited the work before the king जनमेजय at the time of the सर्पसत्र performed by him. Then again the amplified Bharat was recited by सौति before शौनक at his twelve years' sacrifice, and there are some questions and answers between शौनक and सौति. These cannot be in the original. We are therefore compelled to admit that सौति or someone else who heard his recitation amplified the original work a second time. That the work has three editions can be proved by other statements also still preserved somehow in the महाभारत......that the work is supposed to have three beginnings (1) with उपरिचर (2) अस्तिक (3) and with the word मनु. The original work was probably in its nature a history and not a didactic work. The name given by Vyas is 'जय' ("जयोनामेतिहासोऽयं".)

In the chapter preceeding the 63rd chapter......a praise of the महाभारत and some facts about its composi-

tion are given by वैशंपायन which clearly shows that these 62 chapters in the आदिपर्व are later additions made by either वैशंपायन or सौति.

The second edition is the edition of वैशंपायन who was one of the 5 व्यास's pupils who were taught it. There is a statement in the Bharat itself that each one of these five pupils published a different edition of Bharat. This is an express authority for us to hold that वैशंपायन almost recast the whole, and brought ont his own Version. Ashwalayan's enumerating all these five Rishis as भारताचार्यs or the editiors of Bharat shows that वैशंपायन and his co-pupils' works first came to be called भारत. The extent of वैशंपायन's भारत appears to have been 24000 verses.

Third edition was of सौति. That सौति did recast or elaborate the work of Vaishampayan can be proved from his own lips.—" अस्मिन्स्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान्। एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत ॥ Adi. 1–107. The Sauti's edition begins with the word मनु......Sauti adds preface, an introduction, and the table of contents......Sauti probably gave the name of महाभारत first, on account of its greatness and weight.

The number of पर्वs as they are enumerated in the आदिपर्व chap. I. certainly exceeds 100 and this is itself sufficient to show that the भारत of वैशंपायन was amplified by सौति (For Vaishampayan's edition contained 100 Parvas).

To summarize: the present Mahabharat is, as it were, a reduction of व्यास's historical poem called

'Triumph' edited by वैशंपायन as भारत, and reprinted or reissued by सौति with notes and additions and with an introduction and a table of contents prefixed to it."

वरील उतारा आम्ही मुद्दामच इतका सविस्तर दिला आहे. कारण महाभारत हा एकहाती ग्रंथ नाहीं, ह्याशिवाय कितीतरी महत्त्वाच्या गोष्टी अगदीं जातांजातां त्याच्याच सिद्धीसाठीं रा. वैद्यांनीं सांगितल्या आहेत. त्याचा थोडक्यांत सारांश असा कीं, "मूळ भारत व्यासांचें.व्यास त्यांनीं 'जय'-नामा इतिहास असें म्हटलें आहे. तसेंच तो त्यांनीं वैशंपायनादि आपल्या पांच शिष्यांना सांगितला, तो वैशंपायनानें जनमेजयाला सर्पसत्राचे वेळीं सांगितला. व सौतीनें शौनकाला द्वादशवार्षिक यज्ञाचे वेळीं सांगितला. व्यासांच्या त्या पांची शिष्यांनीं पांच प्रती वेगळ्या लिहिल्या असा खुद्द भारतांतच उल्लेख आहे. आदिपर्वाच्या ६३ व्या अध्यायाच्या पूर्वी प्रारंभास महाभारत ग्रंथाची स्तुति वगैरे आहे. यावरून व उपरिचर नामानें तो अध्याय सुरुं होत आहे, यावरून पूर्वींचे ६२ अध्याय वैशंपायनाचे किंवा सौतीचे असले पाहिजेत. वरील पांची शिष्यांना आश्वलायन 'भारताचार्य' ही पदवी देत आहे तीही सहेतुक आहे. व खुद्द सौति आपल्या 'मनु 'शब्दप्रारब्ध अशा ग्रंथांत आदिपर्वाच्या पहिल्या अध्यायांतील १०७ व्या श्लोकांत 'पूर्वी वैशंपायनानें हा ग्रंथ सांगितला; आतां माझा एक लाख ग्रंथ ऐका' असें चक्क म्हणत आहे. बरें, वैशंपायनानें आपल्या ग्रंथांत दिलेलीं पर्वें केवळ शंभरच आहेत. पण आदिपर्वप्रथमाध्यायांत सांगितलेली पर्वांची संख्या १०० वर जात. यावरून उघडच होत आहे कीं,वैशंपायनाचें भारत सौतिनें वाढविलें असलें पाहिजे." असो. या बाबतींत अमेरिकेच्या हॉपकिन्स साहेबांचें "The great Epic of India" नामक महाभारतावरील पुस्तकही वाचनीय आहे. त्याच्या पांचव्या प्रकरणांत हॉपकिन्ससाहेब म्हणतातः—

"Its philosophical sections reflect varied schools and contradictory systems.......Its metre precludes the probability of its having been written by one poet or even by several poets of the same era. It appears to be a heterogeneous collection of strings

wound about a nucleus almost lost sight of. The nucleus however is a story." अर्थात् 'विविध व विरोधी तत्वज्ञानात्मक भागानें व गोष्टीनें आणि विविध वृत्तप्रकारावरून प्रस्तुत ग्रंथ एकहाती मानतां येत नाहीं' हेंच हॉपकिन्ससाहेबांस वरील उताऱ्यांत सांगावयाचें आहे. तसेंच ते पुढें म्हणतातः—

"The original Bharat was only a quarter of its present size. Then, as later, the different elements were still distinguished and the poem was not regarded as wholly a स्मृति or instruction-book (धर्मग्रंथ) but as an artistic poem, काव्य per se. So the pseudo-epic vaunts its over-literary finish—शब्दे चार्थे च हेतौच एषा प्रथमसर्गजा (सरस्वती) XII—336,36." म्हणजे मूळ भारत हें काव्यग्रंथ समजले जाऊन सध्याच्या $\frac{1}{4}$ होतें असें वरील साहेब म्हणत आहेत तें खरें आहे हें आपण रा. वैद्यांच्या विवेचनांवरूनही पाहिलें आहे. याशिवाय महाभारतांत येणाऱ्या परस्परविरोधी कथा वृत्तांत, इ. वरूनही हीच गोष्ट सिद्ध होणार आहे. कारण 'महाभारत' हें काय आहे? असा प्रश्न केल्यास ती एक विविध व विरोधी कथांची कंथा आहे, असेंच म्हणणें भाग पडतें. मूळची एक गोष्ट आहे, ती चांगली आहे. पण त्यांतच 'मूळ पंचनायकांस एकाच भार्येचे पति करणें, त्यांतल्याच एकाला—अर्जुनाला आपलें ब्रह्मचर्य व्रत मोडून मणिपूरच्या चित्रांगदेच्याच नव्हे, तर उलुपी-सारख्या नागकन्येच्याही गळ्यांत मिठ्या मारावयास लावणें, भीमाचें हिडिंबेशीं, शंतनूचें कोळ्याच्या पोरीशीं, अशीं लग्नें दाखविणें, अहिंसा-मताची अनिश्चितता असून एकीकडे यज्ञांतल्या हिंसेविरुद्ध प्रतिपादन तर दुसरीकडे प्रत्यक्ष नरमेधाच्या उपदेशापर्यंतहि मजल गेलेली असणें, इत्यादि सर्व प्रकारावरून महाभारत हें एका हातीं लिहिलें गेलें नाहीं, त्यावेळची परिस्थिती निर्नायकवत् व शास्त्याचा अभाव दाखविणारी होती-(हें आपण मागें भीष्मानीं सांगितलेल्या गोष्टींत पाहिलेंच आहे)—व गौतम-बुद्धाच्या अहिंसेच्या हल्ल्यानें त्या मतास अर्धवट उचलून धरण्याचा यत्न त्यांत झाला आहे, पण एकंदरींत कोणच्याहि माशानें यावें व त्याच्या जाळ्यांत

घुसावें असाच प्रकार फार होता' असें हॉपाकिन्स साहेबांनीं चक्क दाखविलें आहे. ते म्हणतातः—

" There is scarcely an attempt to smooth away (any, save) the most glaring inconsistencies. There are the grossest incongruities in the Epic the character of which is encyclopedic–all is fish that comes to the net. Tale is added to tale, doctrine to doctrine, without much regard to the effect produced by the juxtaposition. As an example of the grossest inconsistency there is the Arjuna's Vow–story I 214. (2) Further example is that of the mention of 18 द्वीपाs and seven द्वीपाs in VII 70, 15 *&* 21......

Although historically the polyandry was no in common thing on the borders of Brahmynic civilization and as such the Pandus having no Brahmic standing and being evidently people from without the pale of that civilization, may naturally indulge in it, still explained otherwise, it remains an inexplicable mystary why polyandry that was condemned was permitted to be indulged in by the heroes that were to be set up as models......There is an impossibility of supposing that the same plan of moral teaching is carried out, not only in the tales of meat–eating, but in the orthodox teaching that meat may be eaten at a sacrifice and in the strict vegeterian diet even at sacrifices which is insisted upon in the अहिंसा doctrine of the later epic. The whole teaching of the अहिंसा doctrine in XII, 338, 4 is opposed not only to the formal codes and to the practice of the epic heroes, but also to the formal

teaching of the epic itself which says expressly यज्ञेषु संस्कृतं मांसं उपभुंजन्न दुष्यति XIII 163, 43. Animal sacrifices are inveighed against in one part of the epic and praised in another (III 30, etc.) Even human sacrifices are not only mentioned but also enjoined on the model heroes. XIV, 3, 6, 8. There is again the contradiction on the point of hunting and meat-eating of the hunted quarry. And thus the fact is betrayed that the whole अहिंसा received from Buddhism and half accepted is a late modification of the practice of the model heroes, who disregard the real अहिंसा." असो. याशिवाय हॉपकिन्ससाहेब प्रस्तुत ग्रंथाची ओळख करून देतांना आपल्या पुस्तकाच्या १ ल्या प्रकरणांत आपणांस सांगतात:—

"The Mahabharat alludes commonly to all parts of Vedic literature. That it cites words from the holy text (श्रुति) is of historical moment to learn when it is remembered that in other places even women and slaves are exhorted to hear the recital of the epic." म्हणजे 'वैदिक वाङ्मयाचे उतारे व विशेषतः श्रुतीचे शब्द महाभारतांत आहेत हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. कारण, स्त्री-शूद्रादिकांनीं-सुद्धां महाभारत ऐकावें असा त्याच ग्रंथांत अन्यत्र आदेश व उपदेश आहे. तेव्हां ऐतिहासिक दृष्ट्या हें महत्वाचें आहे' असें प्रस्तुत साहेब म्हणतात तें योग्यच आहे. कारण वेदाचे व श्रुतीचे शब्द स्त्रीशूद्रादिकांनी ऐकूं नयेत अशीच पूर्वीची शिकवण, नव्हे, आज्ञा होती. "वेदु संपन्नु होय ठायीं । परि कृपणु ऐसा आन नाहीं । जे कानीं लागला तिहीं । वर्णांच्याचि ॥" ह्या ज्ञानोक्तींत हीच गोष्ट सांगितलेली आहे हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. अर्थात् गौतमासारख्याचे हल्ले सुरू झाल्यामुळें विरकळित झालेल्या समाजाला पुनश्च एकत्र बांधण्याची धडपड यांत दिसून येत आहे हें उघड आहे. इतकेंच नव्हे, तर खुद्द भगवंतांनीं भक्तिमार्गांत स्त्रीशूद्रादिकसुद्धां कसें उद्धरून जातील तें सांगितलेलें आपणांस ठाऊकच आहे. आणि गीता

ही गौतमाच्या आधींची आहे असें जरी एकमत असलें, तरी ती गौतमाच्या मागूनची असण्याचाही संभव आहे असा दुसराही एक तर्क त्या. तेलंगांनीं तेथेंच नमूद केलेला आहे, हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे. ते म्हणतात कीं, " Either the Gita and Buddhism were alike the outward manifestation of one and the same spiritual upheaval which shook to the centre the current religion, the Gita being the earlier, and less thorough going form of it; or Buddhism having already begun to tell upon Brahminism, the Gita was an attempt to bolster it up, so to say, at its least weak points, the weaker ones being altogether abandoned. " ("An introduction to Bhagwatgita ").

याशिवाय मधला मार्ग म्हणून रा. फडके सुचवितात—"सारांश, बुद्धमतासारख्या बावटळीची कांहीं पूर्वचिन्हें दृष्टीस पडल्यामुळें आपल्या पक्षाची स्थिरस्थावर करण्याची खटपट गीतेंत आहे " (वे. नि. पा. ९ । १०) पण ह्या खटपटीचा कसा फारसा उपयोग झाला नाहीं, त्याला कारणें काय, बुद्धाला अखेर फुटून कां निघावें लागलें, त्याच्या धर्माची कांहीं काळ कशी भरभराट झाली व शेवटीं तो कसा व कां हिंदुस्थानांतून बहुंशीं अस्तास गेला, इत्यादि गोष्टी आपण मागें पाहिल्याच आहेत. अस्तु.

याशिवाय " पूर्वी सर्व वेद एकच कसें होते, व कृतयुगांत चार किंवा तीन वेदांचें पठन करणारे ब्राह्मण कसें होते " इत्यादि कथा सांगून, तसेंच " उपवेद एकूण आयुर्वेद, धनुर्वेद, व गांधर्ववेद असे तीन होते. पैकीं वैद्यकीय ज्ञान महाभारतांत बरेंच असलें तरी आयुर्वेदाबद्दल फारशी माहिती त्यांत कशी साहजीकच नाहीं; धनुर्वेद म्हणजे इष्वस्त्र हा मात्र चार प्रकारचा असून तो क्षत्रियांना वेदाध्ययनाहूनही अधिक महत्त्वाचा कसा होता; व गांधर्ववेदाध्ययनांत गायनवादननर्तनाचा समावेश असून त्याच्या कर्त्याचा मान भरतमुनीकडे न देतां महाभारतांत तो नारदाकडे कसा दिला आहे;" इत्यादि हकीकत त्यांनीं पुढें सांगितली आहे. नंतर ज्योतिषशास्त्रज्ञानाच्या तत्कालीन आश्चर्यकारक ज्ञानानें दिपून जाऊन हॉपकिन्ससाहेब पुढें म्हणतातः—

" Astronomical similes are not infrequent in the epic. Thus Arjuna storms about " like Mars in his orbit." The most surprising astronomical statement in the epic is to the effect that stars are really very large and only appear small on account of the distance. "दीपवद्विप्रकृष्टत्वात्तनूनि सुमहान्त्यपि (तारारूपाणि)." III 42,34, " म्हणजे " ज्योतिषांतील उपमा महाभारतांत पुष्कळच आहेत. उदाहरणार्थ, अर्जुनाच्या रणभूमीवरील चौफेर गमनाची मंगळाच्या गतीशीं त्यांत तुलना केली आहे. व आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, तारे हे सूर्यासारखेच मोठे असून केवळ दूर अंतरामुळें लहान दिसतात हें विधान होय." (३, ४२, ३४,) असें ते म्हणतात. तसेंच " गीतेंत आलेला ब्रह्मसूत्राचा उल्लेख बहुतेक वेदसूत्रांबद्दल म्हणजेच सामान्यतः वेदांबद्दल असावा " असें म्हणून व " ललितकला ही कांहीं केवळ स्त्रीयांचीच त्यावेळीं वारसदारी नव्हती असें १३।१८।३८ व १३, १०४, १४९ यावरून दिसतें" असें सांगून ते पुढें धर्मशास्त्र—मानवधर्मशास्त्र ह्या–विषयाकडे वळले आहेत. ते म्हणतातः—

" Manu is not referred to much and admitted as authority in the earlier part of the epic III, 159, 29; he is only a name to conjure with, that is all. But from XII (336, 39–45) onwards he is admitted to be an authority. Again, more important is the fact that, references to Manu's laws in the early books are seldom verifiable in our present code, while references in the didactic epic more often than not corrospond to passages in the extant text......A Manava-Dharma Shastra must from the evidence be regarded as older than the later epic, but later than the early epic." म्हणजे, " महाभारताच्या पहिल्या अर्धांत मनुचें इतकेसें महात्म्य नसून बाराव्या पर्वापासून पुढेंच तो प्रमाणभूत मानला जाऊं लागला. यावरून मनूचें मानवधर्मशास्त्र ह्या दोहोंच्या दरम्यान अधिकारारूढ झालें असलें

पाहिजे " असें हॉपिकिन्ससाहेब वरील उताऱ्यांत योडक्यांत पण सुंदर रितीनें दाखवून देत आहेत. असो.

यानंतर "महाभारताच्या गीता, अनुगीता, व शांति, इत्यादि भागांतून बृहदारण्यक, छांदोग्य, ऐतरेय, कौशीतकी, श्वेताश्वतर, कठ, मैत्रेय, इत्यादि उपनिषदांच्या मतांची, उपमांची, व शब्दांची सुद्धां प्रतिबिंबें व कधीं कधीं तर नकला सुद्धां कशा झाल्या आहेत, तसेंच सांख्ययोगादिमतें व आश्वलायन गृह्यसूत्रांनाही कसा सहानुभूतिपूर्वक आसरा त्यांत मिळाला आहे " ते त्यांनीं सांगितलें आहे. नाट्यशास्त्रासंबंधीं ते म्हणतातः—

" The conclusion seems inevitable that the technical Natak with it's विदूषक etc. that is the drama in its full form was unknown to the epic proper. There are however many words and expressions that show that there might be at least pantomime. For example, stars are said to be रंगाप्रियः XII 36, 20. & III 30, 23. But even अभिनय......is not mentioned in the epic proper under that name and no technical dramatic term is found anywhere else.....The हरिवंश however has not only अभिनय but even the dramatic representation of the great Ramayan poem with विदूषक etc. "

"मूळभारतांत संपूर्ण नाटकाची स्पष्ट कल्पना दिसत नसून ती हरिवंशांत मात्र आहे " असें हॉपकिन्सचें वरील उताऱ्यांत थोडक्यांत म्हणणें आहे. यानंतर दैववादाकडे वळून त्यासंबंधींच्या मतांची अनिश्चितता अथवा तिचें प्रतिबिंब महाभारतांत कसें पडलें आहे तें त्यानीं दाखवून दिलें आहे. ते म्हणतातः—

" The Gita says the deed causes the deed; but the deed has another creator, Fate, Time. Fate, or 'what will be, will be' is the cause. " " Sorrow lies in thinking 'I am responsible;' for I do that which the ordainers ordained when I was born. "...In other

places the same Fate that is elsewhere made responsible is scorned—" दैवं क्लीब उपासते." "Only eunuchs worship Fate;" and " there is no Fate, all depends on one's own nature." XII 139, 82; 291, 13."

म्हणजे " दैवं चैवात्र पंचमं " म्हणून गीतेनें कार्याची जबाबदारी व कर्तृत्व दैवाच्या माथीं मारलें तर दुसरीकडे महाभारत दैव हा दुबळ्यांची देवपूजा आहे असें चक्क म्हणत आहे " असा याचा अर्थ आहे. असो. अशाप्रकारें परस्परविरुद्ध व विविधमतांचें प्रतिबिंब महाभारतांत आपणांस दिसून येतें असें हॉपाकिन्स साहेब म्हणत आहेत. याशिवाय "मूळ कथानकाबरोबरच राजांच्या वंशावळींचें व त्यांतील राजांच्या गुणांचें वर्णन करणारे "हे दास सूत बंदी ह्यांहीं आम्हा नृपांसि वानावें," ह्या शल्योक्तिप्रमाणें नृपकुलांचें वर्णन आपल्यां सप्ततंत्री वीणेच्या मधुर साथींत करणारे सूत, मागध, वैतालिक, आख्यानशील, असे भाटही त्यावेळीं होते, तसेंच, ऋग्वेदाचें इतकें महत्व असूनहि " वेदानां सामवेदोऽस्मि " व तत्वज्ञानांत " सिद्धानां कापिलो मुनिः " ह्या भगवदुक्ति, भारतीकथा ही कोणा एका वर्गाचीच वारसदारी कशी नाहीं हेंच दाखवितात" असेंहि हॉपाकिन्स साहेब आपणांस सांगत आहेत तें खरें नाहीं असें कोण म्हणेल ? त्याचप्रमाणें:—

" The Mahabharat is not only a Veda, it is so important a Veda that to read it is to dispense with the need of reading other Vedas."

म्हणजे " भारतं पंचमो वेदः " आहे इतकेंच नव्हे तर त्याच्या वाचनानें इतर वेदवाचनाची जरूरच राहत नाहीं इतका तो महत्त्वाचा ग्रंथ समजला जात असे " असें ते म्हणतात तेंहि खरें आहे. असो.

आतां आपण महाभारतांतील शिवपूजा व विष्णुपूजा ह्याकडे वळूं या. यासंबंधांत श्रीयुत वैद्यांच्या " Mahabharat—a Criticism " ह्या ग्रंथांतील "The Vaishnavit element in Mahabharat" हा भाग वाचनीय आहे. शक्य तर तो मूळांतूनच वाचावा अशी आमची वाचकांस शिफारस आहे. आपण महाभारत केव्हां व कां तयार केलें गेलें

हा प्रश्न मागें पाहिलाच आहे. त्याचा संबंध येथेंहि पोहोंचत आहे. व्यास हे श्रीकृष्णास विष्णूचा अवतार मानीत असल्यामुळें ते विष्णुभक्त होते व श्रीकृष्णाची स्तुति त्यांनीं पुष्कळच केली आहे. तथापि ते अंध कृष्णभक्त नव्हते. मौसलपर्वांत खुद्द कृष्णाच्या भार्याहि पंचनदप्रांतातल्या भिल्ल-कोळ्यांच्या बरोबर पळून गेल्याचें वर्णन, व दुर्योधनवधप्रसंगीं दुर्योधनाचें तोंडीं घातलेल्या शब्दांनीं देवांनीं आकाशांतून त्यावर पुष्पवृष्टि केल्याचें वर्णन, हीच गोष्ट दाखवितात. असो. याप्रमाणें व्यासांच्यापासून सुरूं झालेली विष्णुभक्ति वैशंपायनाच्या वेळीं मात्र कळसास पोंचलेली आपणांस दृष्टीस पडते. श्री. वैद्य म्हणतातः—

" Vaishampayan was probably a more pronounced follower of Vaishnavit creed than व्यास, for his भारत is recognised by वैष्णवas to have the same sanctity as the वेदas themselves. The inclusion of the Bhagwad-gita and Vishnu Sahasranama in the Bharat is probably the chief reason why it is held in so much reverence by the वैष्णवas " भगवद्गीता व विष्णुसहस्रनाम ह्यामुळेंच वैष्णवांच्या ह्यावर विशेष उड्या पडतात हें उघड आहे. पण भीष्मस्तव-राज, गजेंद्रमोक्ष व अनुस्मृति हींही प्रकरणें चटकदार असून ह्या ३ व पाहिल्या २ अशा ५ गोष्टी म्हणजे भारतांतील पांच वैष्णवधर्मीय दिव्य रत्नें आहेत ह्यांत तिळमात्र शंका नाहीं.

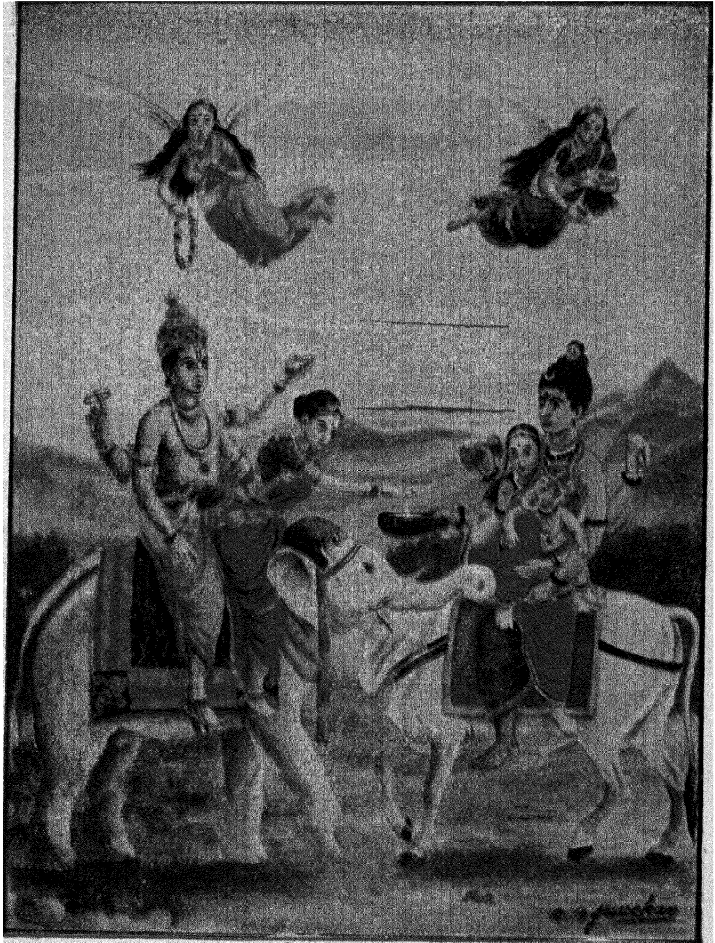
पण सौतिच्या वेळेस काय स्थिती होती! त्यावेळीं गौतमाचे व जैनांचे हल्ले धडाधड जुन्या धर्मावर सुरूं झाले होते. व त्याच सुमारास हळुहळु शिवपूजाही मूळ धर्मांत प्रस्थापित झालेली असल्यामुळें शैवांचा आणि वैष्णवांचा झगडा लागूं नये, त्या झगड्याच्या आगीची ह्या बाह्य आगींत भर पडूं नये, व आपसांतल्या कलहाचा 'अस्तनींतला निखारा' अस्तनीं-तच आंतल्या आंत विझून जावा यासाठीं साहजीकच " शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः " अशाप्रकारचे उद्गार त्यास जागोजाग वदावे व वदवावे लागले. आणि हीच धडपड त्याच्या महाभारतांत दृष्टीस पडते. श्रीयुत वैद्य म्हणतातः—

" But the worship of शिव was as firmly established in the days of Megasthenis as the worship of Vishnu, and सौति, who was concerned with the defence of the whole orthodox religion, as it then existed, against Buddhism, had to introduce episodes and anecdotes in glorification of शिव also. If the भारत of Vaishampayan was distinctly Vaishnavit, it appears to us that the Mahabharat of सौति is distinctly non-sectarian. It is this unifying spirit which makes it dear to all the Hindus and which is the charm of this vast work from a philosophical point of view. And all creeds alike claim it as their sacred book. "

अर्थात् " हरिहरा भेद । नाहीं, नका करूं वाद ॥ " ह्या तुकोबांच्या भावी उपदेशाप्रमाणेंच सौतीसही त्यावेळीं कार्य करावयाचें असून तें त्यांनीं इतकें उत्कृष्ट बजाविलें आहे कीं, हिंदुधर्मातील प्रत्येक पंथ आज त्या पुस्तकास—त्या अथांग व दिव्य तत्वज्ञानात्मक ग्रंथास—आपलेंच म्हणून आनंदानें कवटाळित आहे. अनुशासनपर्वातील उपमन्युआख्यान घ्या, द्रोणपर्वांतील पुनश्चपाशुपतास्त्रप्राप्तीची अर्जुनाची गोष्ट घ्या, अथवा सौप्तिकपर्वातील भारतीययुद्धावशिष्ट पांडवपक्षीय निद्रिस्त वीरांचा सूड घेण्यासाठीं ' कराल करवाल ' मागण्याप्रीत्यर्थ अश्वत्थाम्याची—राक्षसी सूडवृत्तिनें पिशाचासारख्या वेड्या झालेल्या अश्वत्थाम्याची—शिवप्रार्थनेची गोष्ट घ्या, ह्या सर्व ठिकाणीं तुम्हास कृष्ण—विष्णु—नारायण शंकराची, किंवा शंकर श्रीकृष्णाची—विष्णुची स्तुति करीत आहेत, किंबहुना, ब्रह्मा-विष्णुमहेश ही त्रयी-एकच आहे असें दाखविलेलें आहे. दत्तात्रेयाचा अवतार ह्याच उदात्त कार्यासाठीं झाला, असेंहि जातां जातां येथें म्हणतां येईल.* असो. तर याप्रमाणें वर सांगितल्याप्रमाणें 'हरिहरभेटी ' च्या देखाव्या-प्रमाणें हरिहरांचा अभेद स्थापून ' तुका म्हणे हरिहरा । एका वेलांटीचा

---

* टीपः—(श्री. फडकेकृत–" सगुणोपासना अथवा मूर्तिपूजा " पान १७० पहा)

सौतीचा यत्न. [हरिहर भेट.

" शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः । "

—महाभारत.

फेरा ॥ ' ह्याप्रमाणें वास्तविक त्यांत भेद नाहीं असें सौतीनें जागोजाग दाखवून दिलें आहे, असें सांगून श्रीयुत वैद्य शेवटीं म्हणतातः—

" The Mahabharat as it is, consequently cannot be looked upon as Vaishnavit, though it was perhaps so in the begining and though the Vaishnavit element had been accumulating before its final reduction."

अर्थात् गौतमादिकांच्या हल्ल्यांची भीति नसती तर महाभारत निस्संशय वैष्णवपंथप्रधानच झालें असतें ह्यांत शंका नाहीं, हेंच श्री. वैद्यांना वरील उताऱ्यांत ध्वनित करावयाचें आहे. पण तसे हल्ले आले किंवा येण्याची चिन्हें दिसूं लागलीं तेव्हां साहजीकच वरीलप्रमाणें सौतीनें खटपट केलेली आहे. त्यासंबंधीं—वर निर्देश केलेल्या शिवविष्णवात्मैक्याच्या गोष्टीसंबंधीं श्रीयुत वैद्य हेंच सांगतात. ते म्हणतातः—

" It seems clear that all these references to शिव-worship are made in a spirit of unifying the diverse sects that existed when सौति recast the poem."

असो. शिवपूजा व विष्णुपूजा हींच दोन वादाचीं मुख्य स्थळें होतीं; पण याशिवाय इतरही देवी, सूर्य, कार्तिकेय,इत्यादि देवतांच्या स्तुतिपर उद्गारही महाभारतांतून आले आहेत अथवा त्यांतील प्रमुख पात्रांच्या मुखांत घातलेले आहेत, त्यावरूनही हीच गोष्ट दृष्टीस पडते कीं, 'मराठा तितुका मेळवावा ' ह्या दासोक्तीसारखेंच ' वैदिक तितुका मेळवावा ' म्हणजे जुन्या धर्मांचे अनुयायी सौतिला एकत्र राखण्याचें कार्य करावयाचें होतें. ह्या दृष्टीनें भीष्मार्जुनयुद्धप्रारंभींच्या पंतांच्या खालील आर्या विशेष लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. पंत म्हणतातः—

" युद्धारंभीं यदुपति वदला विजया रथातळीं उतर। दुर्गेसि हात जोडीं होइल खळबळसमुद्र हा सुतर ॥१॥ स्वरथाखालें उतरुनि नमुनि म्हणे विजय विजय दे दुर्गे। त्वत्पदभजनीं बहु सुख, म्हणुनि म्हणे भक्त मुक्तिला दुर गे ॥२॥ " असो. तेव्हां शिवविष्णुच काय, पण तेहतीस कोटि देव तरी "अवघी एकाचीच वीण। तेथें कैचें भिन्नाभिन्न ॥ " ह्या तुकोक्तीप्रमाणें त्या सर्वांत अभेद स्थापण्याचा व दाखविण्याचा यत्न धार्मिक-

इच्छ्या सौतिस करावयाचा होता, व महाभारत ही कोणच्याही विशिष्ट-पंथाची वारसदारी नसून शैव, वैष्णव, गाणपत्य, शाक्त, इत्यादि सर्व देवांचे उपासक त्यास सारख्याच प्रेमानें आज डोक्यावर घेऊन नाचत आहेत यावरून सौतीचा यत्न त्या बाबतींत पुष्कळच यशस्वी झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

पण ही झाली सौतीच्या वेळची गोष्ट. परंतु थोडेसें मागें हटत गेलें तर खुद्द व्यास हे कृष्णाचे चहाते व विष्णूचे उपासक होते असें "नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं। देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥" ह्या त्यांच्या प्रारंभींच्या श्लोकावरून उघड दिसून येतें. पण वैदिककालाच्या दृष्टीनें विचार करतां हें चमत्कारिक दिसतें. त्यावेळच्या मंत्रांतून तर इंद्राचीच प्रामुख्यानें स्तुति केलेली आहे. मग ते इंद्रावरुणादि देव कोठें गेले? ब्राह्मणकाळीं त्यांचें महत्त्व कमी होऊन सर्व विश्वांत भरून राहिलेला जो एकच एक देव विष्णु त्याचीच स्तुति व पूजा सुरू झाली हें साहजीकच—अनेकत्वांतून एकत्वाकडे जाण्याच्या उच्च मार्गास धरूनच—झालें, व आमचे व्यासही त्याचकाळचे असल्यामुळें त्यांच्या मतांत तत्कालीन ऋषींच्या मतांचेंच प्रतिबिंब पडावें हें किती साहजीक आहे बरें? इतर देवांची कल्पना नव्हती असें नाहीं, व शिवपूजकही त्यावेळीं नव्हतें असेंहि नाहीं. पण ते अल्पसंख्याक होते व ऋग्वेदाच्या ऐतरेयब्राह्मणाच्या प्रारंभीं 'देवांत विष्णु श्रेष्ठ व अग्नि हा कनिष्ठ' अशी मर्यादा घालून दिली, तीच चालू झाली. हीच गोष्ट श्रीयुत वैद्यांनीं खालील आंग्लशब्दांत सांगितली आहे, ते म्हणतातः—

That Vyas was an admirer of Shrikrishna and worshipper of Vishnu appears clear from the very first verse of the invocation which we cannot attribute to any one but Vyas. And Vyas but reflected the general statement of the Rishis of the Brahman period (at which time he lived) who had come to give predominance to Vishnu and ignore the precedence of Indra, so conspicuous in the Mantra portion of the Vedas. There was another school of Shiva

worship; but it was in the minority, and the diction was laid down by the Rishis that among Gods Agni was the last and Vishnu was the first (Beginning of the Aitareya Brahman of the Rigveda). " असो.

आतां आपण महाभारताच्या व भारताच्या कालाचा-रचनाकालाचा-थोडासा विचार करूं. पैकीं, महाभारताच्या कालाचा विचार थोडासा मागें येऊन गेलाच आहे. प्रस्तुत प्रकरणाच्या प्रारंभींच आम्ही तो प्रश्न उपस्थित करून भारताचें महाभारत कां व केव्हां झालें याचें उत्तर तेथेंच श्रीयुत वैद्यांच्या शब्दांच्या सुंदर आधारासह दिलेलें वाचकांस स्मरत असेलच. " गौतमबुद्ध हा इ० स० पूर्वी सहाव्या शतकांत झाला असें ठरलें आहे " (वे. नि. पा. ४६) हें आपणांस ठाऊकच आहे. व त्याच्या हल्ल्यानें विस्कळित झालेल्या जन-समाजाला स्थिरस्थावर करून एकत्र बांधण्याची धार्मिक धडपड सौतीनें आपल्या महाभारतांत केली हेंहि आपणांस श्री. वैद्य सांगत असल्याचें व आपणांसही स्वतंत्ररीत्या पटल्याचें आपण वर पाहिलेंच आहे. तेव्हां साहजीकच महाभारत इ० स० पूर्वी सहाव्या शतकानंतर पुढल्या एकदोन शतकांत झालें असें यावरून दिसतें. दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा असा कीं, महाभारतांत यवनांचें वर्णन वारंवार येत असतें; व हे यवन म्हणजे दुसरे कोणी नसून ॲलेक्झांडरबरोबरचे ग्रीक लोकच होत, हें उघड आहे. आतां अलेक्झांडरची स्वारी इ. स. पूर्वी ३०० च्या सुमारास होऊन ग्रीकांचा संबंध इ० स० पूर्वीच्या प्रारंभापर्यंत टिकला हें इति-हासज्ञांस ठाऊकच आहे. ह्या यवनांशींच आर्यांचा पहिला संबंध पडला व त्यांच्याच पराक्रमीपणाचें महाभारतकारांनीं वर्णन केलें आहे, हें उघड आहे. तसेंच यापूर्वी नक्षत्रांवरून ग्रहांची स्थिति काढण्याची पद्धत होती. आणि राशीवरून ती काढण्याचे सर्व सिद्धांत इ. स. पूर्व ३०० च्या नंतरचे आहेत असें खुद्द दिक्षितच कबूल करतात. तसेंच पूर्वी नक्षत्रांवरून कालगणना करीत असत. महाभारतांत राशींचा उल्लेख नाहीं, पण ग्रीकांचा— यवनांचा आहे व राशी तर आपण इ. स. पूर्व २०० च्या सुमारास ग्रीकांच्या पासूनच घेतल्या असें दिसतें. तेव्हां उघडच महाभारत हें इ. स. पूर्व ३०० ते २०० च्या सुमारास लिहिलें गेलें असलें पाहिजे. हेच दोन

महत्वाचे मुद्दे खुद्द वैद्यांच्याच आंग्ल शब्दांत आम्ही सांगतों. ते आपल्या " Mahabharat--a criticism "च्या तिसऱ्या चॅप्टरमध्यें म्हणतात—

(1) " Various arguments can be adduced to prove that the महाभारत in its present shape cannot be placed earlier than 300 B. C. The first and the foremost among them is the fact that the यवनाs are frequently mentioned in महाभारत as a very powerful people. The Indians came into contact with the यवनाs or the Greeks, for the first time, in the days of Alexander (about 300 B. C.) and their connection lasted from that time to about the beginning of the Christain era.

(2) " It seems therefore certain that the Rashis were borrowed by us about 200 B. C. from the Greeks who had invaded India long ago and whose connection was already threatening to be permanent. As the present Mahabharat mentions Yavanas admiringly, but does not anywhere mention the Rashis, one is justified in holding that it was recast into its present shape some time between 300 and 200 B.C." असो. याशिवाय अजून एक मुद्दा याचसंबंधीं सांगावासा वाटतो तो असा कीं, याचवेळीं अलेक्झांडरबरोबर आलेल्या मेगॅस्थेनिसनें तत्कालीन लोकसमाज, धर्म व तत्वज्ञान यांचें जें वर्णन लिहून ठेवलें आहे तें महाभारतांत वर्णिलेल्या स्थितीशीं अत्यंत जुळतें आहे. श्रीयुत वैद्य म्हणतातः—

" If a confirmation of the fact urged above that the Mahabharat was recast at the time of Megasthenis is needed, the state of society, religion, and knowledge, depicted generally in the Mahabharat, corresponds very closely with what has been described about India by Megasthenis. " असें

म्हणून जातिभेद हा 'वॉटरटाईट कंपार्टमेंट' सारखा कसा झाला होता, मांसाशन क्वचित् चालूं असलें तरी हळूंहळूं कसें मागें पडूं लागलें होतें, शिव व विष्णु यांची पूजा कशी स्थायीभाव पावली होती, ग्रीकांनीं केलेल्या हिंदुस्थानच्या भौगोलिक वर्णनाशीं महाभारतीय वर्णन कसें जुळतें आहे, व व्याकरण, न्याय, आणि वेदांत यांचा व्युत्पत्तीसह अभ्यास कसा जारीनें सुरू होता, इत्यादि गोष्टींच्या वर्णनांतील साम्य त्यांनीं दाखवून दिलें आहे. व यावरून मेगॅस्थेनिसच्या वेळींच महाभारत लिहिलें गेलें असें तें म्हणतात तें अयोग्य आहे असें कोण म्हणेल ? असो.

आतां आपण त्याहून पलीकडच्या म्हणजे भारताच्या काळाकडे जाऊं या. याकामीं श्रीयुत न्यायमूर्ति तेलंगांनीं आपल्या "भगवद्गीतेच्या प्रस्तावनें"त व श्रीयुत वैद्यांनीं आपल्या " Mahabharat-a criticism " ह्या ग्रंथांतील " The Date of the Mahabharat War " ह्या प्रकरणांत सविस्तर विचार केलेला असून तो शक्य तर मूळांतूनच पहावा अशी आमची वाचकांस शिफारस आहे. तथापि सामान्य वाचकांसाठीं आपण त्याचा थोडक्यांत व सोप्या रीतीनें निष्कर्ष पाहूं या. भगवद्गीता, श्रीकृष्ण, व्यास, भारतीय युद्ध, भारत, व कलियुगप्रारंभ या सर्वांचा काळ सामान्यत: एकच आहे. कारण व्यास हे भारतीय युद्धकालीं जिवंत व हजर असून त्यांनीं मागून कांहीं वेळानें आपला 'जय' नामा इतिहास लिहिला हें भारताच्या साध्या, बोलत्या व जोरदार भाषाशैलीवरूनच कळून येणार आहे. श्रीयुत वैद्य म्हणतात:--

" Vyas was a contemporary of the event (of the महाभारत war) and wrote his poem some time after the war. The argument from the language of the original poem is that the language of Vyas is simple and forcible and bears the mark of a spoken language." तसेंच भारतीयुद्ध म्हणजे कलियुगाचा प्रारंभ ही समजूतही आजची नसून आज शेकडोशें वर्षें चालत आलेली आहे, अगदीं आर्यभट्टापासून ते आजवरच्या सर्व ज्योतिषांना ती संमत आहे, व त्याहून महत्वाची गोष्ट म्हणजे, खुद्द भारतांतच ही कल्पना उचित प्रसंगीं त्या त्या व्यक्तीकडून बोलून दाखविली गेली आहे. उदाहरणार्थ, अधर्मानें

दुर्योधनाच्या मांडीवर गदाप्रहार झालेला पाहून तो खेळ पाहणाऱ्या बळरामदादांनी जेव्हां भीमाला मारण्यास आपलें लांगल सरसावलें, त्यावेळीं श्रीकृष्ण दादांच्या कमरेस मिठी घालून त्यांस म्हणतात, दादा, "प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञा पांडवस्य च।" (गदापर्व). तसेंच आदिपर्वांत, "अंतरे चैव संप्राप्ते कलिद्वापारयोरभूत्। स्यामंतपंचके युद्धं कुरुपांडवसेनयोः" व वनपर्वांत, "एतत्कलियुगं नाम अचिरात् यत्प्रवर्तते।" अशाप्रकारचे उल्लेख आले आहेत, त्यावरून हीच गोष्ट दिसून येते. धोलपूरच्या डोंगरांत निद्रिस्त अशा मुचकुंद ऋषींनीं आपणास लाथ मारणाऱ्या कालयवनाला केवळ दृष्टिपातानें ठार मारल्यावर तेथेंच लपलेल्या श्रीकृष्णाला 'सध्या कोणचें युग चालू आहे' असें विचारल्यावरून प्रभूनींही "कलियुगाला सुरवात झालीच समजा" असेंच उत्तर दिलेलें आपण "भगवान् श्रीकृष्णां" त पाहिलेंच आहे, त्यावरूनही हेंच दिसतें. असो, तर याप्रमाणें कलियुगप्रारंभ व भारतीय युद्ध यांची अच्छेद्य व अभेद्य अशी सांगड आहे. इ. स. १८९९ मध्यें कलियुग सुरू होऊन पांच हजार वर्षे झालीं अशी समजूत आहे. अर्थात् भारतीय युद्ध म्हणजे जर कलियुगप्रारंभ तर इ. स. पूर्व ३१०१ ह्या वर्षी भारतीय युद्ध झालें असें यावरून उघड होतें. आता ह्या लढाईलाच कलियुगप्रारंभ कां म्हटलें गेलें किंवा मानलें गेलें याला, प्रत्यक्ष तें तसें होतें हें तर एक उत्तर आहेच; पण तात्त्विक, विचारी व धार्मिक दृष्टीनें पाहिल्यास "कलियुगाचे मुळें। झालें धर्माचें वाटोळें॥" ह्या तुकोक्तीप्रमाणें भाऊबंदकीच्या झगड्याचा पाया व बीज व त्यांत एकानें एक अन्याय केला म्हणून दुसऱ्यानें दुसरा करावा, एकानें गाय मारली म्हणून दुसऱ्यानें वासरूं मारावें, असा प्रकार, व उच्च संस्कृतिचा—त्या वेळेस कळसास पोंचलेल्या धार्मिक, सामाजिक, व राजकीय उच्च संस्कृतीचा—अधःपात तेव्हांपासून सुरू झाला, अशी साहजीकच सामान्यजनांची समजूत आहे. कारण कृतयुगांतील रामायणाशीं महाभारताची तुलना केल्यास एक शुद्ध व निर्भेळ अशा स्वभावांचा चित्रपट, त्यांत सद्गुण हा सद्गुणच व दुर्गुण हा दुर्गुणच आहे; पण भारतांत तसें नाहीं, ते एक संमिश्र स्वभावांचें आधुनिक नाटक आहे, अशा अर्थाचे उद्गार मिसेस ॲनिबेझंटनींही आपल्या "श्रीरामचंद्र" नामक पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत काढले आहेत. श्रीयुत वैद्य म्हणतातः—

Kali Yuga has properly been believed to begin with the great war between the Pandavas and Kauravas. For, the Aryans of India had arrived at a very high state of both moral and material progress at the time of the war and the war was the beginning of its down-fall. Departures from fixed moral rules begun by one party were multiplied by the other in retaliation." etc. असो. तर याप्रमाणें भारतीयुद्ध म्हणजे कलियुगाचा प्रारंभ होय यांत कांहीं शंका नाहीं हें आपण येथवर पाहिलें.

आतां भगवान् श्रीकृष्ण व त्यांची भगवद्गीता याचा विचार करूं. श्रीकृष्ण त्यावेळेसच जिवंत होते, त्यांच्या चरित्राचा उत्तरार्ध बराचसा पांडवांच्या बरोबरच गेलेला आहे, किंबहुना, त्यांची व्यक्ति भारत व हरिवंश व भागवत यांतून काढून घेतल्यास हॅम्लेट वाचून होणाऱ्या हॅम्लेट नाटकासारखेंच ती पुष्कळशी स्थिती होणार आहे, हें दुराग्रह्याशिवाय इतरांस कोणास सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. इ. स. पूर्व ३०० च्या वेळच्या ग्रीक लेखकांनीं लिहून ठेवलेल्या एका गोष्टीवरूनही, इतक्या जुन्या काळीं सुद्धां हाच विश्वास होता कीं कृष्ण व पांडव हे वेगळे करतां येत नाहींत, असें दिसून येईल. श्री. वैद्य म्हणतातः-" Krishna and Pandavas cannot be seperated. There is a curious story related by greek authors, in which, though a jumble of names and facts is made, there can still be inferred (from it) the inseperable connection between the Pandavas and Krishna. And the account shows that so far back as 300 B. C. Krishna and Pandavas were inseparably connected in public mind of India." असो. आतां त्यानीं सांगितलेली गीता इतर भारताप्रमाणें खुद्द व्यासानींच कशी लिहिली असली पाहिजे हें गीतेची एका सुंदर, सुबद्ध, व सुश्लिष्ट इमारतीशीं तुलना करून श्री. वैद्यांनीं आपणांला दाखविलेलें आपण मागेंच पाहिलें आहे. अर्थात् गीतेचा व कृष्णाचा काळ म्हणजे भारताचा, भारती-

युद्धाचा, व कलियुगप्रारंभाचाच काल होय ह्यांत शंका नाहीं. आणि या सर्वांचा काळ म्हणजे खुद्द व्यासांचा काळ होय, हेंहि उघड आहे. कारण ते तर त्यावेळीं हजर असून त्यांनींच तर मूळ भारत " जयो नामेतिहासोऽयं " म्हणून लिहिलें हें आपण वर पाहिलेंच आहे. असो.

तर आतां व्यासांचा काळ कोणचा हें आपणांस पाहणें आहे. पण त्याचीही विशेष अडचण वाटावयास नको. कारण ते ब्राह्मणकाळीं होते व त्याकाळच्या ऋषींच्या विष्णुपूजेच्या कल्पनेचेंच प्रतिबिंब "नारायणं नमस्कृत्य" ह्या त्यांच्या पहिल्याच श्लोकांत पडलेलें आहे, हें आपण वर पाहिलेंच आहे. तेव्हां ह्या ब्राह्मणकालांतच हा झगडा व त्याचा ग्रंथ झाला हें उघड आहे. याला दुसराही कारणें आहेत. या व्यासांच्या काव्याची भाषा उपनिषदांच्या भाषेसारखी आहे. समाजस्थितीचें वर्णन दोहोंतही सारखेंच आहे. आर्यांची उच्च संस्कृति, राजे, सैन्य, राजवाडे, बागा यांचीं वर्णनें दोहोंतही आहेत. जातिभेद इतका कडक झालेला नव्हता. ब्राह्मणांनीं आपल्या तपःप्रभावानें आपल्या विशुद्ध चारित्र्याबद्दल नांव गाजवून दैवीसंपत्तीचे साधुपुरुष म्हणून लोकसमाजाकडून ते मानले जाऊं लागले होते. मांसाशन हे क्षत्रियांत व ब्राह्मणांत अनिर्बंध सुरू होतें. सांख्य, योग, वेदांत, इत्यादि नवीन तत्वज्ञानांनीं यज्ञयागादिकांवरील विश्वास डळमळूं लागला असला तरी यज्ञविधी अद्यापपर्यंत घडाक्यानें सुरूं होते. याप्रमाणें ब्राह्मणकाळाचें व भारताचें विविध गोष्टींत साम्य दाखवून श्री. वैद्य म्हणतातः—

"These salient features are enough to indicate that the Mahabharat War took place about the time when the Brahmanas were being and had party been composed." म्हणजे, वरील गोष्टीवरून भारतीययुद्ध हे ब्राह्मणकाळाच्या मध्यावर—मध्याच्या सुमारास—झालें असावें असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. असें म्हणण्यास दुसरेंहि एक बलवत्तर कारण आहे. तें असें कीं, शतपठब्राह्मणाच्या पहिल्या अर्धांत कौरवपांचाल हीं दोन भरभराटलेलीं राजघराणीं आहेत एवढेंच विधान असून उत्तरार्धांत जनमेजय परिक्षित व त्याचे भाऊ—अर्जुनाचे पणतु—यांचा स्पष्ठ उल्लेख आलेला आहे. कृष्ण देवकीपुत्र हा वेदांताचा शिक्षक होता, असा स्पष्ट निर्देश

छांदोग्योपानिषदानें केला आहे. कृष्णयजुर्वेदाच्या काठकब्राह्मणाच्या परिशिष्टांत व्यासांचा 'एक ऋषि' म्हणून उल्लेख आहे. आतां शतपठब्राह्मणांत भारतीय युद्धाबद्दल कांहीं उल्लेख नाहीं हें खरें. पण त्याचें एवढेसें महत्व मानतां येत नाहीं. कारण जनमेजयपारिक्षित, अंबा, अंबिका, अंबालया, सुभद्रा, अर्जुन, फाल्गुन, इत्यादि भारताशीं अत्यंत निगडित अशा नामांच्या त्यांत आलेल्या उल्लेखावरून ही लढाई मध्यंतरीं झाली असली पाहिजे यावांचून अन्य अनुमानच निघूं शकत नाहीं व शंकेला तिळमात्रही जागा रहात नाहीं. म्हणूनच श्री. वैद्य शेवटीं म्हणतातः—

" It thus seems very problable from internal and external evidence that the Mahabharat war took place after the Shatapath Brahman had been commenced and certainly before the later portions of it, and some of the oldest Upanishadas such as छांदोग्य and बृहदारण्यक were composed." असो. यावरून म्हणजे, भारतीयुद्धाचें नक्की वर्ष जरी कळत नसलें तरी, सामान्यतः तें कोणच्या वेळेच्या सुमारास जवळजवळ झालें तें निस्संशय कळतें. आतां त्याच्या नक्की कालमानाकडे वळायचें म्हणजे प्रथमतः शतपठब्राह्मणाचा काल पाहिला पाहिजे. लो. टिळक व शंकरराव दिक्षित यांचे ज्योतीर्विषियक शोध याकामीं उपयोगी पडणारे आहेत. वेदांचा मंत्रकाळ इ. स. पूर्वी चार हजार व ब्राह्मणकाळ तीन हजार वर्षापर्यंत जातो, असें त्यांचें म्हणणें आहे. या कामीं दीक्षिताचे म्हणणें जोरदार व निर्विवाद असून कोणासही पटणारें आहे. शतपठब्राम्हणाच्या द्वितीय कांडांत " पूर्वेकडून इतर नक्षत्रें हलतात पण कृत्तिका हलत नाहींत " अशा अर्थाचें विधान आहे. ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या अशी स्थिती इ.स.पूर्व ३०००किंवा कांहीं अधिक वर्षामागें असली पाहिजे असें दीक्षितांनीं आपल्या भारतीय ज्योतिषशास्त्राच्या इतिहासांत दाखविलें आहे. वेदांगज्योतिष फार तर इ. स. पूर्व दोनहजार या वर्षी झालें असें दिसतें. व तत्पूर्वी शतपठ ब्राह्मणाचा उत्तरार्ध तयार झाला. म्हणजे इ. स. पू. ३१०० ते २००० ह्या काळांत भारतीय युद्ध झालें, असें सिद्ध होतें. आणि कलियुगप्रारंभास ही लढाई झाली ही समजूत व कलियुगप्रारंभाचा काळ याबद्दल वर लिहिलेंच आहे. विष्णुपुराणकर्ता, वराहमिहिर,

कल्हाण, इत्यादि झाडून सर्व लोक ह्याच समजुतीस मान तुकवीत आहेत हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. ग्रीक इतिहासकारांनीं, इ. स. पूर्व ३१२ मध्यें हिंदुस्थानांत जी समजूत प्रचलीत होती म्हणून लिहून ठेविलें आहे, तीवरून पाहतांही कृष्णाचा काळ इ. स. पू. ३०७२ म्हणजे वर नमूद केलेल्या कलियुगप्रारंभाच्या कालाजवळजवळच येतो आहे. आणि हटरसाहेबांनीं आपल्या "इंडियन एम्पायर" नामक पुस्तकांत कबूल केल्याप्रमाणें, 'चंद्रगुप्ताच्या दरबारच्या ग्रीक वकिलांनीं अतिशयोक्ति व कल्पनासाम्राज्य यांची वाट टाळूनच सर्व हकीकत लिहिली आहे' हें लक्षांत घेतां वरील विधानास बळकटीच येत आहे. आणि यावरून ऐतिहासिक गोष्टी व राजवंशावळी किती व्यवस्थित नमूद होत हेंही दिसून येतें. मेगॅस्थेनिस व हुएनसंग यांचे उद्गार ह्यास पोषकच आहेत. खुद्द महाभारत हा मूळ इतिहास आहे. राजतरंगिणी काश्मिराच्या राजांची वंशावळ व इतिहास सांगत आहे. अगदीं वैदिककाळींसुद्धां इतिहासग्रंथ ठाऊक होते. अशा स्थितींत इतिहासाचें ज्ञान हिंदुस्थानास नव्हतें असें कोणच्या तोंडानें कोणास म्हणतां येईल? असें श्री. वैद्य विचारतात तें योग्यच आहे. असो.

वर सांगितलेंच कीं, विष्णुपुराण, वराहमिहिर, व कल्हाण हे भारतीययुद्ध कलियुगप्रारंभास झालें हें कबूल करतात म्हणून. अर्थात् अशा स्थितींत विष्णुपुराणानें जें भारतीयुद्धापासून नंदापर्यंत १०६५ च वर्षे झालीं म्हणून विधान केलें आहे तें सर्व ज्योतिषांच्या मताला विरुद्ध नाहीं काय? अर्थात तें बुद्धाचा पाडाव होऊन हिंदुधर्म पुनश्च प्रस्थापित होण्याच्या धामधुमीच्या कालांत जो ऐतिहासिक अंधार पडला त्या काळांत कोणातरी अज्ञ माणसानें मुळांत दडपलें असण्याचा संभव आहे, हेंच उघड होत नाहीं काय? विशेषतः ग्रीक इतिहासकारांच्या काळजीपूर्वक लेखनाच्याही तें उलट जात असल्यामुळें वरील अनुमानच अधिक संभवनीय आहे.

आतां वराहमिहिरानें गर्गाच्या एका कवितेवरून कलियुगप्रारंभानंतर ६५३ वर्षांनीं भारतीयुद्ध झालें असें म्हटलें आहे. पण तेंहि चूक आहे. कारण गर्ग इ. स. पूर्व १५४ च्या सुमारास झाला असें नुकतेंच कळलें असून शालिवाहनाचा जन्मही त्यावेळीं नव्हता; मग त्याचा शक कोठून येईल? तेव्हां, "२५२६ वर्षे शककलेंत मिळविली असतां त्या (युधि-

ष्ठिर) राजाचा काळ होतो " ह्याचा अर्थ मि. अय्यरनीं दाखविल्याप्रमाणें निराळा—निर्वाणशकाला उद्देशून—असला पाहिजे, आणि त्याप्रमाणें धरलें म्हणजे युद्धिष्ठिरकाळ इ. स. पूर्व ३१०९ येतो तो मग योग्यच येतो, हें कोणासही कळून येणार आहे. असो.

आतां शेवटीं कल्हाणाची पहिला गोनंद हा राजा पांडवांचा समकालीन होता ही त्याच्या राजतरंगिणीतील समजूत चुकीची असून केवळ नसत्या अभिमानप्रेरित कल्पनासाम्राज्याची दर्शक आहे. कारण महाभारतांत कोणाही काश्मीरराजाचा उल्लेख नाहीं. तेव्हां वराहमिहिराचीच चूक कल्हाणानें करून आपल्या इतर जातभाई काश्मिरी इतिहासकाराप्रमाणें नसत्या महत्त्वकांक्षेला भरी मरून येनकेनप्रकारेण रामायण किंवा महाभारतापर्यंत आपल्या राजांच्या वंशावळीचा जुनेपणा जाऊन धडकत आहे हें दाखवण्याचा त्यानें खुळा प्रयत्न केला आहे इतकेंच. असो. येणेंप्रमाणें ही भारताच्या काळाची हकीकत असून आतां आपण जैनांच्या इतिहासाकडे थोडेसें पाहूं या.

भाग ७ वा.

" Buddhism is the rebelled child of Hinduism." हें स्वामी विवेकानंदाचे बुद्ध धर्मासंबंधींचे उद्गार जैनधर्मासही तंतोतंत लागू पडतात. " हिंदुधर्माचें बंडखोर पोर " ह्या पारिभाषेंतून हेटाळणीचा जसा ध्वनि निघतो तसाच "a rebelled child " ह्यांतून दुसरा उदात्तही अर्थ काढता येणें शक्य आहे. विशेषतः स्वामींचा बुद्धधर्माविषयींचा आदर त्यांच्या "खाजगी पत्रां"तून व्यक्त झालेला पाहिल्यावर तर—व तो आपण मागें पाहिलाच आहे—स्वामींच्या मनांत हे शब्द उच्चारतांना नक्की कोणची भावना होती, हें सांगणें कठिण आहे. पण कोणचीहि भावना घेतली तरी, आचारदृष्ट्या दोन्ही धर्मांचा—बौद्ध व जैनांचा—आपणास योग्य पाठपुरावा करतां येणार आहे. वैदिकांचे ते स्वर्गपर हपापलेले कामात्मे, श्रौतकर्मांतले ते पशुहिंसक यज्ञयाग, देव, पितर, अतिथि, विवाह, राजा, ब्राह्मण, इत्यादि-

कांच्या सत्कारासाठीं गाई, बैल, बोकड, इत्यादिकांचा होणारा अमानुष वध, वैदिक ब्राह्मणक्षत्रिय तेवढेच मोक्षाचे अधिकारी ही त्यांची दर्पोक्ति, जातिभेदांचे ते कर्कश पाश, खालच्या जातिबद्दल अक्षम्य अवलेहना, इत्यादिकांनीं कोण खरा सहृदय महात्मा खवळून जाणार नाहीं ? आणि कोणा खऱ्या तत्त्ववेत्त्यास त्यांच्या बालिश तत्त्वज्ञानाची चीड येणार नाहीं? वेदांत उर्फ उपनिषदें, गीता, बौद्धधर्म, जैनधर्म, इत्यादिकांचे हल्ले धडाधड जुन्या कर्ममार्गावर—कर्मठ धर्मावर होऊं लागले व उपनिषदांपासून ते जैनापर्यंत सर्वांनींच एकजात वैदिक धर्माविरुद्ध बंड उभारलें, तें यासाठींच ! पैकीं वेदांतांनीं किंवा उपनिषदांनीं विशेषतः तत्त्वज्ञानात्मक बाजूचा विचार करून असें कांहीं अलोट तत्त्वज्ञान जगास दिलें कीं, त्याच्या तोडीचें ज्ञान सर्व जगांत आजवर कोणच्याच धर्मास प्राप्त झालें नाहीं ! गीतेंत त्याचेंच प्रतिबिंब पडलें आहे. पण गीतेनें इतरही कित्येक गोष्टींचा विचार केलेला असून अहिंसा व जातिभेद याबाबतींत ती कांहीं अंशीं मवाळ कशी ठरते तें आम्ही मागें दाखविलेंच आहे. गौतमानें व जैनधर्मानें या दोन गोष्टींचा विशेष पाठपुरावा करून त्यांना उचलून धरलें, व हिंसाप्रधान कोणच्याही कर्मानें धर्म घडत नसून अधर्म घडतो व मोक्षाला जायला सर्व वर्ण सारखेच अधिकारी आहेत, किंबहुना,समाजांत जातिभेदच नाहीं असें त्यांनीं सांगितलें.पैकीं बुद्धाचीं मतें,त्याची कामगिरी, त्याचा ऱ्हास,इत्यादिबद्दल मागें विवेचन झालेंच आहे. आतां जैनांची विशेष कर्तबगारी,त्याचा इतिहास, व त्यांच्या ऱ्हासाचीं कारणें, इत्यादि आपणांस आतां पहावयाचें आहे.

जैनधर्माची खरोखर विशेष कामगिरी म्हणजे अहिंसेचीच होय. लो. टिळक म्हणतात:—

" जैनधर्माचें महत्व आज ब्राह्मणधर्मानुयायांस कळत नाहीं. तसें दोन हजार वर्षांपूर्वी नव्हतें. जैनधर्म व ब्राह्मणधर्म यांचा त्यावेळीं मोठा झगडा चालला होता. अहिंसा व मुक्तिसाधनार्थ सर्व वर्णांस ज्ञानदान हीं दोन तत्त्वें जैनांनीं प्रमुखपणें स्वीकारलीं होतीं. मीमांसक मुक्तीकरतां यज्ञयाग करीत. कालीदासानें सुद्धां मेघदूतामध्यें नदीचें पाणी यज्ञपशूंच्या वधानें लाल झाल्याचें वर्णन केलें आहे. पशुवधानें मोक्षप्राप्ति होत नाहीं असें गाजवून जर कोणी दयेचा ध्वज प्रथम उभारला असेल तर तो मान जैनांचाच आहे. ब्राह्मणधर्म व जैनधर्म यांच्यामधील तंट्याचें कारण हिंसाच

होय....बायबलांतसुद्धां ' Don't kill ' म्हणजे 'हत्या करूं नको' अशी आज्ञा आहे. पण ख्रिस्ती लोकांनीं त्या आज्ञेचा अर्थ ' मनुष्यहत्या करूं नको ' असा केला आहे......बौद्धधर्मांतसुद्धां अहिंसा हें मुख्य तत्व आहे, परंतु बौद्धधर्मानुयायी चिनी लोकांच्या सपाट्यांतून कोणताच प्राणी सुटत नाहीं...... अहिंसेच्या तत्वावरूनच मोठा बखेडा पडला. पशुयज्ञ वेदविहित मानला असल्यामुळें ब्राह्मण सोडीनात आणि जैन म्हणत कीं, वेदांत हिंसा असेल तर ते वेद आणि हिंसेनें तृप्त होणाऱ्या देवताही आम्हांस मान्य नाहींत. शेवटीं ब्राह्मणांनीं जैनांचें अहिंसातत्व स्वीकारलें." (जैन कॉन्फरन्स रिपोर्ट ता. १०।१२।४ ' मुंबईसमाचार ').

याच बाबतींत श्रीयुत वा. गो. आपटे यांनीं सन १९०४ मध्यें " विविधज्ञानविस्तारा"त एक निबंध लिहिला आहे. त्यांत बौद्ध आणि जैनांच्या अहिंसेची तुलना करतांना ते म्हणतातः—

"दोन्ही धर्मांत प्रधान असें जें अहिंसेचें तत्व त्यासंबंधानें सुद्धां त्या दोघांत भिन्नता दृष्टीस पडते. आपल्या हातून जीव हिंसा घडूं नये म्हणून जैन जितके जपतात तितके बौद्ध जपत नाहींत. फार काय, पण हवार्थ साहेबांनीं आपल्या " Religion of India " नामक पुस्तकांत दंतकथेच्या आधारानें लिहिलें आहे, तें खरें असेल तर, स्वतः गौतमबुद्ध डुकराच्या मांसावर यथेच्छ हात मारल्यानें अजीर्ण होऊन मेला हें ऐकून पुष्कळांना चमत्कार वाटेल. या दंतकथेवर भरंवसा न ठेवला तरी, प्रचलित बौद्धधर्म व प्रचलित जैनधर्म यांची तुलना केली असतां बौद्धधर्मी देशांत मांसाहार मोठ्या प्रमाणावर जारी आहे ही गोष्ट नाकबूल करतां येणार नाहीं. आपण स्वतः हिंसा करावयाची नाहीं, परंतु दुसऱ्यानें बोकड मारल्यावर त्याचें मांस घेऊन खाण्यास हरकत नाहीं, असें सोईचें अहिंसातत्व बौद्धांनीं काढलें होतें तें जैनांना मान्य नाहीं. " साहजीकच, श्रीयुत तात्या नेमिनाथ पांगळ आपल्या " जैनधर्म " वरील १९१३ सालच्या ' वसंतव्याख्यानमालें'तील व्याख्यानांत साभिमान म्हणतातः—

" ख्रिस्तानें पशुपक्षांस मारण्यास हरकत नाहीं(cow has no soul) असें म्हणून मानवीप्राण्याव्यतिरिक्त प्राण्यांशीं सदयता दर्शविली नाहीं.

बुद्धानें प्राणीहत्त्येपासून उत्पन्न होणारे मांस खाण्यास मनाई केली नाहीं, यावरून अप्रत्यक्ष रीतीनें जीवहत्येस बौद्धधर्माचीहि संमति दिसते. हिंदुधर्मांत वेदांतकथनानुसार, पशुयज्ञ करा व स्वर्ग मिळवा असेंच सांगून धर्माच्या नांवावर अधर्म उर्फ हिंसा करविली आहे; पण एकट्या जैनधर्मानें भूमंडळावर जेवढे म्हणून अत्यंत सूक्ष्मापासून स्थूलापावेतों जे (लहानापासून मोठे) जीव आहेत त्या सर्वांना उपद्रव देणें तर दूरच राहिलें पण दुखऊंसुद्धां नका, तर यांशीं सदयांतःकरणानें वागा, त्यांच्याशीं मैत्री जोडा, त्यांच्यावर दया करा, असाच उपदेश करून जैनधर्मानें विश्वांतल्या संपूर्ण प्राण्यांशीं आपली मैत्री व सदयता व्यक्त केली आहे. सभासदहो, जैनधर्मासारखें उदात्त व व्यापक अहिंसातत्व अन्यत्र कोठें आहे काय ? असेल तर सांगा ! " (श्री. पांगळकृत " जैनधर्म " पा. २८।२९)

पण ह्या अहिंसातत्वपालनाचे बाबतींत तें तत्त्व जैनांचे पासून ज्यांनीं घेतले त्या ब्राह्मणानींच पुढें त्याचें तात्विक दृष्टया यथातथ्य स्वरूप रेखाटलें असून (ज्ञानेश्वरींतील तेराव्या अध्यायांतील 'अहिंसा' पदावरील व्याख्यान पहा) व्यावहारिकदृष्ट्या मात्र पाणी तापविणें, व पाणी गाळणें, यासारख्या गोष्टीनें ते जैन आपल्या आचरणाचा धार्मिक दृष्टया कसा हास्यास्पद अतिरेक व मूळ अहिंसामताशीं विसंगत वर्तन कसें करीत असतात व सर्वच गोष्टींत खरें व शुद्ध अहिंसातत्व पुढें ब्राह्मणानींच कसें तत्वतः व व्यवहारतः पाळलें हें ज्ञानेश्वरींतील १३ व्या अध्यायांतील अहिंसेच्या मताचा उपन्यास करण्यापूर्वी तत्पूर्वी ज्ञानेश्वरांनीं जी इतर मतांची झणझणीत हजेरी घेतली आहे व पुढें जें अहिंसेचें दिव्य प्रतिपादन केलें आहे त्यावरूनच दिसून येणार आहे. विस्तारभयास्तव तें सर्व येथें देतां येत नाहीं. पण तें प्रकरण जो सूक्ष्मपणें वाचील त्यास ' शिष्यानें गुरुवर खरोखर मात केली ' असेंच म्हणावे लागेल. कारण हा हास्यास्पद प्रकार व ही विसंगति जैनांच्या पदरीं कशी येते पहा. वर सांगितलेल्या निबंधांत श्री. आपटे म्हणतातः—" हे ढूंढ्येलोक थंड पाणी पीत नाहींत, कारण थंड पाण्यांत सजीव प्राणी असतात...पण पाणी तापवितांना लक्षावधि जीव उष्णतेनें होरपळून मरतात हें त्यांना कळत नाहीं हें आश्चर्य आहे. पाण्याचा एक थेंब घेऊन तो सूक्ष्मदर्शकयंत्रातून पाहिला म्हणजे त्यांत किती असंख्य जिव वळवळतांना दिसतात, पाणी उकळतांना

हे जीव अर्थातच मरतात, परंतु अहिंसा तत्व पाळणारे जैन थंड पाणी पीत नाहींत म्हणजे ते अहिंसेसाठीं हिंसा करतात असें म्हटलें पाहिजे. " जी गोष्ट पाणी तापविण्यांत तीच गोष्ट पाणी गाळण्यांत. ज्ञानेश्वरांनीं फक्त हा दुसरा सार्वत्रिक प्रकारच घेऊन त्यावरही जर त्यांनीं हल्ला चढविला आहे व " एकीं धर्माचिया वाहणी । गाळूं आदरिलें पाणी । तंव गाळितया आहाळणी । जीव मेले ॥ " असे उद्गार काढले आहेत, तर पाणी तापविण्याच्या गोष्टीनें त्यांचा सात्त्विक संताप किती झाला असता हें काय सांगायला पाहिजे ? आतां या वरील आपत्त्यांच्या विधानांस उत्तर देण्यासाठीं पुढें सरसावलेल्या सोलापूरच्या शेट हिराचंद नेमचंद यांनीं किती हास्यास्पद व परस्परविरोधी विधानें केलीं आहेत व स्वतःच्या जैनसमाजाच्या कृतीचें किती लंगडें समर्थन केलें आहे तें पाहिलें म्हणजे खरोखर हंसूच येतें ! (" जैनधर्म " पान ६५ ते ६९ पहा). वास्तविक मुद्दाम जाणून बुजून पाणी तापविणें व जीव मारणें-अगदीं सदयवृत्तीनें (!) जीव मारणें—ही व्यवहारांत घडणारी हिंसा अगदीं सहजासहजीं टाळतां येण्यासारखी आहे. बरें, पाणी तापवून प्यायलें तरच अहिंसा झाली असें नसून उलट पाणी तापविण्यांत थोडीबहुत हिंसा होत असतेच आणि म्हणूनच श्रावक उच्च अशा आठव्या प्रतिमेला चढला म्हणजे त्यास पाणी तापविणें बंद करावें लागतें, असें वरील शेटजीच कबूल करतात. मग पाणी तापविणें बंद करणें हें कार्य इतकें अवघड आहे काय, कीं त्याला उच्च अशा आठव्या प्रतिमेंतच चढलें पाहिजे ? चूल पेटविणें, शेतकी करणें, व्यापार करणें, इत्यादि गोष्टी आणि पाणी तापविणे ही गोष्ट सारखीच काय ? पण चूल पेटवून एक हिंसा केलीच आहे, तेव्हां मग पाणी तापवून दुसऱ्या हिंसेचीही—जी सहज टाळतां येईल अशा हिंसेचीही—त्यांत भर कां न घाला ? अशाप्रकारची खुळी, चमत्कारिक व हास्यास्पद विचारसरणी–अर्थात् अहिंसामत–प्रतिपादनासाठींच (!) शेटजींनीं अंगिकारिली आहे हें पाहून आश्चर्य वाटतें. अहो शेटजी ! " पाणी तापविण्यापासून घडणारी हिंसा " श्रावकास " टाळावयास सांगितली नसेल " पण ती कराच, जरूर करा, अशी आज्ञा तरी तुम्हांला तुमच्या जिनेंद्रानें केली आहे काय ? "त्याच्या (श्रावकाच्या) पदवीला अशा तऱ्हेची मनाई नाहीं " पण ती केलीच

पाहिजे अशी आज्ञा किंवा जोर आहे काय ? व असेल तर अहिंसेचा टेंभा मिरविणाऱ्या तुमच्या त्या जिनेंद्रानें अशी हिंसात्मक व स्वतःच्या मताशीं विसंगत अशी आज्ञा कशी दिली ? काय, ती अपरिहार्य आहे ? श्वासोश्वास करावयास लागणाऱ्या हवेंतील जंतु जितके अपरिहार्यपणें मरतात तितकेंच अपरिहार्यपणें पाणी तापवितांना व गाळतांना मरतात काय ? अहो, धडधडीत तुम्ही आपल्या हातानें पाणी तापवितां व गाळतां, आणि पुन्हां तें अपरिहार्य आहे म्हणतां ? ही किती शरमेची गोष्ट आहे बरें ? श्वासोश्वास न केला तर प्राणी मरेल हें सर्वांस ठाऊक आहे. पाणी तापवून किंवा गाळून न प्यायल्यास प्राणी मरेल असें कां जैनांचें म्हणणें आहे ? असे किती लोक मेले आहेत तें ते सांगतील काय ? केवळ शरीरयात्रा चालविण्यासाठीं, जगांत पाऊल टाकल्यापासून, अवशपणें, अगदीं न जाणतां, झोपेंत सुद्धां जी श्वासोश्वासाची अगदीं सहज क्रिया घडते, तिचें जाणूनबुजून पाणी तापाविण्याच्या क्रियेशीं साम्य दाखवून, दोहोंतील हिंसा एकच म्हणणाऱ्यांची बुद्धि ठिकाणावर नाहीं असें म्हटलें पाहिजे ! दुसरें काय ? मग यावर शेटजींचे किंवा त्यांचें मंडन करूं इच्छिणाऱ्या अन्य कोणाचें काय म्हणणें आहे ? आम्हांस तर वाटतें कीं शांतपणें विचार करून निव्वळ वावदूकता जो करणार नाहीं, त्यास हा दोष मुकाट्यानें पदरीं घेणें भाग आहे. आम्हीं हें आरोग्यशास्त्राच्या दृष्टीनें लिहिलें नाहीं, हें उघड आहे. कारण आरोग्यदृष्टी व धर्म किंवा पुण्यापुण्यदृष्टि—अहिंसादृष्टि यांचें खडाष्टक आहे व म्हणूनच दोन्ही प्रश्न वरील शेटजीप्रमाणें एकमेकांत घुसडणें चूक आहे, असें आमचें स्पष्ट मत आहे. " आयुर्वेदु आघवा । तो याचि मोहोरा पांडवा । जे जीवाकारणें करावा । जीवघातु ॥ " असें म्हणून आयुर्वेदावरही हल्ला चढविणाऱ्या ज्ञानोबांस जैनांची ही आरोग्यदृष्टी कशी मान्य होणार ? बौद्धांनीं स्थूलपणानें आपणांस सोयीस्कर असें अहिंसातत्व लावून घेतलें. जैनांनीं सूक्ष्मपणें तेंच केलें. एरवीं, " यतिलोक स्वतः पाणी तापवीत नसून श्रावकांच्या घरीं भोजनास आल्यावेळीं त्यांच्या येथील आयतें तापाविलेलें पाणी पितात....तेव्हां पाणी तापवितांना जी हिंसा होत असते ती यतींच्या हातानें होत नसून श्रावकाच्या हातानें होते" ह्या शेट हिराचंदांच्या विधानांत व " आपण स्वतः हिंसा करावयाची

नाहीं. परंतु दुसऱ्यानें बोकड मारल्यावर त्याचें मांस घेऊन खाण्यास हरकत नाहीं " या श्रीयुत आपटेप्रतिप्रादित बौद्धांच्या सोयीस्कर अहिंसातत्वविधानांत, तत्वतःच पाहिल्यास, काय मोठासा फरक आहे ? आणि असें असूनही, " बुद्धानें प्राणीहत्येपासून उत्पन्न होणारें मांस खाण्यास मनाई केली नाहीं यावरून अप्रत्यक्षपणें जीवहत्येस बौद्धधर्माचीही संमति दिसते " म्हणून त्या धर्माच्यावर आपला जैनधर्म बसविण्याची रा. पांगळ यांची तयारी आहेच ! तेव्हां यांत, तात्त्विकदृष्ट्या विचार करतां, सत्यापेक्षां स्वधर्माभिनिवेशच अधिक आहे हेंच उघड होत नाहीं काय ? कारण, आम्ही त्यांस व सोलापूरच्या शेट हिराचंदास असें विचारतों कीं, पाणी तापविणें व गाळणें यांस मनाई न करून, उलट प्रसंगवशात् तें भोजनादिसमयीं पिऊन, यतिलोक अप्रत्यक्षपणें हिंसेला उत्तेजनच देत नाहींत काय ? मग " यावरून अप्रत्यक्ष रीतीनें जीवहत्येस जैनधर्माचीही संमति आहे " असें कोणी म्हटल्यास त्यांस बरें वाटेल काय ? मग स्वतःच्या पायाखालीं काय जळत आहे तें पहावयाचें टाकून, दुसऱ्याच्या डोळ्यांत उगीच बोटें खुपसण्याचा उपद्व्याप यांनीं कां करावा ? दुसरी मौज अशी कीं, "आतां थंड पाणी न पिणारे व पाणी तापवून तें पुन्हां थंड केलेलें पाणी पिणारे मुख्यत्वें यति लोक असतात व व्रती श्रावकांमधील पांचव्या पायरीला चढलेला सचित्रत्यागप्रतिमाधारी श्रावक व त्याच्या पुढील पायऱ्या चढलेले श्रावक मात्र असतात. बाकीचे त्याच्या खालच्या प्रतीचे सर्व अव्रती आणि अणुव्रती श्रावक थंडपाणी गाळून पितात." असें शेट हिराचंद म्हणतात (" जैनधर्म " पान ६५) म्हणजे थंडपाणी गाळण्यांत एकपट हत्या तर तें तापविण्यांत दसपट हत्या असूनही, उत्तरोत्तर वरच्या पायरीवर ती अधिकाधिक केली जाते असेंच होत नाहीं काय ? म्हणजे अधिक श्रेष्ठ अहिंसावादी कोण तर जो अधिक हिंसा करील तो ! असल्या या चमत्कारिक धर्माच्या व्यवहाराला काय नांव द्यावें, तेंच आम्हांस समजत नाहीं ! बरें, या सर्व व्यवहाराचा श्रीयुत हिराचंद कसा मौजेचा ' डिफेन्स ' देतात पहा:—

" पाणी दुहेरी वस्त्रानें गाळलें म्हणजे बरेच जंतु त्यांतील कमी होतात (म्हणजे मरतात !). आतां जे अतिसूक्ष्म राहिले ते बचावण्याचा कोणताहि

मार्ग नसल्यामुळें न तापवितां पाणी प्यालों तरी ते मरतात व तापवून प्यालों तरी मरतातच. अशा अपरिहार्य स्थितींत निदान थंड पाण्यांतील नवीन होणारे जंतु तरी आपल्या पोटांत जाऊं नयेत अशा दृष्टीनें पाणी तापवून पिण्यांत येतें." ("जैनधर्म" पान ६६) पाणी न तापवितां (किंबहुना न गाळतां) प्याल्यानें जंतु मरतात, यांत आपणाकडे दोष कसा येतो तें समजणें कठिण आहे. कारण, श्वासोच्छ्वासार्थ जशी हवा तसेंच तृषाशमनार्थ जल आहे. व या नैसर्गिकक्रियेंत दोष कोणाचा असलाच तर तो निसर्ग किंवा प्रकृति इचा आहे, आपला नाहीं, हें उघड आहे. बरें, आपला आहे असें घटकाभर वादाकरतां धरलें, तरी त्यावर उपाय काय ? तर सहजगत्या जें जीवहत्येचें पाप होत होतें, तें मुद्दाम पाणी तापवून जाणूनबुजून करा ! तुमची प्रकृति तरी त्या जंतूंना ठार मारणारच कीं नाहीं ? मग त्याच्या आधीं तुम्हीच कां जाणून बुजून त्यांना ठार मारीत नाहीं ? असली ही विचित्र विचार-सरणी आहे. बरें, इतकें सगळें कशाकरतां करायचें तर "पाणी न ताप-विल्यानें पाण्यांत नवीन जंतु जे पुष्कळ उत्पन्न होतात ते तापविल्यानें उत्पन्न होत नाहींत ही येथें अहिंसा आहे!" म्हणून. मग ही अहिंसा—ही असली अहिंसा—सर्वच श्रावकांना कां उपदेशिली नाहीं ? (कारण त्यांत हिंसा आहे हेंच त्याचें खरें कारण आहे. मग ह्या हिंसाअहिंसेच्या चक्रि-कापत्तींतून जैन कसे सुटणार ?) एकंदरींत, अहिंसेसाठीं हिंसा करा असाच जैनांचाहि मग उपदेश आहे म्हणायचा ! मग "एवं हिंसाचि करोनि अहिंसा । निफजविजे हा ऐसा । पै पूर्वमीमांसा । निर्णो केला ॥" ह्या पूर्वमीमांसेच्या व वरील जैनांच्या निर्णयांत तत्वतः काय फरक राहिला ? तस्मात् ज्ञानेश्वर—अगदीं जैनमतासुद्धां सर्वांवर—खालीलप्रमाणें टीका कर-तात तीच यथार्थ वाटते:—

"तरी अहिंसा बहुतीं परी । बोलिली असे अवधारी । अपुलालिया मतांतरीं । निरूपिली ॥ परी ते ऐसी देखा । जैशा खांडुनिया शाखा । मग तयाचिया बुडुखा । कुंप कीजे ॥ कां बाहु तोडोनि पचविजे । मग भुकेची पीडा राखिजे । नाना देऊळ मोडोनि कीजे । पौळी देवा ॥... अहो वसती धवळारें । मोडूनि केलीं देव्हारें । नागवूनि वेव्हारें । गवादी घातली ॥ मस्तक पांघुरविलें । तंव तळवटीं उघडे पडलें । घर मोडोनि

केले । मांडव पुढें ॥ नाना पांघुरणें । जाळूनि जैसें तापणें । कां जालें आंग धुणें । कुंजराचें !॥ नातरी बैल विकूनि गोठा । पुंसा लावोनि बांधिजे गांठा । इयाकरणी कीं चेष्टा । काई हंसों ? ॥" अर्थात्—

"एवं हिंसाचि अहिंसा । कर्मकांडीं हा ऐसा । सिद्धान्तु सुमनसा । वोळखे तूं ॥ " असें तें शेवटीं सांगतात तेंच खरें नव्हे काय ? जैनांनीं तात्त्विकदृष्ट्या अहिंसेचें प्रतिपादन पुष्कळच केलें व आचारांतसुद्धां त्यांचे मतें ते अहिंसाच आचरतात. पण खरोखरी वस्तुस्थिति काय आहे, व प्रत्यक्ष आचाराच्या कर्मकांडांत उतरल्यावर जैनासारख्या नितांत अहिंसा-वाद्यांनींसुद्धां नसती ढवळाढवळ केली म्हणजे कसा हास्यास्पद प्रकार होतो, हेंच आम्हांस येथें सांगावयाचें आहे. कारण, नारू, जंत, वगैरे विकारांवर औषध घेऊन त्यांना मारण्यास ते कचरत नाहींत. पण "जंगमाहीं हात । लाऊनि काढिलें पित्त । मग राखिले शिणत । आणीक जीव ॥" ह्या प्रकाराला ज्ञानेश्वर कोणच्या कोटींत घालीत आहेत तें नुकतेंच वर सांगितलेंच आहे. असो. तर याचा निष्कर्ष असा आहे कीं, ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या दिव्य ओव्यांतून ध्वनित केल्याप्रमाणें शक्य तितका हळुवारपणा व मार्दव आपल्या चालण्यांत,बोलण्यांत,वागण्यांत, वगैरे आणावें. खुद्द जैनांचा उपदेशही असाच आहे. पण प्रत्यक्ष कृतींतलें त्यांचें चमत्कारिक वर्तन कसें असतें किंवा होतें तें वर सांगितलेंच आहे.ज्ञानेश्वर, एकनाथ,इत्यादि साधूंचे या बाबतींतील बहुमूल्य बोल व दिव्य उद्गार आम्हीं आमच्या "सायुज्यसोपान" नामक ग्रंथांत (पा. ११४ते ११९) वर विस्तारशः दिलेच आहेत. जिज्ञासूंनीं ते अवश्य पाहावेत, म्हणजे आमच्या म्हणण्याची—'शिष्यानें गुरूवर मात केली'या विधानाची त्यांस अधिक प्रतीति येईल.असो.

दुसरी जैनांची कामगिरी म्हणजे जातिभेदनिर्मूलनाचा यत्न अथवा सर्व ज्ञातीस ज्ञान देऊन त्यांनाही मुक्तीचें द्वार खुलें करून देण्याचा सात्त्विक अट्टाहास ही होय. "जैनधर्मांत जातिभेद नाहीं." (लो. टिळक व्याख्यान ता. ३०–११–१९०४.) पण आमच्या मतें या बाबतींत जैनांपेक्षां किंवा जैनांच्या आधीं गौतमानें ही कामगिरी इतकी बिनमोल बजावली होती कीं, त्याच्यापुढें जैनांच्या चळवळीचें फारसें तेज पडलें नाहीं, किंवा वैशिष्ट्य दिसून येत नाहीं. कारण त्यांची त्या बाबतींतली तितकीच–अहिंसामताइतकीच–जोरदार व उज्ज्वल कामगिरी असती, तर

श्री. पांगळ आपल्या वरील व्याख्यानांत त्याचा तितकाच प्रामुख्यानें व गौरवानें उल्लेख करण्यास खास चुकतेना. परंतु त्यांच्या पुस्तकांत त्यांचा असा त्या बाबतींत प्रामुख्यानें उल्लेख कुठेंच नाहीं. तथापि लो. टिळकांच्या १९०४ मधील जैन कॉन्फरन्समधील भाषणावरून जैनांची या बाबतींतली कामगिरी दिसून येते. ते म्हणतातः—

"ब्राह्मणधर्मामध्यें चारी वर्णांना सारखा अधिकार नव्हता, यज्ञानें मोक्षप्राप्ति होते असें ब्राह्मण मानीत. परंतु यज्ञाचा मार्ग शूद्राला खुला नव्हता, तेव्हां परमेश्वराच्या घरीं सगळ्यांना समान हक्क आहेत किंवा नाहींत हा प्रश्न उपस्थित झाला होता. धर्माच्या बाबतींत माणसामाणसांमध्यें अंतर न ठेवतां सर्वांना मोक्षमार्ग एकच आहे असें जैनमतानें ठरविलें. "स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् । " हा गीतेंतील श्लोक जैनधर्माचाच परिणाम हाय. या व दुसऱ्या बाबतींत-सुद्धां हिंदुधर्मावर जैनधर्माची छाप बसली. हिंदुधर्मातील अपूर्णता त्यामुळें पुरी झाली. " (श्री. पांगळकृत "जैनधर्म" पान ७६) पण अहिंसा-मताप्रमाणेंच ह्या मताचा हा परिणाम जैनामुळें झाला कीं गौतमबुद्धामुळें झाला हें सांगणें कठिण आहे. लो. टिळक जैनामुळें झाला म्हणतात; कारण बुद्धाला ते जैनाच्या मागूनचा समजत आहेत. पण श्री. फडक्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें पहातां गौतमबुद्ध आधीं झाला व जैन मागून झाले व मतांच्या वाढत्या परिपूर्ण व जोरदार इतिहासाच्या दृष्टीनें पहातां श्री. फडक्यांचेंच अनुमान अधिक बरोबर दिसतें. आणि तसें कबूल केल्यावर मग वरील लोकमान्यांचे जैनांच्या बाबतींतले उद्गार तंतोतंत बौद्धांसही लागू पडतात हें उघड आहे, व तें आपण मागें पाहिलेंच आहे. किंबहुना, ही चळवळ उपनिषदें व गीता यावेळेपासून कशी चालू आहे, तेंहि आम्ही मागें दाखविलेंच आहे. असो. तथापि, कोणीही कोणाआधीं असला व कुणामुळेंहि प्रथम परिणाम झाला असला, तरी तो दृढ करण्याचे बाबतींत दुसऱ्याचा निःसंशय उपयोग झाला आहे, यांत शंका नाहीं. असो. आतां ह्या जैनबौद्धांच्या आगील-मागीलपणाच्या इतिहासांत अधिक शिरण्यापूर्वी आपण प्रथम जैनांच्या तत्वज्ञानाचें थोडक्यांत परीक्षण करूं या.

आणि याप्रमाणें विचार करतां आपणांस हें कबूल केलें पाहिजे कीं, उपनिषदाइतकें नसलें तरी जैनांचें तत्वज्ञान बरेंच उच्च दर्जाचें आहे. ते सांख्यमताप्रमाणें आत्माच केवळ मानून तोच उच्चावस्थेंत सिद्ध, महात्मा, परमात्मा, ईश्वर होतो असें त्यांचें म्हणणें आहे. किंबहुना, "ईश्वर वेगळा नसून आत्मा हाच उच्चावस्थेंत ईश्वर आहे" हें जैनांचें वाक्य व "जीवो ब्रह्मैव नापर:" किंवा "अहं ब्रह्मास्मि" "तत्त्वमसि" इत्यादि-वचनांतले शब्द किती सारखे वाटतात ? व जैनांनीं ते खरोखर उपनिषद्-कारांच्या किंवा शंकराचार्यांच्या भावनेनीं उच्चारले असते तर किती बहार झाली असती, अशी तळमळ वाटत राहण्याइतकें त्यांचें तेथपर्यंतचें तत्त्वज्ञान उच्च आहे ! त्यांचा तो कर्मबंधवाद, शुभाशुभाश्रव व शुद्ध आश्रव यांतील फरक, अशा एक का दोन, किती गोष्टी सांगाव्या, कीं ज्या वाचीत असतां पदोपदीं आपणांस आपल्याच धर्मांतील सर्व तत्त्वांची अथवा विवेचनांची आठवण व्हावी ? व्रतें, तपा-चरण, व त्याग—अगदीं नग्नावस्थेपर्यंत त्याग—यांची त्यांच्या धर्मांत फार महती आहे. सांख्यांचें तत्त्वज्ञान व योग्यांचे तपाचरण यांचा सुंदर मिलाफ त्यांच्या धर्मांत झाला आहे. पण गौतमाला आत्मा मान्य नसून यांना तो मान्य असला तरी त्यांच्या—बौद्धांच्या—निर्वाण शब्दाची व कल्पनेची त्याच्यावर बरीच छाप बसलेली दिसतें. श्रीयुत पांगळ यांचें "जैनधर्म" पुस्तक व श्रीयुत फडक्यांनीं "वेदांत निदर्शन" ह्यांत सांगितलेली हकीकत ह्या दोन्हींच्या वाचनानें सूक्ष्म विचाराअंतीं वरीलप्रकारचा ठसा मनावर उमटतो. पण इतके त्यांच्या बाजूनें बोलल्यावर उच्च तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें, ईश्वराच्या, परब्रह्माच्या, चित्तत्वाच्या, स्वतंत्र, विश्वव्यापी व विश्वाकृति स्वरूपाच्या दृष्टीनें, "सूक्ष्मचि कोंदाटलें । जेथें तेथें ॥" ह्या दासांच्या वचनाप्रमाणें, किंवा "आंत बाहेरी मिया कोंदलें । जग हे निखिळ माझें-चि वोतलें ।" या ज्ञानोक्तीप्रमाणें सर्वत्र विलसणाऱ्या व असणाऱ्या त्या परब्रह्माच्या दृष्टीनें पहातां आपणांस जैनधर्मांत काय दिसतें ? निव्वळ ठणठणाट ! कारण, "परी कैसें कर्म आड आलें । जे मीचि नाहीं म्हणती ! ॥" अशी त्यांची—त्या जैनांची—स्थिति ! आणि तरी म्हणे आम्हांला अस्तिक म्हणा ! कोण म्हणणार ? आम्ही तर स्पष्ट म्हणतों कीं, हें चित्तत्त्व, हें परब्रह्म, ज्यास मान्य नाहीं तो नास्तिकच होय ! जैनधर्म पर-

लोक मानतो, वेदांची निंदा त्यांच्या हिंसाप्रधानत्वामुळें करतो, व म्हणूनच यासाठीं तो नास्तिक नव्हे, तर तो जीवापेक्षां दुसरा कोणी ईश्वरच मानीत नाहीं म्हणून तो नास्तिक होय, असें आमचें स्पष्ट म्हणणें आहे. यासंबंधांत आम्ही मागें सांख्यांबद्दल लिहितांना काय सांगायचे तें सांगितलेंच आहे. त्याची येथें द्विरुक्ति करण्याचें कारण नाहीं. जैनांच्या अनीश्वरवादीपणाचें म्हणजेच नास्तिकपणाचें प्रत्यंतर वाचकांस खालील उद्गारांवरून पटणार आहे:—

" जैनधर्मांत अनादिकाळापासून शुद्ध, बुद्ध, व मुक्त असा कोणी ईश्वर आहे या म्हणण्यास मुळींच आधार नाहीं. " (रा. पांगळकृत "जैनधर्म" पान ३)

"सारांश, देव आपत्तींचा नाश करतो व उपासकास साह्य करतो, या म्हणण्यास जैनधर्मांत मुळींच थारा नाहीं " (सदर पान ४) " हें जग परमेश्वरानें उत्पन्न केलें आहे, त्यांत असंख्य तारका, सूर्य, चंद्र, नक्षत्रादि प्रकाशमान् ग्रहगण त्यानें निर्माण केलें आहेत; अग्नि, पाणी, भूमी, वनस्पत्यादि स्थावरवस्तु देवानें निर्माण केल्या आहेत, तसेंच मनुष्य, तिर्यंचादिक प्राणिवर्गही त्यानेंच उत्पन्न केला. ईश्वर हा सुखदुःखांचा दाता आहे. जगाचीं सूत्रें तो ईश्वरच हालवितो, त्याच्या आज्ञेवांचून झाडाचें पान सुद्धां हलत नाहीं " ही जी अन्य धर्मांची मीमांसा आहे त्या मीमांसेस जैनधर्म मुळींच मानीत नाहीं. " (सदर पान ३४)

वाचक ! जैनांच्या नास्तिकपणाच्या सिद्धीसाठीं याहून अधिक वचनांची जरूर आहे काय ? आतां पांगळांच्या प्रतिपादनाकडे लक्ष्य दिल्यास जैनांनीं आपला ईश्वर व इतर धर्मांत म्हणतात तो ईश्वर एकच समजून दोहोंचा घोटाळा केला आहे असें दिसतें. जैनांचा ईश्वर म्हणजे आमचा आत्मा होय. त्यांच्या ईश्वराप्रमाणेंच आमच्या आत्म्यालाही उच्च अवस्थेंत शुद्ध, बुद्ध, मुक्त स्वरूप प्राप्त होतें. पण याच्या पलीकडे त्यांच्या जवळ काय आहे ? तर निर्वाण व उच्च लोकांत दुसऱ्या आत्मसदृश आत्म्याबरोबर वस्ती. पण आमच्या धर्माची कल्पना निराळी आहे. जैनलोक जीवात्म्यालाच परमात्मा मानतात. म्हणजे परमात्मा म्हणून कोणी नाहींच— त्याचा अत्यंताभाव आहे ही त्यांची समजूत. पण सृष्टिनिर्माणकर्ता—धर्ता—

भर्ता—व हर्ता असा परमात्मा चित्सागर—चित्स्वरूप सर्वत्र भरलेलें असून त्याच्या " एकोऽहं बहु स्याम् " ह्या इच्छेच्या स्फुरणरूप मायेनें जगत् व जीव किंवा आत्मा अशा दोन लाटा त्याच रूपसागरावर उठल्या; पण त्या दोन्हीही खोट्या असून मूळस्वरूपच खरें आहे. याबाबतींत " ब्रह्म-सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रम्हैव नापरः " ही आद्यश्रीशंकराचार्यांची मीमांसा थोडक्यांत पुढें ठेवतां येणार आहे. याहून अधिक विस्तार या ठिकाणीं करतां येणें शक्य नाहीं, आमच्या "सायुज्यसोपान" ग्रंथांत (पृ.२३४ ते२३६वर) तो जिज्ञासूंना केंव्हांही पहाण्यास मिळणार आहे. असा ईश्वर, प्रभु, ब्रह्म, चित्तत्व, मानण्याचे कारण सृष्टिकर्तृत्वादिकाची धमक जिवाचे ठायीं—तो कितीही मोठा झाला तरी—नाहीं व असणें शक्य नाहीं. बरें, त्याला तशी हाव बाळगण्याचें वेगळें कारणही नाहीं. कारण, " तत्त्वमसि " किंवा " अहं ब्रह्मास्मि " ह्या भावनेनें जीवब्रह्मैक्य कळल्यावर मग भेदभाव कोठें राहिला ! तथापि " सामुद्रो हि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः " ही आचार्योक्तीच खरी असून अद्वैतावस्थेंतही ज्ञानी भक्ति म्हणतात ती हीच. "विठ्ठला तूं जळ, मी तेथें कल्लोळ" ह्या भावनेंत—ह्या उच्चतत्त्वज्ञानांत—जें अपरिमित सुख आहे तें इतर कोणच्याहि तत्वज्ञानांत मिळेल काय ! ही उच्च मीमांसा न झेंपल्यामुळेंच जैनांचा सृष्ट्युपत्त्यादिवाद लंगडा पडतो. कारण ज्या पुद्गलांची एवढी सृष्टि झाली किंवा बनली तिची, म्हणजेच त्या पुद्गलांची स्थिति, धारणा, कोण करतो, त्यांना एकत्र कोणी आणलें, त्यास एकत्र कोण राखतो, विश्वचक्र कोण चालवितो-इत्यादि प्रश्नांस त्यांचेजवळ काय उत्तर आहे!"अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकं " असें म्हणणें असेल तर चार्वाकांच्या-नास्तिक व भंगड चार्वाकांच्या हद्दींत जाऊन उभे राहावें लागेल.सांख्याप्रमाणें व बौद्धाप्रमाणेंच जैनांचाही एक पाय—विचारांचा एक पाय—चार्वाकांच्या, नास्तिक चार्वाकां-च्याच हद्दींत आहे ह्यांत शंका नाहीं. पण सृष्टिकर्तृत्वमीमांसा सांख्यांनीं प्रकृतीच्याद्वारां उत्कृष्ट लावून दाखविली तसें तरी जैनांच्या जवळ काय आहे ! ईश्वर व जीवात्मा यांचा घोंटाळा व सृष्टिकर्तृत्वमीमांसेचा लंगडेपणा पांगळांच्या पुस्तकांत—" जैनधर्मा "त—पृष्ठ ३५ वर चांगला पहावयास सांपडतो. असो.

पण ह्याच उच्च तत्त्वज्ञानाचे अभावीं पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश,

वनस्पति, धान्यें, इत्यादि एकेंद्रिय प्राण्यांशीं वागण्यांत अहिंसेच्या बाबतींत "त्यांच्या हिंसेपासून अलिप्त राहणें कोणासहि शक्यच नाहीं " असें म्हणून जैनांची वागणूक तत्त्वत: कशी लंगडी पडते व हिंदूंची अथवा ब्राह्मणांची कशी उच्च दर्जाची असून जैनांवर मात करणारी आहे हें, ज्ञानेश्वरींतील मार्गे सांगितलेलें अहिंसेचें व्याख्यान किंवा भागवतांतील एकनाथकृत अहिंसावर्णन वाचलें असतां, कोणासहि समजून येईल. जिज्ञासूस ते आमच्या "सायुज्य-सोपानां"त(पृ. ११४ ते ११९ वर) वाचण्यास सांपडेल. विस्तारभयास्तव तें आम्हास येथें देतां येत नाहीं इतकेंच. असो. पण असें असूनहि स्वधर्माभिनिवेशानें प्रेरित होऊन "जैनधर्मच एके काळीं विश्वधर्म होता" अशा तऱ्हेची अतिशयोक्तीचीं विधानेंहि (पृष्ठ ५० "जैनधर्म") रा. पांगळांनीं केलेलीं आहेत. तीं त्यांच्या धर्मावरील त्यांचें प्रेम व्यक्त करीत असलीं तरी कितपत खरीं आहेत हेंहि पाहिलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें लो. टिळक म्हणतात, कीं " वैदिकधर्मी लोकही आचारानें जैनधर्मी व जैनधर्मी लोकही तत्वज्ञानानें वैदिकधर्मी झाले आहेत " (" जैनधर्म " पृ. ७८।७९) पण यांतील पूर्वार्धच खरा असून उत्तरार्ध मुळींच खरा नाहीं, असें श्री. पांगळांच्या व्याख्यानावरून मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. तसें जर होईल— जैन जर आमचें तत्त्वज्ञान स्वीकारतील तर किती बहार होणार आहे! पण असा दिवस उगवेल तो सुदिन! असो.

आतां आपण जैनांचा थोडक्यांत इतिहास पाहून त्यांच्या ऱ्हासाचीं किंवा मागें पडण्याचीं कारणें काय झालीं किंवा काय असावींत तें पाहून या धर्माची रजा घेऊं.

जिन हा शब्द 'जी' (जय्) या धातूपासून झाला असून " जिन म्हणजे जिंकले आहेत रागद्वेषादि विकार ज्यानें तो " असें लक्षण श्रीयुत पांगळ आपल्या व्याख्यानाच्या प्रारंभींच सांगतात. ('जिन म्हणजे जिंकले आहेत ' हा अर्थ चूक आहे; 'जित' म्हणजे जिंकले आहेत असा अर्थ पाहिजे). " मारजिल्लोकजिज्जिनः " असा अर्थ अमरसिंह सांगतो तो यथार्थच आहे. या धर्मांतील लोकांच्या श्रावक व मुनि अशा दोन कोट्या किंवा दोन अवस्था असून श्रावक हे गृहस्थाश्रमी असल्यामुळें विकल (म्हणजे अपूर्ण) चारित्र्य आचरणारे व मुनि हे सकल चारित्र्य-

वान् असे लोक असतात. श्रावकांच्या व मुनींच्या निरानिराळया पायऱ्या असून त्यांचें वर्णन मोठें वाचनीय आहे ह्यांत शंका नाहीं. जिज्ञासूंनीं तें श्री. पांगळांच्या "जैनधर्म" नामक सुंदर पुस्तकांतून अवश्य वाचावें. जैनांचे धंदे असि, मसि, कृषि म्हणजे तरवार, लेखणी, व शेती इत्यादि असून त्यांच्यात पूर्वकाळीं चांगले चांगले राजेहि होऊन गेलेले आहेत. त्यांच्या 'अनेकांतात्मक स्याद्वादनया' वरून तत्त्वज्ञानांत त्यांची दृष्टी सखोल नाहीं एवढेंच सिद्ध होतें. त्यांचें अहिंसामत किंवा तत्त्व मात्र चांगलें असून, "पंच द्राविड ब्राह्मण निवृत्तमांस आहेत हा जैनांचाच प्रताप होय. अशा रितीनें दुसऱ्या धर्मावर छाप बसवून जय मिळविल्यामुळें जैनांनीं जैन हें नांव अन्वर्थ केलें आहे" असें लो. टिळक म्हणतात तें खरें आहे. (रा. पांगळकृत " जैनधर्म " पा. ७५). किंबहुना, " कुमारिलभट्ट व शंकराचार्य यांनीं ब्राह्मणधर्माची पुन्हां स्थापना केली ती जैनांचें अहिंसा-तत्त्व स्वीकारूनच केली. ते तसें न करते तर ब्राह्मणधर्माची स्थापना झाली असती किंवा नाहीं याबद्दल शंकाच आहे " असेंहि जें लो. टिळक म्हणतात तेंहि योग्यच आहे. (सदर " जैनधर्म " पा. ७७).

आतां त्यांच्या इतिहासाविषयीं विचार करतां " ह्या धर्माचा सोप-पत्तिक क्रम लागत नाहीं. भागवतामध्यें जैनधर्माची पूर्वपीठिका दिली आहे, ती ऋषभ देवापासून:—हा जडभारत पूर्वजन्मीं हरिणाच्या मम-तेनें, ध्यासानें हरिणाच्या योनींत गेला होता, त्यामुळें आतां सर्वसंगपरि-त्याग करून मूढ, उन्मत्त, पिशाच्याप्रमाणें रहात असे. हा ऋषभदेव कोंक, वेंक, कुटक देशांत हिंडत असतांना सायुज्यमुक्तिप्रत गेला; त्याची कीर्ति ऐकून अर्हत राजानें त्याच्या वर्तनक्रमाप्रमाणें वर्तन करण्यास सुर-वात केली, आणि पहिला धर्म सोडून जैनधर्माचा स्वीकार केला. भारतांतील पौष्यपर्वांत नग्न क्षपणकांचा (जैनांचा) उल्लेख आहे. शांकर-भाष्यांत जिनांचा उल्लेख आहे. पण तेवढ्यावरून त्यांच्या प्राचीनत्वाचा पुरावा होत नाहीं. " (वे. नि. पा. ५५) नगरच्या जैनांच्या म्हणण्या-प्रमाणें ऋषभध्वज व पुंडरीक हे गुजराथी जैनांचे मूळपुरुष व वर्धमान-स्वामी आणि गौतम हे धर्मसंस्थापक होत. पुर्वी औन्ध प्रांतांत ते रहात असून वर्धमानस्वामींच्या प्रख्यात भरत नांवाच्या शिष्याबरोबरच त्यांनींहि जैनधर्म स्वीकारला. " (Ahmednagar gazetteer P. 65).

" जैनांत दिगंबर व श्वेतांबर असे दोन पंथ आहेत. पैकीं दिगंबरपंथांत जिनाच्या नग्न मुद्रेची उपासना करितात व श्वेतांबरपंथांत वस्त्राभरणान्वित जिनेंद्रमूर्तींची उपासना करितात. " (श्री. पांगळकृत " जैनधर्म " पा. ४). " जैनधर्माची मुख्य मतें अशीं आहेत कीं वेद हे (ब्राह्मण मानतात त्याप्रमाणें) अपौरुषेय आणि अत्यंत प्रमाण नाहींत; स्वार्थत्याग आणि तप ह्या साधनांनीं जे पुरुष देवांच्याहीपेक्षां जास्त योग्यतेचे झाले, त्यांचा योग्य सन्मान केला पाहिजे; आणि जीवमात्राविषयीं अत्यंत (हास्यास्पद होण्यासारखी) दया दाखवावी." (Essays and Lectures by H. H. Wilson P. 287) " त्यांच्यांत पुराणें, कथा आहेत, त्या हिंदूंच्या कांहीं गोष्टी घेऊन आणि बुद्धाच्या कांहीं कथा घेऊन बसविल्या आहेत " (वे. नि. पा. ५६) ता. १३ डिसेंबर १९०४ चा 'केसरी' म्हणतो:—

" पूर्वकालीं जैनपंथांत पुष्कळ विद्वान् लोक होऊन गेलेले असून व्याकरण, न्याय किंवा तत्त्वज्ञान यांजवर त्यांनीं लिहिलेले अनेक ग्रंथ आज उपलब्ध आहेत. परंतु आदिशंकराचार्यांनीं जैन तत्त्वज्ञांचीं मतें खोडून वेदांतमताची स्थापना केल्यानंतर जैनलोकांतील विद्वत्परंपरा नाहींशी झाली....रा. रा. टिळक यांनीं आपल्या व्याख्यानांत सांगितल्याप्रमाणें जैनलोकांचें तत्त्वज्ञान जरी आज प्रचारांत नसलें, तरी जैनलोकांच्या अहिंसादि आचारांची छाप आज ब्राह्मणधर्मावर पूर्णपणें बसलेली आहे, आणि शंकराचार्यांनीं जैनमताचें जरी खंडन केलें, तरी जैनआचारांची ब्राह्मणधर्मावर बसलेली छाप कबूल करूनच त्यांस आपलें काम करावें लागलें......जैनपंथांत वेद प्रमाण मानीत नाहींत हें खरें आहे, पण त्याचें कारण श्रौतकर्मांतील हिंसा होय, वैदिक धर्मपरंपरेबद्दल अनास्था नव्हे, हें आम्ही नेहमीं लक्षांत बाळगलें पाहिजे, रामायण, महाभारत किंवा पुराणें यांतील कथा किंवा देवता आणि योगशास्त्रांतील तत्त्वें जैन लोकांस आमच्याप्रमाणेंच मान्य आहेत. " इ. वरील ' केसरी ' म्हणतो त्याप्रमाणें "दुसऱ्या धर्मांतील लोक या धर्मांत घेतां येतात" हाही त्याचा एक विशेष आहे. तसेंच तो- ' केसरी '-पुढें म्हणतो:-"राष्ट्रीय प्रगतीस मांसाहाराची अपेक्षा आहे असें जें कित्येकांचें मत आहे तें अगदीं चुकीचें आहे. हर्बर्ट

स्पेन्सरसारखे तत्त्वज्ञानी यांसही एकदां अहिंसातत्त्व मान्य झालेलें होतें;... अहिंसाधर्माची योग्यता एवढ्यावरून सहज कळून येणार आहे. ''

आतां जैनांच्यां काळासंबंधीं विचार करतां १९०४ सालीं लोकमान्यांचें मत खालीलप्रमाणें होतें:—

" प्रथम प्रथम विद्वान लोकांची अशी समजूत होती कीं, बौद्धधर्मापासून जैनधर्माची उत्पत्ति आहे; परंतु ती समजूत आतां चुकीची ठरली आहे. प्राचीन पुस्तकावरून असें दिसतें कीं, महावीराचा बुद्ध हा शिष्य होता. बुद्धशक व महावीरशक यामध्यें २७ वर्षांचें अंतर आहे. बौद्धधर्मात बुद्धापूर्वी २४ बुद्ध झाल्याचा उल्लेख आहे. जैनधर्मांतही २४ तीर्थंकर झाले. बौद्धधर्मांतील बऱ्याच उदात्त तत्त्वांचा उगम जैनधर्मात सांपडेल '' (सदर "जैनधर्म" पा. ७४।७५). वास्तविक दोहोंतही जर पूर्वजांची संख्या २४ आहे तर फारतर दोन्ही धर्म side by side म्हणजे एकाच वेळीं उदयास आले असें म्हणता येईल. मग, तरीही जैनांना लोकमान्य आधींचे कां मानतात समजत नाहीं. आतां त्या दोन शकांतल्या २० वर्षांच्या अंतरावरूनच केवळ लोकमान्यांचें अनुमान असेल तर तें बरोबर आहे. पण एरवीं, गीता व बुद्धधर्म यांचा विचार करतांना, " In this view the old system of Upanishads, Gita, and Buddhistic philosophy constitute a regular progression." ही जी ऐतिहासिक प्रगतीची कल्पना श्रीयुत तेलंगांनीं बोलून दाखविली आहे तीच येथेंहि—तत्वज्ञान व आचार ह्या दोन्ही दृष्टीनें—लागू करण्यास हरकत नाहीं, नव्हे, लागू पडते. व त्यांत आमच्यामतें आत्मासुद्धां न मानणारा, मृतपशूचें मांस खाण्यास परवानगी देणारा, व प्रत्यक्ष आजच्या आचारांतही अहिंसेचें तत्व ज्याच्या चिनी लोकासारख्या अनुयायांनीं पुस्तकांतच गुंडाळून ठेवलें आहे असा बौद्धधर्म हा परमेश्वर म्हणून कां होईना पण जीवात्मा मानणाऱ्या, मांसनिवृत्त, व अहिंसाप्रधान अशा जैनधर्मापासून निघाला म्हणण्यापेक्षां, बौद्धांत असलेली कमताई किंवा कमीपणा जैनांनीं—त्यामागून येणाऱ्या जैनांनीं—भरून काढला व तीं तत्वें अधिक खंबीर करून शिगेस नेऊन भिडविलीं असें म्हणणेंच सृष्टिक्रमानुसार होणार आहे. वुइल्सन साहेबांचेंहि "जैन हे अलिकडचे आहेत" असेंच मत आहे. व श्रीयुत फड-

क्यांचेंहि तसेंच मत असल्यामुळें बुह्लरनचें मत त्यांनीं आपल्या ' वेदांत-निदर्शनां ' त (सन १९१३) खालीलप्रमाणें दिलें आहे:—

" एकंदर मिळालेल्या सर्व विश्वसनीय पुराव्यावरून पहातां जैन मत बुद्धमताच्या मानानें अलीकडचें आहे. इ. स. आठव्या किंवा नवव्या शतकाच्या सुमाराला त्यांचा उदय झाला असावा; पुढें त्यांना राजाश्रय मिळाला. बुद्धांचा पोटभेद म्हणून जैनमत पूर्वी असेल, परंतु बुद्धधर्माला पडती कळा लागलेली संधि पाहून त्यांनीं आपली महती वाढविली. ह्याला पुरावा दक्षिणेकडल्या दंतकथांत पुष्कळ आहे.अकलंक नांवाच्या जैन भिक्षूनें कांची-च्या बुद्धांचा पांडाव करून त्यांना हद्दपार करविलें, मदुरेचा राजा वरपांडय ह्यानें जैनधर्म स्वीकारला आणि बुद्धांचा छळ केला, त्यांचे हालहाल करून त्यांना देशाबाहेर घालवून दिले, गुजराथेंतील बुद्ध संस्थानिकांच्या मागून जैनांचे हातीं सत्ता आली, सारांश, बुद्धधर्माची समूळ हकालपट्टी होण्याला जैनलोकच कारण झाले. त्यांच्या उदयाला ६।७ व्या शतकांत आरंभ झाला तो बाराव्या शतकापर्यंत त्यांची सद्दी टिकली. " (Essays and lectures by H. H. Wilson p. 334). वास्तविक शंकराचार्यांनीं जैनमताचें खंडन करूनही त्यांची ' सद्दी ' इतकी कां ' टिकली ' याचें कारण श्री. वा. गो. आपटे यांच्या खालील उद्गा-रांवरून समजून येईल:—

" बौद्धधर्माचा हिंदुधर्मांत लोप झाला, तसा जैनधर्माचा झाला नाहीं, पण त्याला अनेक ऐतिहासिक कारणें आहेत. त्यांचा संक्षेपतः उल्लेख केला तरी फार विस्तार होईल. पण मुख्य गोष्ट ही आहे कीं,बौद्धधर्माचा वैदिक धर्माशीं प्रत्यक्ष संघर्ष झाला तसा जैनधर्माचार्यांनीं होऊं दिला नाहीं. बौद्धांनीं मूर्तिपूजेचा स्वीकार कधीं केला नाहीं. जैनांनीं देवांच्या मूर्ती बस-विल्या नाहींत, तरी तीर्थंकराच्या बसवून देवांच्या मूर्तिप्रमाणेंच सारे षोड-शोपचार करण्याचा प्रघात उचलला. जैनांनीं हिंदुधर्माशीं सलोखा ठेवण्या-च्या बुद्धीनें म्हणा किंवा कोणत्याही बुद्धीनें म्हणा, पण वैष्णवांशीं आपले आचार जुळतेच ठेवले. इतकेंच नाहीं तर अनेक जैन घराण्याचे कुलोपा-ध्याय अद्यापही वैष्णव असलेले आढळतात. जैनांनीं वैदिकधर्माला किंवा हिंदुधर्माला कधीं विरोध केला नाहीं. त्यापासून फक्त अलिप्तपणा आरंभीं

ठेवला व हळुहळू न कळत त्यांचे कित्येक आचार घेतले. यामुळें हिंदूंचा कटाक्ष बौद्धांवर जसा होता तसा जैनांवर कधीं गेला नाहीं. जैनधर्म टिकून राहिला यांतलें रहस्य हें आहे, असें माझ्या अल्पमतीला वाटतें." (रा. पांगळकृत "जैनधर्म" पा. ५९–६०). श्रीयुत फडकेहि म्हणतातः—"जैनांच्या देवळांत तीर्थंकराची पूजा आहे. देवळांतील अधिकार गुजरब्राह्मणाकडे असतो. असल्या सुधारणा करून त्यांनीं ब्राह्मण लोकांच्या वैराचा रोख कमी केला." (वे. नि. पा. ५५।५६). पण याशिवाय दोघांच्या–बौद्ध व जैन ह्यांच्या–तत्त्वज्ञानांत, मतांत, व आचारांतहि मुळापासूनच फरक होता हेंहि जैनांचा धर्म टिकून राहण्याचें अजून एक कारण सांगता येईल.

आतां बुद्धांचा पोटभेद म्हणून निघालेल्या, व बुद्धाच्या अज्ञेयवादापलीकडे जाऊन उघडउघड नास्तिकपंथ स्वीकारणाऱ्या नागार्जुनापासून फुटून निघालेल्या, महावीरपंथाच्या (" विदेह–तिरहूत–मध्यें वैसलीजवळील कुंडग्रामीं रहाणारा क्षत्रियजातीचा महावीर नांवाचा पुरुष जैनधर्माचा उत्पादक होता "— Imperial Gazetteer of India, Part 2, P. 260.) जैन धर्माला व त्याच्या मताला अखेर मागें पडून त्याची गति शेवटीं बाराव्या शतकांत कुंठित कां झाली हें पाहिल्यास खालीलप्रमाणें कारणें सांगता येतीलः—

(१) " पण हळुहळू कालावधीनें जनसमाज दुसऱ्याबाजूनें निवृत्तीच्या परमावधीस गेला, आणि हजारों बौद्ध आणि जैन भिक्षु आणि भिक्षुकिणी यांनीं गच भरलेले शहरवजा झालेले विहार अनीतीचे माहेरघर बनले.... खोट्या संन्याश्यांनीं संन्यासास त्या काळीं इतक्या नीच स्थितींत आणून सोडलें होतें कीं, संन्यासी म्हटला म्हणजे मंडनमिश्राच्या डोक्याची तिडीक उठे. " (म. उ. पा. ८७५–६)

(२) " शंकराचार्यांच्या वक्तृत्वाच्या ओघापुढें आणि विद्वत्तेच्या जोरापुढें कोणाचा टिकाव लागला नाहीं, आणि बहुतेक पाखांडवाद्यांचीं तोंडें बंद झालीं. " (वे. नि. पा. ५९) आचार्यांनीं जैनमताचें खंडन केलें.

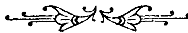
(३) जैन हे सांख्यांप्रमाणें अनीश्वरवादी म्हणजेच नास्तिक होते.

(४) त्यांच्या अहिंसेच्या आचारांत हास्यास्पद असा परस्परविरुद्धपणा होता. म्हणून ज्ञानेश्वरासारख्यांनीं त्यांच्यावर योग्य टीका केली.

(५) बाराव्या शतकाचे सुमारास वरील कारणांनीं आधींच कमजोर झालेल्या जैनधर्माची "अखेर लिंगायतच्या पंथांनीं बाढ खुंटविली." (वे. नि. पा. ६२). असो.

पण अशाहि जिनानें सांगितलेल्या व म्हणूनच "जैन"नाम पावलेल्या जैनधर्माच्या मूळ स्वरूपांत—"उदात्त तत्वें, आत्मोन्नतिकारक धर्माचरण, कमालीचा स्वार्थत्याग, अत्यंत सूक्ष्म प्राण्यांपासून ते स्थूल प्राण्यांविषयींची सदयता, सूक्ष्म जंतूंचा बचाव करण्याचा उदात्त व विश्वव्यापक उपदेश" (जैनधर्म पा. ५०) वगैरे गोष्टी असल्यामुळें व "हास्तिना पीड्यमानोऽपि न गच्छेज्जिनमंदिरम्" अशा संकुचित किंवा हट्टी वृत्तिचा काळ निस्संशय आतां उरला नसल्यामुळें, सर्वांनीं जैनांच्या धर्माच्या इतिहासाचा अभ्यास करावा अशाच लायकीचा तो आहे ह्यांत संशय नाहीं, असें शेवटीं सांगून आपण आतां पुढील भागाकडे वळूं या.

भाग ८ वा.

बाराव्याशतकाचे सुमारास जैनधर्माचा ऱ्हास कां झाला व त्याची गति कुंठित कां झाली यांचीं कारणें मागील भागाच्या शेवटीं थोडक्यांत दिलींच आहेत. तसेंच तो धर्म ऱ्हास पावला असला, सद्दीत नसला, त्याची गति किंवा प्रगति कुंठित झाली असली, तरी तो अद्यापपर्यंत हिंदुस्थानांत टिकाव धरून राहिला आहे यांचीं कारणें काय, त्यास गुरुस्थानीं असलेल्या बौद्धांची हिंदुस्थानांतून हकालपट्टी कां झाली व शिष्यस्थानीं असलेले जैन कां व कसे टिकाव धरून राहूं शकले, "महापुरें झाडें जातीं। तेथें लव्हाळें वाचतीं।" असा कांहींसा प्रकार त्यांत कसा झाला, एक चित्र असें कां झालें व दुसरें तसें कां उमटलें, त्यांचीं कारणेंहि आम्हीं त्यापूर्वी सांगितलींच आहेत. पण टिकून राहिला असला, तरी तो नऊ ते बाराव्या शतकापर्यंत स्वतःच्या दोषांनीं व मंडनमिश्र, शंकर, ज्ञानेश्वर, इत्यादिकांच्या हल्ल्यांनीं बराच खिळखिळा झाला होता, व शेवटीं लिंगा-

यतींनीं त्याची वाढ खुंटविली हें खरें आहे. हें कसकसें झालें तें आपण आतां आपण प्रागतिक इतिहासाच्या दृष्टीनें पाहूं व त्यासाठीं आपणांस आधीं थोडें मागें हटलें पाहिजे.

गीता व बुद्ध-जैन यापर्यंतच्या प्रवृत्तिनिवृत्तीच्या आंदोलनाचा क्रम आम्ही मागें दिलाच आहे. श्रीकृष्णाच्या उपदेशानें प्रवृत्तीकडे वळलेला समाज, पुढील हजार दोन हजार वर्षांत घड्याळाच्या लंबकाप्रमाणें प्रवृत्तीच्या परमावधीस जाऊन चैन आणि सुखोपभोग यांत दंग झाला, तेव्हां साहजीकच समाज निवृत्तीकडे पुन्हां वळला व बुद्ध, महावीर इत्यादि धर्मोपदेशक निघून त्यांचें निवृत्तिपर मत लोकांत पसरूं लागलें. पण अशाहि निवृत्तिपर मताच्या दुसऱ्या—परमावधीच्या—टोंकाला हळूहळू जाऊन तत्कालीन समाज खोट्या संन्यासीसंन्यासिनींच्या व बौद्ध व जैन भिक्षुभिक्षुणींच्या अनीतिकर्दमानें इतका लडबडला गेला कीं, कोणासही ह्या दिखाऊ टेंभ्याचा वीटच यावा. तेव्हां साहजीकच संन्याशाचें नाव घेतलें कीं, मंडनमिश्राच्या डोक्याची तिडिक उठे यांत नवल नाहीं. "साहजीकच समाज उलट खाऊन पुन्हां प्रवृत्तीकडे वळला. तो इतका कीं, जैन व बौद्ध ह्यांनीं वेदांस झुगारून देऊन अरण्यवास व संन्यासास गादीवर बसविलें होतें तर मंडनमिश्रादि नवीन मंडळींनीं वेदांस पुन्हां गादीवर बसवून मद्यमांसाचें सेवन पुन्हां सुरूं केलें, आणि संन्यासास पदच्युत करून त्यास कलिवर्ज्यांत टाकलें." (म. उ. पा. ८७६) "खिस्तशकाच्या ५ व्या शतकापर्यंत बुद्धधर्माची चलती उत्तर हिंदुस्थानांत होती. त्यावर प्रथम हल्ला कुमारिलभट्टानें केला. सहाव्या ७ व्या शतकांत त्या बुद्धधर्माला उतरती कळा लागली. मंडनमिश्रानें कर्ममार्गाला प्राधान्य देऊन ह्या जतींचे बंड मोडण्याचा विडा उचलला होता. बुद्धधर्माच्या विस्कळीतपणानें अनीति व स्वतंत्रता यांचा फार फैलाव झाला होता, तो मोडून समाजाला शास्ता होऊन त्याला नियमबद्धता त्यानें आणली." (वे. नि. पा. ५२–५३) पण मद्यमांसादिकांचे यथेच्छ सेवन सुरूं झाल्यावर समाज प्रवृत्तीकडे, कर्माकडे, सुखोपभोगाकडे झुकूं लागावा यांत काय आश्चर्य आहे? संन्यास हा तत्वतः केव्हांही वाईट नाहीं; पण त्यावर हल्ला करून कर्ममार्गाचें पुनश्च प्रतिपादन करण्याच्या भरांत मंडनमिश्रादिकांना याचें भान राहिलें नाहीं. व संन्यासाला

कलिवर्ज्यांत टाकण्यापर्यंत त्यांची हद्द जाऊन पोहोंचली. जणूं कांहीं कलियुगांत उत्कृष्ट संन्यासी निर्माणच होऊं शकत नाहींत किंवा शकणार नाहींत! पण ही गोष्ट खोटी आहे असें मंडनमिश्रादिकांच्या नाकांवर टिच्चून सांगून संन्यासधर्माची महती पुनश्च प्रस्थापित करण्यास, खुद्द श्रीशंकराचार्यांचा आद्य अवतारच आठव्या शतकांत दक्षिणभागांत कन्नड प्रांतांत उत्पन्न झाला ! व त्यांनीं मंडनमिश्राशीं वाद खेळून वादाच्या निर्णयाचा निकाल सांगण्यास बसलेल्या खुद्द त्याच्या बायकोकडूनच तो वादांत हरल्याची कबुली मिळविली ! शंकराचार्यांच्या जोरदार वक्तृत्वापुढें व विद्वत्तेपुढें जगांतला कोणचा पामर टिकाव धरूं शकणार आहे ? त्यांनीं आपल्या अगाधविद्वत्तेनें व जोरदार भाषासरणीनें मंडनमिश्रास तर पराभूत केलेंच, पण इतरही बौद्ध, जैन वगैरे मतांचें पूर्ण खंडन करून, दोन हातांत दोन पट्टे घेऊन लीलेनें ते खेळत डाव्या उजव्या हातच्या शत्रूंला लोळविणाऱ्या वीराप्रमाणें अपूर्व विजय संपादन केला ! व "निवृत्तिला पुन्हां जागृत करून व संन्यासास योग्यस्थानीं बसवून समाजास मध्यबिंदूवर आणलें." (म. उ. पा. ८७६). प्रतिपक्षाशीं वाद करतांना त्याच्याहून अधिक ज्ञान यांना त्या विषयाचें असायचें अशी त्यांच्या अगाधज्ञानाची महती सांगतात ती त्यांच्या अपूर्व विजयावरून कोणासही खरीच वाटणार आहे! असो. " हे नंबुरी ब्राह्मण होते. त्यांचे वडील विद्वान्, सात्त्विक ब्राह्मण होते पण ते लवकरच वारले. शंकराचार्यांनीं ब्रह्मचर्यांतूनच संन्यास घेतला आणि आपल्या विद्वत्तेनें अद्वैतमार्गाची स्थापना केली." (वे. नि. पा. ५३). अवघ्या तास पस्तीस वयाच्या आयुष्यक्रमांत अत्यंत देदीप्यमान ताऱ्याप्रमाणें ते चमकून गेले, यांत शंका नाहीं! अज्ञेयवाद, नास्तिकवाद, अनीश्वरवाद, व द्वैतवाद इत्यादिकांची बजबजपुरी विविधरूपानें त्यावेळीं जी सखोल ज्ञानाच्या अभावीं ' उथळ पाण्याच्या खळखळी ' प्रमाणें उथळपणानें माजली होती ती त्यांनीं आपल्या दिव्य दर्शनानें, अलोट बुद्धिमत्तेनें व विलक्षण वादपटुत्वानें मोडून काढून पुनश्च अद्वैतमताची स्थापना केली, इतकेंच नव्हे, तर त्यावेळचा समाज बौद्ध व जैन यांच्या मतांमुळें जो धार्मिकदृष्ट्या विस्कळित झाला होता तो सर्व हिंदुस्थानभर हिंडून त्यांनीं एकत्र केला, व जागजागीं प्रतिपक्षाला वादांत नामोहरम करीत, चारी दिशांस चार मठांची स्थापना केली व हिंदुधर्माचा गाडा पुन्हां सुर-

ळीत चालू केला ! त्यांनीं अद्वैतमार्ग स्थापन केला तरी सुद्धां, "अद्वैतमार्ग समजण्याइतकी तीव्र बुद्धि एखाद्याची नसेल तर त्यानें अनाचार करूं नये, एवढ्यासाठीं जीवेश्वरभेद कायम ठेवून भक्तिभावानें कोणी ईश्वरपूजन करील तर त्याला हरकत नाहीं,अशी आचार्यांची सांगी होती." (वे. नि.पा. ५९). बौद्धधर्माचे व जैनधर्माचे हल्ले जुन्या ब्राह्मणधर्मावर घडाघड होऊं लागले तेव्हां गडबडलेल्या ब्राह्मणसमाजाच्या नेत्यांनीं लोकांना एकत्र ठेवण्याचा कसा यत्न केला, व याकामीं सौतीच्या महाभारतांत आपणास कशी पदोपदीं साक्ष पटत आहे, हें महाभारतांतील 'शिवपूजा व विष्णुपूजा' ह्या बाबीचा विचार करतांना आपण मागें पाहिलेंच आहे. त्यानंतर "बुद्धाशीं वादविवाद करण्याची, त्याच्या पाडावाची खटपट आधींपासून सुरू होतीच, शंकराचार्योनीं त्याची अखेर केली. ख्रिस्तशकाच्या ६ व्या शतकांत बौद्धमताला उतरती कळा लागली ती आठव्यांत पुरती झाली." (वे. नि. पा. ५९). पण एकीकडे याप्रमाणें 'शांकरदिग्विजय' सुरू असतां त्यांच्याच कार्यास हातभार लावण्यासाठींच कीं काय, "ह्यावेळीं लोकाराधनेकडे ब्राह्मणांनीं लक्ष पुरविलें, आणि बौद्धांच्या चित्ताकर्षक वस्तु पाहून तसलाच कांहीं प्रकार त्यांनीं आपल्या धर्मांत अंतर्भूत करून घेतला." (वे. नि. पा. ५९।६०). "बौद्धांनीं स्तूप, चैत्य, धातुगर्भ वगैरे बांधून लोकांना भुलविलें होतें, तेव्हां ब्राह्मणांनीं मोठमोठीं देवालयें बांधिलीं, आणि त्यांच्यांत रामायणांतील, भारतांतील पराक्रमी वीरांच्या मूर्ति स्थापन करून त्यांची आराधना सुरू केली. बुद्धाच्या नास्तिकवादाला हाणून पाडण्यासाठीं ब्राह्मण व क्षत्रिय एक झाले व त्यांनीं आपल्या संपत्तीच्या व मान्यतेच्या बळावर मूर्तिपूजेला मोठे गोडवें रूप आणलें. बुद्धभिक्षूप्रमाणें (योगाभ्यासानें) ब्राह्मणही अदभुत, अमानुष चमत्कार करून दाखवूं लागले....कर्मकांडाचा —माराबरोबर झगडण्याचा बुद्धाचा उपदेश चाले. तसल्या उपदेशाचे आतां ग्रंथ झाले व त्यांतून (चित्ताकर्षक) गोष्टी बुद्धभिक्षू लोकांना सांगून त्याचा अर्थ सांगत, त्याच्यावर चढ करण्यासाठीं ब्राह्मणांनीं पुराणें रचिलीं आणि त्यांचीं व्याख्यानें सुरू झालीं. लवकरच देवळांनीं मठांना चारीमुंड्या चीत केलें." (p. 460-62. "Vicissitudes of Aryan Civilization in India" by M. M. Kunte) बुद्धाच्या पूर्वी देवळें नव्हतीं. "बुद्धधर्माच्या आधींच्या काळच्या देवळांचे अवशेष अजूनपर्यंत सांपडलें

नाहींत" (P.522 History of India by J. Talboys Wheeler) असो. याप्रमाणें जनता जागृत होऊन तिला पुढारीही असामान्य मिळाल्यावर सर्वच बाजूंनीं उठावणी होऊन हां हां म्हणतां धार्मिक स्वातंत्र्याची परत प्राप्ती झाली व "बुद्धधर्माचा पाडाव होऊन त्याला हिंदुस्थानांतून हद्दपारी मिळाली "(वे. नि. पा. ६१) यांत काय आश्चर्य ? "या काळांत बुद्धांचा बराच छळ झाला. आनंदगिरी म्हणतो कीं, शंकराचार्यांनीं बुद्धजतींशीं प्रत्यक्ष वाद करून त्यांना जिंकलें." (वे. नि. पा. ५३) "बुद्ध व जैन ह्या दोन्ही पंथाचे लोकांचा हिंदुस्थानच्या एका भागांत रुद्रपूर येथें छल झाला तो शंकराचार्यांच्या समाधीपूर्वी झाला, परंतु त्यांत शंकराचार्यांचें कांहीं एक अंग नव्हतें, असें तोच म्हणतो. माधवाचार्यही आचार्यांकडे त्याचा कांहींच दोष नाहीं असें म्हणतात." (P. 24 Essays on Hindu Religion by Wilson). "इतकेंच नव्हे तर शंकराचार्य प्रछन्न बुद्ध होते असें कित्येकांनीं दूषण दिलें आहे." (वे. नि. पा. ५३). अर्थात् हे दोष देणारे मंडनमिश्राची तळी उचलून धरणारे व बुद्धजैनांच्या छळाला शंकराचार्यांचीही संमति पाहिजे, त्यावांचून ते कमकुवत ठरतात, असल्या क्षुद्र विचारसरणीचे एकांडे शिलेदारच असले पाहिजेत, हें कोणासही समजून येणार आहे. असो. "शंकराचार्यांनीं मंडनमिश्राला जिंकून, संन्यासमार्गाचा लोप झाला होता, तेवढा प्रचारांत आणला. त्यांनीं आपल्या भाष्यांत जैन व बुद्ध ह्यांच्या मतांचें खंडन केलें आहे, तसेंच आणखीही कित्येक मतांचें केलें आहे." (वे. नि. पा. ५३). "खिस्ती शकाच्या ५।६ शतकापर्यंत बौद्धांच्यापुढें ब्राह्मणांचें कांहीं चालेना. परंतु ह्यानंतर ब्राह्मणांची हळुहळुं छाप बसूं लागली. संस्कृतवाङ्मयाला यावेळीं जोर आला. वराहमिहिर, आर्यभट्ट, भास्कराचार्य इत्यादि ज्योतिषी, कालिदासासारख्या कवींचीं सर्वोत्कृष्ट नाटकें, बुद्ध अमरसिंहाचा अमरकोश, विष्णुशर्म्याचें पंचतंत्र, शुश्रूताचा वैद्यकग्रंथ, इत्यादि सर्व ह्याच म्हणजे सन ४०० ते ८०० च्या दरम्यानचे होत. "कुमारिलभट्टानें अद्भुत चमत्कार दाखवून राजाश्रय संपादन केला आणि बुद्धांच्या लाटेला प्रथम मार्गे फिरविलें. बुद्धांचा नास्तिकवाद लोकांच्या ध्यानांत येऊं लागला, तसतसें त्यांचें बहुजनसमाजाचें पाठबळ कमी होत चाललें." (वे. नि. पा. ५८). शिवाय बौद्धधर्मांत शिरायचें म्हणजे जातीचा

सवगोलंकार होता. पण " जात सोडण्याला तयार असलेल्या मंडळींला नातेवाईकांचा पाश एकदम सोडवत नाहीं, ब्राह्मणांची बरोबरी करण्याकरितां त्यांच्या जातींत मिसळूं पहाणाऱ्या मंडळींला खालच्या किंवा आपल्यापेक्षां हीन जातीच्या लोकांनीं आपली मानखंडना करावी, हें आवडत नाहीं." (वे. नि. पा. ५८।५९). असो. याप्रमाणें विविधकारणांनीं कमजोर होऊं लागलेल्या बुद्धधर्माला शेवटचा तडाखा शांकरवाक्‌गौघानें दिला व त्यापुढें बुद्धमत व जैनमत वाहून गेलें !

पण " सुंभ जळला तरी पीळ जळत नाहीं " ह्या न्यायानें एक हजार वर्षें हिंदुस्थानांत गाजलेला बुद्धधर्म एकाएकीं हिंदुस्थानांतून नाहींसा होणें शक्यच नव्हतें. " बुद्ध धर्मानुयायी लोक व राजे बाराव्या शतकापर्यंत (हिंदुस्थानांत) होते असा ऐतिहासिक पुरावा आहे...त्रिभुवनमल्ल किंवा दुसरा विक्रमादित्य या राजाचे अमदानींत १०१७ त सोळा वैश्य व्यापाऱ्यांनीं धारवाड जिल्ह्यांतील धर्मवोलल—हल्लींचें दामबोल-येथें एक विहार आणि देऊळ बांधविलें. इ. १०३२ त कोल्हापूरच्या शिल्हर वंशांतल्या पुरुषानें एक मोठें तळें बांधलें आणि त्याचें काठीं बुद्ध, शंकर, आणि अर्हत् यांच्या मूर्ती स्थापन करून त्यांच्याकडे जमिनी लावून दिल्या." (वे. नि. पा. ६१-६२) यावरून आस्तेकदम बुद्ध व जैन यांची पिछेहाट सुरू झाली होती, व ती याउप्पर पूर्ण झाली. तरीसुद्धा ते बाराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत थोडेबहुत होतेच. कारण त्यावेळीं " एकांतद रामय्याला जैन व बौद्ध यांचा पाडाव करण्यास पाठविलें होतें असा उल्लेख आहे" (वे. नि. पा. ६४). असो. बौद्धांच्या मागून जैनधर्म जोरांत होता; पण " ह्याच सुमारास (१२ व्या शतकाच्या सुमारास) जैन धर्माचें प्राबल्य कमी झालें आणि अखेर लिंगायताच्या पंथानीं त्याची वाढ खुंटविली. जैनधर्माला मोठा जोर व्यापारी वर्गाचा होता, तेच आतां नवीन (लिंगायत वगैरे) पंथांत शिरूं लागले. " तेव्हां ह्या लिंगायतपंथाच्या इतिहासाकडे वळायचे आधीं, तो ज्यामुळें निघाला त्याचा थोडक्यांत विचार करून मग त्याचा इतिहास पाहूं.

आद्य श्रीशंकराचार्यांनीं अद्वैतमत व संन्यासमार्ग पुनश्च आठव्या शतकांत स्थापन केले हें आपण वर पाहिलेंच आहे. पण पुढील शेदोनशे

वर्षांत ह्या निवृत्तिपर संन्यासाचा व रुक्ष अशा अद्वैततत्वज्ञानाचा अतिरेक झाला तेव्हां स्वाहजीकच, निवृत्तिचा पुन्हा जोर झाला तेव्हां, रामानुज,मध्व इत्यादि प्रवृत्त्याभिमानी धर्मोपदेशक उत्पन्न होऊन त्यांनीं समाजास प्रवृत्ति-कडे वळविलें." (म. उ. पा. ८७६). पण केवळ शंकरांचें म्हणणें संन्यास व निवृत्तिपर होतें म्हणूनच केवळ रामानुज निघाले नाहींत. तर "शंकराचार्यांचें अद्वैतमत दाक्षिणेकडे पसंत पडेना" (वे. नि. पा, ६४) म्हणून रामानुज निघाले. रुक्ष अद्वैतज्ञान रामानुजांना मानवेना म्हणून "Ramanuja added an emotional element to the dry bones of Shankaracharya's Advait." म्हणजे "त्यांनीं शंकराचार्यांच्या रुक्ष अद्वैतांत भक्तीचा—उपासनेचा मधुर गंध मिसळून दिला" असें कै. प्रो. पटवर्धन म्हणतात तें खरें आहे. (Wilson Philological Lectures 1917, Lecture III.) " प्रथम रामानुजांनीं (१०१७) विशिष्टाद्वैत पंथ काढला...त्यांनीं ब्रह्म तर कबूल केलेंच पण सगुणभक्तीला जास्त प्राधान्य देऊन (मुद्रा वगैरे) बाह्योपचार वाढविले." (वे. नि. पा. ६४). ह्या विशिष्टाद्वैत मताचा आपण त्यांच्या "श्रीभाष्ये चतुःसूत्री" ह्या ग्रंथाधारें थोडक्यांत अर्थ पाहूं.त्याचा अर्थ असा कीं, अद्वैत तर खरेंच; पण तें एका विशिष्ट तऱ्हेनें अद्वैत त्यांना—रामानुजांना मान्य होतें. ती तऱ्हा, किंवा ती रामानुजांची कल्पना अशी कीं, शंकराचार्य फक्त ब्रह्मच खरें मानीत, पण रामानुजांनीं आधीं ब्रह्माबरोबर व ब्रह्माइतकेंच जीव व जगत् हेंही खरें मानून त्याना वेगळें अस्तित्व कल्पिलें आहे. व याप्रमाणें पुढील मतासाठीं पाया तयार झाल्यावर किंवा केल्यावर त्यावर विशिष्टाद्वैताची इमारत उठवून दिली. ती अशी कीं, आपल्या जीवाचा किंवा आत्म्याचा जसा हा बाह्य देह आहे, त्याप्रमाणें जिव व जगत् हें त्या परमात्म्याचें राहण्याचे देह आहेत. त्यांच्या आंत तो राहतो. पण ज्याप्रमाणें अतिनिकट-सान्निध्यपरिचयजनितप्रेमानें किंवा भुलीनें आपण देहालाच आत्मा सम-जतो—त्यांत अद्वैत मानतो, त्याप्रमाणेंच वरील बाबतींत मानावें, असें रामानुजांचें मत आहे. अर्थात् मुक्त झालेला जिव परत मूळस्वरूपांत मिस-ळून जातो—सायुज्यमुक्ती पावतो—हें त्यांना मान्य नाहीं, हें उघड आहे. तेव्हां स्पष्ट द्वैत म्हणवेना म्हणून अद्वैताचें पांघरूण त्यांनीं घेतलें आहे; व तें कांहीं अंशीं खरेंहि आहे. पण एकंदरींत,त्यांच्या मताचा कांटा अद्वैता-

पेक्षां द्वैताकडेच जास्त झुकता असून त्यांनीं शंकरांच्या ज्ञानाला भक्तीची विशेष जोड दिली. यावरून शंकरांची बिलकुल भक्ति नव्हती असें नव्हे. 'ज्ञानी भक्ती' जिला म्हणतात, ती त्यांच्या ठायीं पुरी बिंबलेली होती हें आम्ही "सत्यपि भेदापगमे" ह्या त्यांच्या श्लोकावरून "सायुज्यसोपानां"त (पान ९० वर) दाखविलेंच आहे. जिज्ञासूंनीं तें जरूर पहावें. परंतु ज्ञानी भक्ति असली व त्यांत हृदयप्रेमाचा उमाळा दिसत असला, तरी ती उच्च प्रकारची व शेवटच्या पायरीवरची भक्ति आहे. तिच्यांतच अखेर पर्यवसान पावणारी पण प्रथमावस्थेंत तिच्याहून सुलभतर अशी सगुणभक्ति रामानुजांपासून पुढें सुरू झाली, हेंच आम्हांस येथें सांगावयाचें आहे. असो.

रामानुजांनीं द्वैतभाव भीतभीत व विशिष्टाद्वैताच्या किंवा अद्वैताच्या विशिष्ट पांघरुणाखालीं तरी स्वीकारला होता. पण मध्वाचार्यांनीं (११९९) उघड उघड द्वैतमत प्रतिपादण्यास सुरवात केली. " ह्यांना मारुतीरायाचा अवतार मानतात. ह्यांच्यांत तप्तमुद्रा, उभी काळी रेघ, शिवाशिवीचें बंड वगैरे विष्णुभक्तीची स्थिती उपहासाला आणि द्वेषाला कारण होण्यासारख्या तऱ्हेवर गेली. " (वै. नि. पा. ६४) असें श्रीयुत फडके म्हणतात तें योग्यच आहे. कारण येथेंच भावी लिंगायत पंथाचा पाया घातला गेला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तें कसें तें लवकरच दिसून येईल. असो. " श्रीमदाचार्य, पूर्णबोधरू, सर्वज्ञाचार्य, अशीं त्यांचीच (मध्वांचीच) नांवें आहेत. मध्वाचार्यांनीं उडुपी, मध्यतळ, आणि सुब्रह्मण्यमंगळूर अशा तीन ठिकाणीं मठ स्थापन केले. ते ११९७ मध्यें बद्रिकाश्रमाला गेले. " (वे. नि. पा. ६४). याशिवाय १४ व्या शतकांत रामानंद व पंधराव्यांत वल्लभ, स्वामीनारायण, चैतन्य वगैरेंचे मार्ग निघाले. पण त्यांच्याबद्दल बोलायचें आधीं वर उल्लेखिलेल्या मध्वाचार्यांच्या "या विष्णुपूजेच्या कडक अमलाचा परिणाम शिवपूजक लिंगायतपंथ निघाला" (वे. नि. पा. ६४।६५) त्याकडे आपण आतां आधीं थोडक्यांत वळूं.

ब्राह्मणधर्माविरुद्ध म्हणून ज्या गौतमबुद्धाच्या व जैनांच्या चळवळी झाल्या त्यांतलीच एक किंवा त्यांत भर घालणारी एक अशी ही लिंगायतांची चळवळ होय. व त्या दृष्टीनें जैन व लिंगायत यांत पुष्कळ साम्य आहे. " जैनांच्याप्रमाणेंच लिंगाइतांनींहि वेदांतून प्रार्थना घेतल्या. जैनांच्या

मताला अनुकूल असा वेदांचा अभिप्राय पडत असेल त्यावेळीं तो मान्य करून त्यांतील उतारा ते आधाराला घेतात. खाण्यापिण्याच्या नियमांत, प्राणीमात्राच्या जीवाबद्दल जपण्यांत, आणि मनुष्य मेल्यावर त्याचें पुढें कांहीं रहात नाहीं ह्या समजुतींत, जैन व लिंगायत यांचें साम्य असल्यावरून जैनांपैकीं पुष्कळांनीं लिंगायत पंथ स्वीकारला असावा असें वाटतें. ब्राह्मणांचा गायत्रीमंत्र टाकून दिला तर त्याऐवजीं जैनांचा 'नमः सिद्धाणं' आणि लिंगाइतांचा 'नमः शिवाय' ह्या मंत्राचा जप सुरू झाला." (P. 107. Dharwar Gazetteer) पण हा लिंगायतपंथ मूळ निघण्यास कारण द्वैतमार्गी भक्तीचे प्रतिपादक मध्वाचार्य यांच्या कडक विष्णुपूजेच्या अंमलांतलि, द्वेषाला कारण होणारें शिवाशिवीचें बंड वगैरे गोष्टीच होत ह्यांत कांहीं शंका नाहीं. "नंदीचा अवतार बसवा यानें लिंगायतधर्मात सुधारणा करून लिंगपूजा सुरू केली. ब्राह्मणांचा द्वेष, अल्पवयांत लग्नें न करणें, व सोंवळ्या ओंवळ्याच्या कटकटींचें निवारण ह्या गोष्टींच्या जोरावर बसवानें अनार्य लोकांतली लिंगपूजा पुढें आणली. बिज्जल राजा कल्चुरी (११५६–११८२) ह्याला बसवानें आपली बहीण दिली आणि आपल्या पंथाला राजाश्रय मिळविला" (वे. नि. पा. ६५), असो. तर "ह्या विष्णुपूजेच्या कडक अमलाचा परिणाम शिवपूजक लिंगायतपंथ निघाला" असें श्री. फडके आपल्या वे. नि. पा. ६४।६५ वर म्हणत असल्याचें आम्ही वर सांगितलेंच आहे. व हाच कडक अंमल दूर करून "हरिहरा भेद । नाहीं" असें सांगण्यासाठीं, व शिवाशिवीचें बंड भक्तिगुणाच्या नटनाचांत विरवून टाकण्यासाठीं पुढें भागवत पंथ निघाला आहे. त्याची त्या बाबतींतली कामगिरी पुढें ओघाओघानें येणारच आहे. असो. पण "जैनांची वाढ अखेर लिंगायतांनीं खुंटविली" किंवा "बसव्यानें जैनधर्माचा पाडाव करण्यास सुरवात केली." (वे. नि. पा. ६५) असें श्री. फडके म्हणतात, यावरून जैन व लिंगायत यांत कांहीं गोष्टींत तीव्र मतभेद असला पाहिजे व जैनांची वाढ खुंटविण्यास बसव्याला तसेंच कांहींतरी कारण झालें असलें पाहिजे, हें उघड आहे. पैकीं, पहिलें कारण राजकीय असून दक्षिणच्या राज्यकारभारांत वर्चस्वासंबंधीं दोघांत लढा माजला व "कल्याणच्या राज्यकारभारांत हात घालून बसव्यानें जैनधर्माचा पाडाव करण्यास सुरवात केली" (वे. नि. पा. ६५). दुसरें

कारण धार्मिक असून, लिंगायत लोक मूर्तिपूजक आहेत—शिवलिंगाची पूजा त्यांच्यांत आहे. पण जैन हे पूजा करीत असले तरी ते देवाची, ईश्वराची, न करतां सिद्धांची करतात, हाही एक फरक लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. व तिसरें कारण, लिंगायत लोक आपणांस जैनांपेक्षांच काय, पण ब्राह्मणांपेक्षांही श्रेष्ठ मानीत. अशा विविधकारणानें त्या पंथानें राजाश्रयाच्या जोरावर जैनांचा पाडाव केला, त्यांची वाढ खुंटविली व स्वतः कांहीं काळ सद्दी भोगली. पण पुढें मुसलमानांच्या तडाक्यापुढें सर्वच वाहून जाते कीं काय, अशी स्थिती येऊन पोंचली. पण मुसलमानांकडे वळण्यापूर्वी, आपण तत्कालीन परिस्थितीचें विहंगमदृष्टया अवलोकन करूं.

शंकराचार्यांनीं अद्वैतमताची स्थापना करून अद्वैतवेदांत प्रतिपादिला व "अद्वैतज्ञानावांचून मोक्ष नाहीं" हें तत्व प्रस्थापित केलें. पण त्यांचा तो रुक्ष वेदांत न मानवल्यामुळें शंकरांचें ब्रह्म कबूल करूनही त्यांच्या वेदांताला सगुणभक्तिच्या द्वैती सुगंधाची जोड रामानुज व मध्व यांनीं दिली. "रामानुजाचाच पोटभेद रामानंदानें काढला. त्यानें १४ व्या शतकांत उत्तरेकडे पंथ स्थापना केली. १४७९ मध्यें वल्लभाचार्यांनीं गुजराथेंत पुष्टिमार्ग काढला. त्यांतील वाईट भाग टाकून स्वामीनारायण पंथ निघाला. वल्लभाचार्यांचा जांवई चैतन्य अथवा गौरंग ह्यानें बंगाल्यांत संकीर्तनमार्गाचा उपक्रम केला." (प्रो. मानियर वुइल्यम्स ह्यांचा 'हिंदुधर्म' पा. १३९–४७) याप्रमाणें "आद्यशंकराचार्यांपासून उत्पन्न झालेल्या लाटेचा धक्का दक्षिण, पश्चिम, उत्तर असा वरवर चढत जाऊन रामानुज, माधवाचार्य, रामदास, तुकाराम, शिखगुरू, गौरंग अशा व्यक्तींला उत्पन्न करीत गेला. (व) जेथें मुसलमानांशीं तोंड लागलें, तेथें राष्ट्र उत्पन्न झालें." (वे. नि. पा. ७२). पण वरील धक्क्यानें उत्पन्न झालेल्या लाटेकडून प्रसवल्या जाणाऱ्या रामानुजमध्वादिकांत व भागवतधर्मी व महाराष्ट्रधर्मी साधुसंतांत फार मोठा फरक होता. पहिल्या लोकांत पुष्कळच उणीवा होत्या त्या दुसऱ्या लोकांनीं—महाराष्ट्रीय साधुसंतांनीं—फार उत्तमप्रकारें भरून काढल्या, इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं भारतवर्षाच्या धार्मिक व वाङ्मयात्मक इतिहासांत लोकविलक्षण अशी अलौकिक कामगिरी बजावलेली आहे. ती इतकी कीं, तिच्या तेजानें आजच्या विसाव्या शतकांतील समाजसुद्धां दिपून गेला असून त्या तेजाची मशाल प्रत्येक स्वातंत्र्यो-

त्सुक मानवाला मार्गदर्शक झाल्याविना राहणार नाहीं ! तेव्हां त्या साधुसंतांच्या पूर्वी उणीवा काय होत्या, त्या त्यांनीं कशा भरून काढल्या, तसेंच त्या मार्गांत संतांच्या मोठमोठ्या अडचणींच्या धोंडी कशा पडल्या होत्या, व त्यांशीं झुंजून व झगडून त्यांना त्यांनीं कसें उलथून पाडलें, व धार्मिक व राजकीय स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठीं कसकशा प्रकारची अलौकिक, उदात्त व उज्ज्वल कामगिरी बजावली तें आम्ही पुढील स्वतंत्र प्रकरणांतच सांगण्याचें ठरविलें आहे. तेव्हां, हें प्रकरण संपविण्यापूर्वी, आपण तत्कालीन परिस्थितींतील दोषांचा थोडक्यांत विचार करून त्यांतच कोसळलेल्या मुसलमानी अंमलाचा, महंमदीधर्माचा, व त्याच्या परिणामाचा विचार करूं या. म्हणजे ह्या मागील छायेवर (Back-ground वर) महाराष्ट्रीय संतांच्या कामगिरीचें चित्र अत्यंत उठावदार व सुबकरीतीनें रंगलेलें आपणांस दिसणार आहे !

वाचक ! बुद्ध, जैन, ब्राह्मण, व लिंगायत या धर्मांचा इतिहास आम्ही येथवर सांगितला, बाराव्या शतकाचा तो काळ होता. आणि वरील आमचे सर्व लेखन काळजीपूर्वक वाचणारास तोच काळ राजकीय बाबी-प्रमाणेंच धार्मिक, वाङ्मयात्मक, व सामाजिक बाबतींतहि बेबंदशाहीचा काळ होता हें दिसून आल्यावांचून राहणार नाहीं. हीच गोष्ट सामान्य वाचकांसाठीं आम्ही आतां विशेष विशद करून सांगतों म्हणजे त्यांच्या ती ध्यानीं येईल.

वाचक ! भाषेचा संकुचितपणा, जातिभेद व त्यांतील स्पृश्यास्पृश्यत्व, ब्रह्माधिकाराची कोती दृष्टी, आणि शैव वैष्णवादि भेदांचीं भुतें यांचा नंगा नाच या बाराव्या शतकाचे सुमारास इतका चालू होता कीं, जणूंकाय या अभागी भारतवर्षाचा बारावा बृहस्पतीच उदयाला आला आहे. राजकीय बाबतीप्रमाणेंच वरील सर्व गोष्टींत एकोप्याचा अभाव असल्यामुळें परकी-राज्यकर्त्यांप्रमाणेंच परकीधर्माच्या जोरदार व दणदणीत लाटेपुढें हिंदुस्थानचे नांवसुद्धां बदलून जातें कीं काय,अशी स्थिती लवकरच कशी उगवली त्याची सविस्तर हकीकत,निदान धार्मिक व वाङ्मयात्मक दृष्ट्या त्याची छटा कशी जागोजाग फांकत गेली, तें आपण लवकरच पाहणार आहों. पण त्या आधीं भारतवर्षांत राजकीय बाबीप्रमाणेंच धार्मिक बाबतींत माजलेल्या ह्या

बेबंदशाहीचें चित्र व त्याचीं कारणें पाहिलीं पाहिजेत. व तींच आतां आपण सविस्तर पाहूं.

(१) पहिली गोष्ट म्हणजे शैववैष्णवांचा झगडा घ्या. " शैव आणि वैष्णव ह्यांनीं कर्नाटकांत मोठाच धुमाकूळ घातला." (वे. नि. पा. ६६). पण ह्या झगड्याचें पायीं आपण बहुजनसमाजाचा मानसिक गाडा खिळ-खिळा करून टाकीत आहोंत, याची त्यावेळीं एकास तरी जाणीव होती काय ? वास्तविक देव तेथून एक अशा तत्वज्ञानाची परंपरा अखंड चालत आली असतां, परधर्मीयांच्या हल्ल्यासाठींच कीं काय, ह्या दुहीचें बीज—धार्मिक द्वैताचे बीज—ह्यावेळीं भारतभूमींत पेरलें गेलें. अशाच प्रकारच्या पंथाभिनिवेशाचें वारें महाभारतकाळींही माजलें होतें, हें आपण " शैविझम् अँड वैष्णविझम् " ह्या श्री. वैद्यांच्या लेखाधारें मागें पाहिलेंच आहे. अर्थात् त्यानें बुद्धधर्माच्या हल्ल्याला वाट सोपी करून दिली, हें उघड आहे. तीच गत येथेंही होऊन, महमंदीधर्माच्या प्रचंड लोंढ्याच्या लाटेला वाहून नेण्यास तें एक अनायासेंच खाद्य सांपडलें. एकाएका सुट्या काटकीला कुटकन् मोडून टाकणें सोपें असतें पण त्याच काटक्यांची जुडी मोडणें कठीण, किंबहुना, अशक्य असते या साध्या तत्वाचाही विसर यावेळीं शैवाना आणि वैष्णवांना सारखाच पडला होता ! दुर्दैव देशाचें, दुसरें काय ?

(२) दुसरी गोष्ट म्हणजे जातिभेद व त्यांतील "शिवाशिवीचें बंड" उर्फ स्पृश्यास्पृश्यत्व घ्या. आपल्याच सारख्या ईश्वराच्या दुसऱ्या लेंकरास अस्पृश्य मानणें ही मानव्याच्या अपमानाची व उपमर्दतेची खरोखर हद्द आहे. पण आजच्या विसाव्या शतकांत सुद्धां जर महाराच्या सावलीच्या विटाळानें स्नान करणारे आकाशांतून पडलेले किंवा जमिनींतून वर आलेलें देवदूत सांपडतात, तर त्यावेळच्या काळीं तर काय विचारायलाच नको. जातिबंधनाचे कर्कश पाश महाभारतकाळींहि असेंच जखडून टाकले गेले होते व त्यामुळें " वंशभेदाच्या नरकमूलक अभिमानावर " तेजस्वी कुठार चालविणारा बौद्धधर्म त्यावेळीं किती झपाट्यानें प्रसार पावला, हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. पण ह्या इतिहासानेंही वेडा मानव शहाणा न होऊन त्यानें इथेंही तीच चूक केली. बुद्ध व जैनच नव्हे, तर खुद्द

लिंगायत पंथाला फुटून निघायला मध्वाचार्यांचें "शिवाशिवीचें बंड"च कारण झालें, हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. अर्थात् याचा फायदा बौद्धाप्रमाणेंच महंमदीयांनीं घेतला असल्यास नवल काय ?

(३) त्यानंतर भाषेची—ज्या भाषेंत धार्मिक व पारमार्थिक ग्रंथ लिहिले गेले त्या भाषेची–गोष्ट घ्या. ही भाषा कोणची होती ? संस्कृत, वाचक, ही भाषा संस्कृत होती. पण खेड्यापाड्यांतील गरीबाच्या झोंपडींतल्या ज्या लाखों जिवांच्या अभेद्य कोटावर ही धर्माची इमारत उभी राहायची, त्या जीवांच्या भाषेचे बोल त्यांत तिळमात्र तरी होते काय ? " आजपर्यंत वेदांतमतें संस्कृतांत होतीं. त्यांच्यावरील टीका तशाच, परिशिष्टें, निबंध सर्व कांहीं दैवी भाषेंत. रामानुज, मध्व यांनीं ग्रंथ केले ते सारे त्याच भाषेंत. कोणी त्याचा अर्थ करून लोकांना सांगेल तेव्हां समजणार. " (वे. नि. पा. ६८) अशाप्रकारच्या ' अडचणी'ची जी केविलवाणी स्थिती श्री. फडक्यांनीं त्या काळच्या वाङ्मयाच्या धार्मिक अधिष्ठानाची रेखाटली आहे, ती किती सत्य आहे बरें ? पण संस्कृताच्या दैवी वाणींत रंगलेल्या तत्कालीन अहंमन्य पंडितांना त्याचें काय ? एवढेंच कीं, त्या संस्कृताच्या दैवी वाणीनें त्यांच्या ठायीं जरूर ती दैवी संस्कृति रेखाटली नाहीं, एवढेंच आम्हांस येथें सांगावयाचें आहे. पण याचा फायदा परके घेतल्यावांचून कसे राहतील ? महाभारतकाळींहि गीतेच्या कर्तबगारीची थोरवी गाताना " पण संस्कृत भाषा सार्वत्रिक नसल्यामुळें तिचा व्हावा तसा उपयोग झाला नाहीं " असे जे श्रियुत फडक्यांनीं विधान केलें आहे तेंच इथेंही लागू आहे. असो.

(४) शेवटची गोष्ट म्हणजे साधुत्वाचा आणि परब्रह्मपदापर्यंत पोंचण्याच्या ब्रह्मत्वाचा ब्रह्माधिकार फक्त एका विशिष्टवर्गालाच आहे अशा प्रकारचा ब्राह्मणक्षत्रियांतील वर उल्लेखिलेल्या वेदाभ्यासजड व तत्त्वज्ञानशून्य अशा शाब्दिक अहंमन्य पंडितांचा अहंकाराच्या भुतानें झपाटलेला भलताच अभिनिवेश व त्यापायीं कित्येक सज्जनांचा झालेला अमानुष छळ होय ! अशाप्रकारच्या वृत्तीनें समाजाचा एकोपा राहील कां त्याच्या फुटून ठिकऱ्या उडतील, हें एखादें पांच वर्षांचें पोरही सांगू शकेल. पण बालाहून बालिश झालेल्या व भलतीकडेच भरंगळलेल्या त्या पंडितांना त्याचें

काय ? पण याचा फायदा परधर्माला मिळाल्याशिवाय कसा राहील ? अशाच प्रकारचा खुळा अट्टाहास महाभारताच्या काळीं माजलेला होता व त्याचा फायदा साहजीकच बुद्धधर्मानें घेतला अथवा घेण्यास सुरवात केली, हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. तीच गोष्ट यावेळींही होऊन चालू परिस्थितीचा फायदा महंमदीधर्माच्या लाटेला पूर्ण मिळण्याचा संभव उत्पन्न झाला.

येणेंप्रमाणें महंमदीधर्माच्या ' विषवृक्षा ' चें बीजारोपण करण्याला आपल्या हातानें जमीन अनुकूल करून देऊन, त्या परधर्माचीं पिशाचें मृतधर्माच्या होळीभोंवतीं नाचायला या भारतभूची विस्तीर्ण स्मशानभूमी बनवून आम्ही आमच्याच हातानें आमच्या पायावर धोंडा पाडून घेतला. मग त्या धोंड्याखालीं परकीयांनीं आम्हाला यथेच्छ ठेचायला सुरवात करावी, परधर्माच्या विषवृक्षाचा अफाट विस्तार या भारतभूमींत होऊन त्याचीं कडू फळें आम्हांस चाखायला लागावी, व परधर्मीयांच्या परधर्म-असहिष्णु पिशाचांनीं, नररुंडमाळा गळ्यांत घालून, एका हातीं कवटी व दुसऱ्या हातीं चितेच्या होळींतले हिलाल घेऊन, खुशाल ह्या स्मशानांत नंगा नाच घालावा यांत काय आश्चर्य? परधर्माची वावटळ उठून ज्यावेळेस स्वधर्मातले लोक त्यांत गिरक्या खाऊं लागतात, त्यावेळीं त्या लोकांचे पाय आधींच भूमीपासून सुटलेले असतात, हें निस्संशय समजावें. अशी स्थिती महाभारतकाळीं उठलेल्या बौद्धधर्माच्या वावटळीच्या वेळीं कशी झाली होती, व अगदीं हुबेहुब तीच स्थिती प्रस्तुत बाराव्या शतकाचे काळीं कशी होती, हें आपण दोन्हींच्या तुलनेनें वर नुक्तेंच पाहिलें. अर्थात् बौद्धमताच्या लाटेला थोपवून धरून परतवून लावण्याचा अटोकाट यत्न सौतीच्या महाभारतानें व त्यांतील भगवद्गीतेनें कसा केला, " शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः," " स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् " इत्यादि शेंकडो वचनांच्या धीरगंभीर पण छातीठोक वाणीनें विस्कळित झालेला समाज त्यांनीं कसा सावरून धरला, याचा साग्र व सुंदर इतिहास आपण मागें पाहिलाच आहे. त्याच तोडीच्या भागवतधर्मी व महाराष्ट्रधर्मी साधुसंतांच्या अलौकिक, दिव्य व तेजस्वी कामगिरीची हकीकत आम्ही आमच्या प्रियवाचकांस आतां पुढील प्रकरणीं सादर करणार आहोंत. पण अर्थात् तत्पूर्वीं आपणांस या महंमदीधर्माची रूपरेषा समजून घेऊन त्यांनीं

केलेल्या भीषण प्रलयाचें व उडविलेल्या दारुण कल्लोळाचें चित्र क्षणैक पाहिलें पाहिजे. तर आतां तिकडेच वळूं.

महंमदीधर्माच्या भीषण प्रळयाचें वर्णन करण्यापूर्वी प्रथम हें सांगणें अवश्य आहे कीं, तो धर्म व त्याच्या अनुयायांचा विश्वास अत्यंत जोरदार व तडफीचा आहे. अगदीं प्रथमपासून नसानसांतून सळसळणाऱ्या रक्ताची उसळी जर कोणच्या धर्मांत विशेष दिसत असेल, तर ती ह्याच धर्माच्या होय. तसेंच त्यांच्यामध्यें असलेल्या,अगदीं चालू घटकेला सुद्धां दिसणाऱ्या, विलक्षण एकोप्यापासूनही मानवांनीं बोध घ्यावा असाच तो आहे. त्यांच्या धर्मावरील त्यांची जाज्वल्य निष्ठा व कडक धर्माचरण व त्यापायीं प्रसंगीं एकजूट करून प्राणसुद्धां देण्याची त्यांची तयारी पाहिली, म्हणजे मनुष्य थक्क होऊन जातो. हे त्यांच्याठायीं असणारे गुण केव्हांही वाखाण-णीयच होत. तसेंच ते एकेश्वरी मताचे असून त्यांच्यांत जातिभेद, शिवाशिविचें बंड, वगैरे कांहींच प्रकार नाहीं. त्याचप्रमाणें त्या धर्माचे लोक अत्यंत शूर व कडवे असून अवघ्या ८० वर्षांत यूरोपांतील ८०० वर्षांचीं राज्यें या अरबस्तानच्या वीरांनीं एकेकाळीं पादाक्रांत करून सबंध हिंदुस्थानवर सुद्धां त्यांनीं ५१७ शें वर्षें आपल्या हिरव्या चांदाचें निशाण फडकवलें होतें, व त्यांच्या त्या अफाट व विस्तीर्ण सत्तेखालीं हिंदूंचें हिंदुत्व पार नाहींसें होऊन सर्व देश मुसलमानमय बनून जातो कीं काय, असा एक काळ आला होता.

पण इतकें सांगितलें म्हणजे त्यांच्या गुणवर्णनाची हद्द संपली. येथून पुढें त्यांच्या ठिकाणचे दोष व त्यांनीं उडविलेला प्रलयच आम्हांस सांगा-वयाचा आहे. वास्तविक पाहिलें तर मूळ महंमदी धर्मांतलीं पुष्कळशीं तत्वें चांगलींच आहेत, व "ईश्वराचा मी दूत आहे व तो सांगतो तें मी लिहवितों " असें म्हणणाऱ्या महंमदाची—मुसलमानी धर्माच्या आद्य प्रवर्तकाची—धार्मिक कळकळ व त्याच्या उत्सुकतेचा अतिरेकही पण आपणास त्यानें लिहिलेल्या 'कुराण' नामक मुसलमानी धर्माच्या मूळ ग्रंथांतून दिसून येतो, असें जे वुइल्सनसाहेब आपल्या कुराणाच्या प्रस्तावनेंत म्हणतात तें खरें आहे. इतकेंच नव्हे,तर स्वतः कवी किंवा विद्वान् नसूनही त्याच्या वाणींत जी एवढी कळकळ दिसून येते ती निस्संशय दैवी स्फूर्तीचीच असली

पाहिजे. पण त्यानंतर काय ? सर्वच उजेड अथवा अंधार! कारण, इतका कळकळीचा उपदेश असूनही कोणी ऐकेना, स्वताला फारच थोडे अनुयायी मिळाले, इतकेंच नव्हे, तर मक्केस छळ झाल्यामुळें मदिनेला त्याला पळून जावें लागले हें पाहून ह्या ईश्वराच्या प्रेषितानें काय केलें असेल असें, वाचक, तुम्हांस वाटतें ? अत्यंत शांतपणें लोकांचा छळ सोसून तो खिस्ताप्रमाणें लोकांच्या पापासाठीं फांशीं गेला काय ? लोकांचे पापक्षालनार्थ त्यानें आपल्या रक्ताची अंजुली भरून ती ईशपादकमलीं वाहिली काय ? छे ! इतका मनाचा मोठेपणा, चित्ताचा चांगुलपणा, व आत्म्याची उदात्तता असल्यावर मग पुढील प्रलयाचें चित्र, किंबहुना, चालू शतकांतल्या मारामाऱ्या सुद्धां कशा दिसल्या असत्या ? स्वतःच्या रक्ताची अंजुली भरायचे तर राहोच, पण लोक सुखानें त्याच्या धर्माचा स्वीकार करीनात, व त्याच्या धर्माचा प्रसार होईना, हें पाहून एकाद्या चवताळलेल्या चित्याप्रमाणें त्यानें बेशक लोकांची नरडी छाटण्याचा आपल्या अनुयायांना हुकूम सोडलान् व एका हातीं कुराण व दुसऱ्या हातीं तरवार घेऊन "अल्लाहो अकबर" अशी गर्जना करीत निघालेल्या त्याच्या अनुयायांनीं संबंध हिंदुस्थानभर चांगलाच नंगानाच घालून आपल्या भीषण तरवारीला शेंकडो हजारों हिंदूंचे बळी घेतले, शेंकडो देवालयें उध्वस्त करून ह्या 'मूर्तिभंजकां'नीं त्यांतल्या मूर्ती फोडल्या, गोब्राह्मणांच्या माना भररस्त्यावर कापण्यास त्यांनीं कमी केलें नाहीं, व पातिव्रतांच्या अब्रूवरसुद्धां धाड घालण्यास त्या पशूंना लाज वाटली नाहीं ! एकंदरींत पहातां खिस्ताचा उपदेश व आचरण जितकें उदात्त तितकेंच महंमदीयांचें आडमुठेपणाचें, जितका खिस्त सुसंस्कृतवृत्तीचा तितकाच महंमद असंस्कृत वृत्तीचा होता, असें म्हणणें भाग आहे. हिंदुस्थानांत मुसलमानानीं माजविलेल्या भीषण प्रलयाचें वर्णन करतां करतां मोठमोठ्या लेखकांची वाणी कुंठित होते, तेथें मजसारख्या पामराचा काय पाड ? "कालियुगीं हे मोंगल राक्षस । केला गाईब्राह्मणांचा नाश ॥" अशा प्रकारचा तोताराम गोंधळ्याचा पोवाडा कै. हरिभाऊनीं आपल्या 'गड आला पण सिंह गेला ! ! !' ह्या कादंबरींत दिलेला वाचकांना ठाऊकच आहे. पण अगदी तत्कालीन पुरावा म्हणजे समर्थांच्या दासबोधादि ग्रंथांतून आपणांस पहावयास मिळतो. 'तीर्थक्षेत्रें तीं मोडिलीं । ब्राह्मणस्थानें

भ्रष्ट केलीं । सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥" अशाप्रकारें त्या 'उदंड म्लेंच्छ दुर्जनांनीं बहुत दिवस माजविलेल्या बंडा'चें वर्णन वाचलें, म्हणजे या ओवींत समर्थांनीं त्या भीषण देखाव्याचें किती हुबेहुब चित्र रेखाटलें आहे तें दिसून येतें. सर्व हिंदुस्थानभर पायीं तीर्थयात्रेचा प्रवास करून आलेल्या समर्थांनीं काय पाहिलें, तें त्यांनीं वरीलसारख्या ओव्यांतून अत्यंत हृदयस्पर्शी वाणींत वर्णन केलें आहे. " उदास वाटते जीवीं । आतां जावें कुणीकडे ? " अशाप्रकारची औदासिन्याची छटा त्या समर्थासारख्या दुर्दम्य मनावर सुद्धां क्षणैक कां होईना, पण पसराविण्याइतकें खरोखरच त्या भीषण प्रलयाचें भयाण स्वरूप होतें ह्यांत शंका नाहीं. आणि इतकें असूनही पुन्हां आमच्या सिस्टर निवेदिताबाई म्हणण्यास तयारच कीं—

"That brotherhood which is talked by Christianity is realized by Islam. The message of the Prophet is a message of humanity and freedom to the whole race of man" (P. 234 Web of Indian life.) म्हणजे " खिश्चन धर्मातल्या बंधुप्रीतीच्या गप्पा इथें खऱ्या झाल्या असून इस्लाम महंमद महात्म्याचा संदेश हा सर्व मानवजातीला दया दाखविण्याविषयीं व स्वातंत्र्य देण्याविषयींचा संदेश होय ! " खरेंच आहे ! हिंदुस्थानांतल्या ज्या हजारों लोकांची डोकीं ह्या धर्मच्छलापायीं मारलीं गेलीं व जे शेकडोंशे लोक व बायकापोरें गुलाम करून बाटविलीं गेलीं, त्याला काय तुम्ही दुष्टपणा व जुलूम म्हणणार ? वाचक, लेखक, इतिहाससंशोधकहो, तसें असेल तर ती तुमची चूक आहे ! ऐका सिस्टर निवेदिताताई काय सांगत आहेत तें, व अजून तरी त्या झालेल्या व होणाऱ्या छळाला ' महंमदी दया ' ' महंमदी बंधुत्व ' व ' महात्म्या महंमदानें '—मदानें नव्हें, तर—' प्रेमानें दिलेलें स्वातंत्र्य ' असें मानण्यास शिका ! काय म्हणतां ? तुम्ही त्याला जुलूम व छळच म्हणणार ? म्हणा बापडे ! पण ती तुमची चूक आहे असें आम्ही भगिनी निवेदिताबाईतर्फे तुम्हांस साफ निवेदन करतों ! अस्तु.

तर सांगण्याचा भाग इतकाच कीं, अशा तऱ्हेचा आडमुठेपणाचा, हट-वादी व संकुचित वृत्तींचा हा इस्लामी धर्म असून त्यापासून या आर्या-

वर्तोला पुष्कळच त्रास झाला आहे—व अद्यापही, तितका नसला (कारण सध्या राज्य निराळ्याच प्रभूचें आहे !) तरी पुष्कळच होत आहे. सध्याच्यां चालू घटकेवर उपाय सुचविण्या आधीं आपल्या पूर्वजांना आलेल्या अनुभवावर त्यांनीं कोणचे उपाय योजलें, हें पाहणें अवश्य आहे. म्हणजेच, याकामीं धार्मिक व वाङ्मयात्मक दृष्ट्या, महाराष्ट्रीयच नव्हे, तर इतरही साधुसंतांनीं व कवींनीं काय तोडगा काढला तो आपणांस प्रथम पाहिला पाहिजे. तर आतां पुढील भागांत प्रथम तिकडेच वळूं.

भाग ९ वा.

स्वाऱ्या, लुटी, विध्वंस, करून या मूर्तिभंजकांनीं शेवटीं येथें आपली गादी स्थापिली व परधर्मअसहिष्णु अशा त्या लोकांनीं येथील गरीब प्रजेचा धर्माचे पायीं कसा छळ केला, त्याचा वृत्तांत मागील प्रकरणीं येऊन गेलाच आहे. त्याचा प्रथमोल्लेख आपणांस रामदासांच्याही आधीं नामदेवाच्या अभंगांतून ' तुर्कांनीं देव फोडले, स्वाऱ्या केल्या, ' इत्यादि तऱ्हेनें सांपडतो. इतकेंच नव्हे, तर ह्याच तुर्कांशीं झालेल्या संघर्षणानें त्याच्या अभंगांतून वगैरे पुष्कळ फारशी शब्द येतात. ती दरबारी भाषा झाल्यामुळें व मुसलमानांचें वास्तव्य ह्या देशांत राज्यकर्ते या नात्यानें ५।७ शें वर्षे असल्यामुळें साहजीकच त्या राजभाषेला प्रमुखपणा जागोजाग मिळूं लागला, सामान्य लोकांच्या भाषेंतही ती बरीचशी शिरली, व त्याचेंच प्रतिबिंब आपणांस नामदेवापासून पुढच्या बहुतेक कवींच्या काव्यांतून पहावयास मिळतें. तें इतकें कीं, केवळ कांहीं फारशी शब्दच नव्हे, तर सबंध पदें व चाली सुद्धां कित्येक कवनांच्या मुसलमानी उचलल्या गेल्या. कोणच्याही राजभाषेचा जो जो काळ अधिक लोटत जातो तो तो असा अधिकाधिक देशभाषेवर परिणाम हा व्हावयाचाच, हें चालू राजभाषेंतले शब्दसुद्धा कसे कित्येक मराठी भाषेंत समाविष्ट झाल्यासारखे झाले आहेत ते पाहिलें म्हणजे तेंव्हांच कळून येईल. पण अशाप्रकारें परभाषेंतल्या शब्दांचा भरणा स्वभाषेंत होणें हें कांहीं एका मर्यादेपर्यंतच शोभतें. त्यापलीकडे असली

भिकार भाषेची श्रीमंती ही त्या पहिल्या भाषेच्या मूळावर येण्याचा संभव असतो. हें जाणूनच साधुसंतकवींनीं केवळ जनमनोबोधार्थ त्या परकी-भाषेचा परिमितच उपयोग केला व शिवबासारख्या महाराष्ट्रभाषाभिमानी वीरानें तर पूर्वीच्या पद्धतीचा मुसलमानी कोश मोडून नवीन कोश तयार केला व खुद्द दरबारच्या हुद्याचे शब्दसुद्धां संस्कृत ठेवले.

पण इथें जातांजातां हेंही कबूल केलें पाहिजे कीं, अकबरासारख्या न्यायी, समदृष्टी व सत्यप्रिय राजानेंच नव्हे, तर इतरही दख्खनच्या एक-दोन मुसलमानी बादशहांनीं या मराठी भाषेला प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष उत्ते-जन दिलेलें आहे. कै. प्रो. पटवर्धन आपल्या " वुइल्सन फायला-लॉजिकल लेक्चर्स " पैकीं " एकनाथ व त्याची प्रभावळ " ह्या पांचव्या व्याख्यानांत म्हणतातः—

" In passing let me gratefully note the conscious and positive encouragement that some of the Moslim princes extended to Marathi and the Marathas. In or about 1529 Padshah Burhan Nizam Shah appointed a Brahmin of Maharashtra his prime minister who, we may presume, advanced the claims of Marathi at the court. In 1555, Ibrahim Adil Shah came to the throne of Vijapur. He was a great admirer of the Marathas for their brave fighting qualities as well as their common sense, and naturally appointed Marathas to many high posts in his State. Such was his love of Maharashtra and Marathi that he made Marathi the language of the court and proscribed the use of फार्सी or persian in court matters. The adoption of Marathi as court language naturally gave to its growth a great impetus. "

पण अशा तऱ्हेच्या हिरवळ जमिनीच्या जागा फारच थोड्या असून बाकी सर्व सहाराचें रुक्ष व तापद वाळवंटच आहे. त्यांतल्यात्यांत अवरंग-

शेवी खाक्या कांहीं औरच असून त्याच्याकाळीं धर्मच्छळ अगदीं शिगेस जाऊन पोंचला होता. ' कमलकुमारी ' सारख्या सतींची सेवा तर राहोच पण उलट ' जिझिया ' सारखा त्यांनीं बसविलेला कर त्याची जुलमी राज्यरीति व धर्मरीतिच सांगत आहे. एक मनुष्य जर मुसलमानी धर्मांत गेला तर ' पुत्रजन्मसमः किल ' असा आनंद जर कोणास होत असेल तर तो ह्याच बादशहास होय. सर्व मुसलमान राजांत महंमदी धर्माचा विशेष अभिमान, विशेष कडकडीत आचरण, जाज्वल्य निष्ठा, व आपल्या धर्मप्रसारार्थ अगदीं मनापासूनची खटपट जर कोणी केली असेल तर ती ह्याच बादशहानें होय. तसेंच त्याचें धार्मिक आचरण व धर्मप्रसारार्थ धडपड ही दोन्हीही नकली किंवा बेगडी नसून अगदीं खरीखुरी व त्याच्या अंतःकरणापासूनची भासतात. तथापि ह्याच वरील गुणामुळें स्वधर्माचें अंधानुकरण व परधर्मासहिष्णुता त्याच्या रोमरोमीं कशी अगदीं भिनून राहिली होती. राजकीयदृष्ट्या व सामाजिकदृष्ट्या तो कसा काय होता हें आमच्या पुढच्या खंडांत—"भारतवर्षाच्या राजकीय व सामाजिक इतिहासांत" आम्हीं सांगणारच आहोत. प्रस्तुत प्रकरणीं तो धार्मिकदृष्ट्या कसा काय होता हेंच आम्हांस दाखवावयाचें होतें. अर्थात् अशाप्रकारच्या यवनधर्माच्या आघातास प्रत्याघात कसा मिळाला हें आता आपण पाहूं. पण महाराष्ट्रीय साधुसंतांच्या कामगिरीकडे वळण्यापूर्वी ह्या यवनच्छळानें पंजाबांत निघालेल्या शीख धर्माची हकीकत आपण थोडक्यांत पाहूं, व मग महाराष्ट्रीय संतांच्या कामगिरीकडे वळूं.

शीखपंथ हा मूळ गरीब वृत्तीचा होता. त्या धर्माचा संस्थापक जो नानक त्यानें बंधुप्रीतीचा व समत्वभावाचा फार उच्च उपदेश केला आहे. पण या जगांत सहनशीलतेलाही मर्यादा आहे. निसर्गांतला रबरासारखा क्षुद्र पदार्थ घेतला तरी तो सुद्धां कांहीं एका मर्यादेपर्यंतच ताणला जातो. अगदीं भीरु अशी हरिणासारख्या प्राण्याची जात; पण अगदीं जिवावरच बेतल्यावर ती सुद्धां आपल्या प्राणघातक पशूवर उलटून तुटून पडतें असें आपण प्रत्यही पहातों. किंबहुना, हा निसर्गाचा सिद्धान्तच आहे. पण राज्यमदाप्रमाणेंच धर्ममदानें धुंद झालेल्या राज्यकर्त्यांना, सत्ताधिशांना, व अधिकाऱ्यांना तें दिसत नाहीं इतकेंच. असो. पण त्याचा व्हायचा तोच परिणाम होऊन अखेर राज्यसुद्धां हातून गमावण्याचा प्रसंग कधींकधीं त्या

राज्यकर्त्यांवर येतो. महाराष्ट्राचे बाबतींत हीच गोष्ट पुढें यवनांच्या प्रत्ययास आली. पण पंजाबांत काय झालें तें प्रथम आपण पाहूं.

वर सांगितलेंच आहे कीं, सहनशीलतेलाही मर्यादा असते. निदान ती समाजाचे बाबतींत तरी हमखास असतेच असते. एकवेळ एकनाथ, तुकाराम, जीझस ख्राइस्ट, सॉक्रेटीस, महात्मा गांधी, इत्यादि व्यक्ती आपल्या सहनशीलतेचा पारा पाहिजे तितका उंच नेऊं शकतील—अगदीं अमर्याद सहनशीलतेचें शांतिब्रह्म स्वरूप त्यांचेठायीं पहावयास सांपडेल. पण समाजचे समाज व राष्ट्रेंचीं राष्ट्रें या शांतिपाठांत व सहनशीलतेच्या शिकवणुकींत फार दिवस टिकाव अथवा तग धरूं शकत नाहींत, हें आजच्या घटकेला सुद्धां जर प्रत्ययास येतें, तर मागची गोष्ट तर काय बोलावयासच नको. यामुळेंच शीखपंथ प्रथम जरी वर म्हटल्याप्रमाणें गरीबवृत्तीचा होता, तरी मुसलमानांच्या अमर्याद छळापुढें तो तसाच टिकून राहणें केव्हांही शक्य नव्हतें. यामुळें साहजीकच गुरु नानकाचे मागून येणाऱ्या गुरु गोविंदसिंगानें शिखांच्या उर्फ आपल्या शिष्यांच्या लढाऊ जमाती बनविल्या, व वरील व्यक्तींच्या शांतिब्रह्माचे पाठ ऐकत न बसतां त्यांनीं एकजात आपल्या तेजस्वी तरवारींचें पाणी आपल्या धर्मावर उठलेल्या मोंगलांना पाजण्यास सुरवात केली. कारण शीख लोकांची वसाहत पंजाबांत असल्यामुळें "मुसलमानांचा जाच त्या पंजाबांतील लोकांना अफगाणिस्थानांतून आणि दिल्लीहून दोहोंकडून होई." अर्थात् मृदंगाच्या दोन्ही बाजवाप्रमाणें दोन्ही बाजूनीं बसणाऱ्या ह्या थपडांचे पायीं गरीब बिचाऱ्या शीखांची अगदीं दामटी वळायची वेळ आली. पण अशी स्थिती फार दिवस राहणें शक्यच नव्हतें. निदान शीखासारख्या तेजस्वी जातीस तरी हा छल फार दिवस सहन होणें कठिण होतें. कारण " न तेजस्वी साहे प्रकट परतेजोबलमदा । जयाचा जो आहे प्रकृतिगुण लोपे नच कदा ॥ " असें कवीचें वचनच आहे. तेव्हां त्यास अनुसरून साहजिकच शीखांनीं लवकरच आपल्या तळपत्या तरवारींचें पाणी यवनांना पाजण्यास सुरवात केली. हळुहळूं तो पंथ पूर्ण राजकीय स्वरूपाचा बनून रणजितसिंगानें पंजाबांत आपली स्वतंत्र गादी स्थापिली. शीखांचा इतिहास फार मोठा आहे. त्यांच्या कित्येक गुरूंना व शेंकडोशें अनुयायांना ह्या यावनी धर्मच्छळाचे पायीं आपला देह बळी

द्यावा लागला आहे. पण " मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो नच धूमायितं चिरं " ह्या वचनाप्रमाणेंच त्यांच्या धार्मिक व राजकीय कामगिरीचें स्वरूप असून, तिच्या तेजाकडे पाहून आजच्या विसाव्या शतकांतही त्यांच्या सहनशीलता, दृढनिश्चय इत्यादि गुणांमुळें मनुष्यानें त्याकडे साश्चर्य व साभिमान पहातच राहावें अशाच तोडीचा तो शखिपंथ आहे ह्यांत शंका नाहीं. तोडीस तोड म्हणूनच कीं काय, त्यांच्याठिकाणीं हिंदु मुसलमानांच्या वागणुकीचें विलक्षण संमिश्रण पहावयास सांपडतें. श्रीयुत फडके म्हणतात:—" मुसलमानी कुराणाप्रमाणें ग्रंथसाहेब झाले पण ते हिंदूंच्या देवळाच्या नमुन्यांच्या गृहांत जाऊन उच्च ठिकाणीं बसले. महंमदी तरवार त्यांनीं हातांत धरली आणि तोंडानें कृष्ण, राम यांच्या लिला ते गाऊं लागले. त्यांनीं यवनासारखी दाढी ठेवली, आणि हिंदुसारख्या जटा, सर्व केंस राखल्या. त्यांना सुंता आवडली नाहीं पण " पाहील " नांवाचा हिंदूंच्या मुंजीसारखा कांहीं संस्कार त्यांनीं ठेवला " (वे. नि. पा. ७४). तसेंच कंगवा, कृपाण, केश, इत्यादि त्यांचे पांच 'क' कारही मौजेचे आहेत. असो. अशाप्रकारचें धार्मिक राहणीचें व वागण्याचें वैशिष्ट्य हें प्रत्येक पंथांत असायचेंच. पण धार्मिक इतिहासाच्या दृष्टीनें त्यांची वर सांगितलेली हकीकत किती बोधप्रद व स्पृहणीय आहे हें वाचकांना येथवर कळून आलेंच असेल. तेव्हां आतां दख्खनकडे दृष्टी वळवून या यावनी छळामुळें महाराष्ट्राची धार्मिक प्रगति काय झाली ती आतां आपण पाहूं. कारण सर्व प्रगतीचें बीज झगड्यांत आहे व झगडा हा छळामुळेंच होत असतो अथवा करावा लागतो. मग तो छळ राजकीय, सामाजिक, धार्मिक अथवा कोणच्याही स्वरूपाचा असो व प्रत्यक्ष होवो वा अप्रत्यक्ष होवो किंवा आंतून असो वा बाहेरून असो. त्यानें प्रगति अथवा सुधारणा ही झालीच पाहिजे. कारण छळ—झगडा—सुधारणा अशी कार्यकारणभावाची निष्पत्ति व परंपरा अगदीं जगाच्या प्रारंभापासून ठरली असून, ती जगाच्या अंतापर्यंत अशीच अव्याहत चालू राहणार आहे. या तात्विक दृष्टीनें पाहतां कोणचाही छळ हा सुधारणेला उपकारकच झाला आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आणि त्या दृष्टीनें अशा छळ करणाऱ्या व्यक्तींचे, कायद्यांचे व सत्ताधाऱ्यांचेसुद्धां जे मौजेन कधींकधीं आभार मानावें लागतात ते यासाठींच. " निंदकाचें घर असावें शेजारीं " किंवा " Bless them that torture you"

ह्या खिस्ताच्या उक्तीचें सार तरी हेंच आहे. पण यावरून निंदा किंवा छळ हा स्पृहणीय ठरतो, असा मात्र कोणीहि अर्थ समजूं नये. कारण तसें म्हटल्यास " अधर्माचें अभ्युत्थान " " धर्माची ग्लानी " " साधूंचा छळ " व " दुष्कृतांचा सुळसुळाट " यांनींच झाला तरी ईश्वराचा " संभव " होत असतो. म्हणून ह्या वरील गोष्टींस कोणी चांगलें कां म्हटलें आहे ? तसें असते तर रावण, कंस, इत्यादि व्यक्तीस पुराणांतरी चांगलेंच म्हटलें गेलें असतें. राक्षसांच्या मुळेंच मोहिनीचा अवतार होऊन देवांना अमृत प्यायला मिळाले असले म्हणून राक्षस ते राक्षसच ! त्यांना कोण चांगले म्हणणार ? असो. तर आतां महाराष्ट्राकडे वळून तिकडची धार्मिक हालचाल आतां आपण पाहूं या.

याप्रमाणें महाराष्ट्राच्या धार्मिक इतिहासावरून विहंगम दृष्टी फिरविली असतां आपणास बारा ते अठरा ह्या सहा शतकांचे साहजकिच दोन भाग करावे लागतात. एक भाग, पूर्वी माजलेल्या वैराण रानांतलि काटेकुटे साफ करून, ती जमीन नांगरून बीज पेरण्याचा, किंवा निदान नांगरटीचा तरी खास; व दुसरा भाग, त्या सुक्षेत्रांत बीज पेरून त्याचीं गोड फळें खाण्याचा ! कोणच्याही सुधारणेला असेंच करावें लागतें. कै० विष्णुशास्त्री चिपळुणकर, कै० आगरकर, इत्यादि व्यक्तींची कर्तबगारी पाहिल्या प्रतीची तर कै० लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांची कर्तबगारी वर सांगितलेल्या दुसऱ्या वर्गांत मोडणारी आहे. याचें तरी कारण हेंच. त्या त्या काळाला अनुरूप अशीच कर्तबगारी थोर पुढारी व लोकवंद्य महात्मे बजावित असतात. पण त्यांची योग्यता तत्काळ लोकांच्या नजरेस न येतां, किंबहुना, कित्येकदां कित्येकांकडून त्याचा विपर्यासही होऊन, अशा थोर महात्म्यांना व पूज्य विभूतींना लोकांचा —अज्ञ लोकांचा—छळही पण सोसावा लागतो. पण लोकांच्याच कल्याणासाठीं अवतरलेले ते महात्मे प्रसंगीं येशुख्रिस्ताप्रमाणें आपल्या प्राणधनाचें मोल देऊनही लोकांचें कल्याणच साधीत असतात. तीच गोष्ट— अशा प्रकारच्या छळाची हकीकत—आपणांस महाराष्ट्रीय संतांच्या कामगिरीमध्येंही लवकरच पुढें दिसून येणार आहे. तेव्हां साधुश्रेष्ठ ज्ञानोबापासून ते चालूं घटकेंपर्यंत असणाऱ्या व झालेल्या, ह्या देशांतील व परदेशांतील

अशाप्रकारच्या सर्व साधुसंतांबद्दल तुकोबांच्या प्रेमळ वाणींत एकच उल्लेख बाहेर पडतो कीं:—

"जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति । देह कष्टविती उपकारें ॥१॥ थोरीव सांडिली आपुली परीसें । नेणें शिवो कैसे लोखंडासी ॥ २ ॥ भूतांची दया हे भांडवल संता । आपुल्या ममता नाहीं देही ॥ ३ ॥ तुका म्हणे सुख पराविया सुखें । अमृत हें मुखें स्रवतसे ॥ ४ ॥" व साहजीकच अशा साधुसंतांच्या उपकारांकडे पाहून त्यानें भारावलेल्या अंतःकरणाच्या जडजिव्हेतून साहजिकच कृतज्ञतेचे उद्गार तुकोबाप्रमाणेंच आपल्या मुखांतून बाहेर पडतात कीं:—

"काय या संतांचे मानू उपकार ? । मज निरंतर जागविती ॥१॥ काय देवा यांसी व्हावे उतराई । ठेविता हा पायीं जीव थोडा! ॥ २ ॥ सहज बोलणें हाचि उपदेश । करुनी सायास शिकविती ॥३॥" अरेरे ! अशा प्रकारें अगदीं सहज बोलण्याच्या आपल्या वाणीनें लोकांना उपदेश करणाऱ्या व "झाडू संतांचे मारग । आडरानीं भरलें जग । उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला तो सेवूं॥" असें म्हणून आडरानांत भरलेल्या जगाला नीट वाटेवर लावण्यासाठीं संतांचा मार्ग साफसुफ करुन लोकांना सुख देण्यासाठीं झटणाऱ्या ह्या "वैकुंठीचे वासी" अशा महात्म्यांना आम्ही काटीचा प्रसाद देउन, त्यांची यथेच्छ पाद्यपूजा करुन, प्रसंगीं त्यांना फांसावर सुद्धां लटकावण्यास तयार व्हावें काय ? जनताकृत्तिसागराच्या ह्या चंचल लाटांकडे पाहून मन विषण्ण होतें ! पण धन्य त्या महाभागांची कीं, अशा छळणाऱ्या जनतेचीही त्यांनीं सेवाच केली, "खांडावया धावो घालणाऱ्या" वरही त्यांनीं कृपेची 'साऊली' च धरली व त्यांचा शीणभाग हरून त्यांचें कोटकल्याण केलें ! उघडच आहे. संनिपातांत बरळणाऱ्या, किंबहुना, मारण्यासही धावणाऱ्या रोग्याच्या बडबडीकडे किंवा वागणुकीकडे लक्ष देऊन वैद्यानें त्यास औषध देण्याचें कधीं नाकारलें आहे काय ? तो जसा त्या रोग्याच्या शिव्याशाप खाऊन, किंबहुना, प्रसंगीं थोडासा मार सोसूनही त्यास रोगमुक्त करण्यासाठीं प्रेमानें औषधच देतो, त्याच्या शतपटप्रेमानें भरलेलें, व सर्वत्र ईश्वरी भावाचें, जनीं जनार्दनाचें दर्शन पदोपदीं होणारे, इमर्सनच्या वचनांत बोलायचें तर, "Man is God playing the

part of a fool " ह्याची जाणीव असणारे ते संत, अशा जनांचा छळ व निंदा सोसूनही त्यांच्या कल्याणासाठींच अहर्निश झटत असतात! महाराष्ट्रांतील संतांनींही तेंच केलें. तें कसें तें आतां आपण पाहूं.

पहिल्या घडाक्याला महाराष्ट्रसंतांनीं कोणची कामगिरी बजावली असेल तर ती भक्तीची–दिव्य व उत्कट अशा प्रभुप्रेमाची होय. यावनी छळाच्या जहरी विषाच्या अमलाचा ताप सहन करण्यास तशाच प्रकारची उलट दुर्दम्य अशी नशा सर्व आबालवृद्धांच्या व आचांडाल जनतेच्या रोमरोमीं भिनायला पाहिजे होती. अशाप्रकारची नशा या संतांनीं सर्व जनतेला पाजली. हेतू हा कीं, त्याच्या जोरावर यवनछळाचें सहारा-वाळवंट हांहां म्हणता व सहज लीलेनें सर्वांनीं पार पडावें. परधर्मछळाशीं होणाऱ्या दोन हातांत अंगीं जोम येऊन दृष्टी धुंदकारून जावी यासाठीं अंमल करणें जरूर होतें व म्हणूनच संतांनीं पहिल्या सपाट्याला सर्व जन-तेला नशापाणी, अंमल, करावयास लावलें. पण हें नशापाणी सामान्य नसून " या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी " अशा अत्यंत उच्चप्रकारचें होते. अंगांत भिनू पाहणाऱ्या विषारी अंमलाला मारक असा उलट उन्मादकारक पदार्थ हवा होता. व तो ह्या भक्तीचा पदार्थ सर्व जनतेला चारून तिची देहबुद्धी हरपवून देहावरील आसक्ती प्रथम या संतांनीं आपल्या अमोघ व दिव्य अशा भक्तिच्या वाणीनें उडवून देऊन सर्व जनता त्यांनीं भारून टाकली. इतकेंच नव्हे, तर " स्त्रियो वैश्यास्तथा-शूद्रास्तेपि यांति परांगतिम् " हा भगवंतांचा दिव्य संदेश " चहूं वर्णासि नामाधिकार । नामीं नाहीं लहान थोर । जडमूढ पैलपार । पावती नामें॥" अशाप्रकारच्या वाणीनें व तोही संस्कृत नव्हे, तर अगदीं महारापोरांच्या प्राकृत वाणींत, अगदीं गरीबाच्या झोपडीपर्यंत त्यांनीं नेऊन भिडविला! महाराष्ट्रीयसंतांची भक्तीगुणाची कामगिरी, त्यांचा जाज्वल्य महाराष्ट्र-भाषाभिमान, शिवाशिवीच्या व जातिभेदाच्या भुताचें बंड मोडण्यासाठीं त्यांनीं उभारलेला झेंडा व बांधलेलें कंकण, आचांडाल सर्व जनता मोक्षाची अधिकारी बनविण्याचें त्यांचें व्रत, व शैववैष्णवादिकांमधील झगडा मिटवून टाकून, एकाच प्रभूचे सर्व भक्त म्हणून मिरवून, महाराष्ट्रधर्माची प्राणप्रतिष्ठा करण्यासाठीं भागवतपंथाचा प्रथम घातलेला पाया व त्यावर पुढें महाराष्ट्रधर्माची उठलेली टोलेजंग इमारत, ह्या सर्व गोष्टींच्या

साखळ्यांचे दुवे एकमेकांत इतके गुंतलेले आहेत कीं, ते एकमेकांपासून विलग करणें फार कठिण आहे. तथापि वाचकांच्या सोयीसाठीं आपण ते वेगळें करून प्रत्येकाचें वेगळें तेज दाखवण्याचा यत्न करूं. तथापि, वाचकांनीं संतांची वरीलप्रकारची समग्र कामगिरी म्हणजे एक अष्टपैलू हीरक आहे हें लक्षांत ठेवून, आम्ही जरी त्यांतील प्रत्येक पैलूचे किरण वेगवेगळे दाखविणार आहोंत तरी, त्याच्या समग्र कांतीचा कधींच विसर पडूं देऊं नये, अशी त्यांस आमची नम्र विज्ञप्ति आहे. असो.

अशारीतीनें वर सांगितल्याप्रमाणें पहिल्या धडाक्याला संतांनीं भक्तिगुणाची कामगिरी बजावली. व तीहि अत्यंत उत्कट अशा प्रभुप्रेमाची होय. शंकराचार्यांचें रुक्ष असें अद्वैततत्वज्ञान दक्षिणेकडे न मानवून रामानुजांनीं सगुणपूजेची गोड जोड त्यास कशी दिली, किंबहुना, खुद्द आचार्यही उच्च अशा ज्ञानीभक्तींत कसे मुरलेले होते, हें आम्ही मागें सांगितलेंच आहे. इतकेंच नव्हे, तर ह्या भावी भक्तीचीं बीजें ह्या आर्यभूमींत किती पूर्वीपासून रुजलेलीं होतीं, तेंही आम्ही ‘ वसिष्ठकृत वरुणप्रार्थने ’ च्या वृत्तांतांत प्रारंभींच दाखवून दिलेलें वाचकांना स्मरत असेलच. आर्यावर्तांतील भक्तिगुणाचा विलास फार पुरातन आहे, अगदीं वैदिककाळापासून चालत आला आहे, असें यावरून उघड सिद्ध होतें. इतकेंच नव्हे, तर आम्ही सगुणोपासक नाहीं, किंबहुना, मूर्तिभंजक आहों म्हणून शेखी मिरविणाऱ्या इतर धर्मीयांतूनही ती कशी विविध तऱ्हेनें दृष्टीस पडते तें आजवर अनेक लेखकांनीं दाखवून दिलेंच आहे; तेव्हां त्याचें पुन्हा येथें चर्वितचर्वण नको - त्यासाठीं वेगळी जागा अडविण्याचें कारण नाहीं. अशातऱ्हेनें सगुणपूजा ह्या नाहीं त्या मार्गानें सर्वत्र दृष्टीस पडते. किंबहुना, हा मनुष्यस्वभावच आहे. सामान्य माणसाचें काम जसें नुसत्या शील व चारित्र्य यांच्या उपदेशानें भागत नाहीं, तसेंच केवळ रुक्ष तत्वज्ञानाचे कोरडे फाके मारुनही त्याची भूक भागत नाहीं. “ धर्माला काव्य लागत असतें ” व तें काव्य सगुणपूजेच्या उत्कट भक्तींतच सांपडतें. म्हणूनच “ देवाची, सगुणदेवाची भक्ती, पूजा वगैरे ज्यांत नाहीं तो धर्म सामान्य जनांना कायमचा मान्य होत नाहीं हें तत्व बहुतेक ठरल्यासारखें झालें आहे ” (वे. नि. पा. ७९) असें जें श्री. फडके म्हणतात, तें ह्याचसाठीं. ह्याच सगुणपूजेच्या अभावीं बुद्धधर्म जसा लवकर लयाला गेला

त्याचप्रमाणें ह्या सगुणपूजेकडे कानाडोळा करणारे शांकरसांप्रदायिक निव्वळ रुक्ष तत्वज्ञानही सामान्य जनांस फार दिवस मानवणें शक्यच नव्हतें व म्हणूनच तें साहजीकच मागें पडून सगुणोपासनेला रामानुजांच्या काळापासून पुनश्च भरती आली, ती महाराष्ट्रीय संतांनीं व इतरही कबीर, गौरंगादि साधूंनीं अगदीं शिगेस नेऊन भिडविली.

या प्रेमाचा पहिला गोड धडा भगवान् श्रीकृष्णांनीं सर्व समाजाला-आचांडाल—जनतेला शिकविला. प्रभुप्रेमाची वारसदारी केवळ वरच्याच वर्गांस (classes ला) दिली आहे असें नसून महारापोरांला (Masses ला) सुद्धां तोच हक्क आहे, असें छाती ठोकून जर प्रथम कोणी सांगितलें असेल तर तें आमच्या भगवान् श्रीकृष्णांनीं होय. ' पायांत जोडा घालणारालाच तो कुठें बोंचतो हें नक्की कळतें ' अशा अर्थाची इंग्रजींत एक म्हण आहे. भगवंतांचें बाल्य व पौगंडावस्था सामान्यप्रतीच्या लोकांत गेल्यामुळें त्यांच्या हृदयाची जाणीव त्यास बरोबर झाली व 'परदुःखशीतळ' या न्यायानें आजवर उपेक्षिलेल्या सामान्य समाजाचा त्यास कळवळा येऊन भक्तीच्या—प्रभुप्रेमाच्या जोरावर अगदीं महारापोरांनीं सुद्धां उद्धरून जावें—त्यांना जातां येईल, किंबहुना त्यांचा तो हक्क आहे—अशा तऱ्हेची अभयवाणी प्रथम प्रभूंच्याच मुखांतून बाहेर पडली. यासंबंधीं ' भगवद्गीतेच्या कामगिरी'संबंधीं लिहितांना मागें आम्ही सविस्तर लिहिलेंच आहे. तेव्हां सांगण्याचा भाग इतकाच कीं, भक्तिगुणाचीं बीजें जरी आर्यावर्तांत प्राचीन वैदिककाळापासून असली तरी, " त्रैवर्णिकांच्याच कानीं लागणाऱ्या संपन्न वेदाला " दूषणदान करून चौथा वर्ण जो शूद्र, स्त्रिया, चांडाल, इ.कांचा होता त्याची बाजू उचलून धरून, त्या उत्कट प्रेमतरंगिणीच्या प्रवाहांत कोणीहि सुस्नात व्हावें असा भक्तीचा झेंडा प्रथम भगवंतांनींच उभारला, व तोच पुढें भागवतांनीं पंढरीच्या वाळवंटावर नाचविला.

या दिव्य प्रेमाचा व उत्कट भक्तीचा संदेश गोपींच्या दिव्य प्रेमांतच प्रथम पहावयास सांपडतो. त्या दिव्यप्रेमाच्या समाधींत देहभानही कसें हरपून जातें, हें प्रथम गोपींनींच सर्व जगाला दाखवून दिलें आहे. किंबहुना, ' भक्ति कशी करावी ' याला " यथा व्रजगोपि-

कानाम् " म्हणजे ' गोकुळांच्या गोपींसारखी ' असें जें उत्तर ' नारद-भक्तिसूत्रांत ' नारदांनीं दिलें आहे, तें यासाठींच. किंबहुना, या श्रीकृष्णप्रेमांनीं सर्व गोकुळ कसें भारून टाकलें होतें, त्याचें गोड चित्र आमच्या ' भगवान् श्रीकृष्ण ' ह्या पुस्तकांत आम्ही वाचकांना सादर केलेंच आहे. विस्तारभयास्तव तें येथें जास्त देतां येत नाहीं. पण सांगण्याचा भाग इतकाच कीं, तेंच दिव्य चित्र महाराष्ट्रीय संतांनीं आपल्या डोळ्यांपुढें धरून तें सर्व जनतेला शिकविलें. काव्यामध्यें असणाऱ्या नव-रसांच्या जोडीला भक्तिरसास नेऊन प्रथम ज्ञानोबांनीं बसविलें. " भाष्य-कारातें वाट पुसत " जाणाऱ्या ज्ञानोबांनाही रामानुजांनीं सुरू केलेल्या सगुणोपासनेच्या दिव्य प्रेमाची ओळख पटली व महाराष्ट्रांत ह्या भक्तिची मशाल त्यांनींच प्रथम पाजळून, तिच्या प्रकाशाचा पुरवठा अगदीं गरि-बांच्या झोंपडीपर्यंत सुद्धां व्हावा म्हणून, त्यांनीं ती इतर संतांच्या हातीं दिली. अशातऱ्हेनें ज्ञानदेवांनीं घातलेल्या भक्तिमंदिराच्या पायावर जी इमारत उठली तिच्यावर तुकोबांनीं कळस चढविला. आणि म्हणूनच " ज्ञानोबा माऊली, तुकाराम " अशातऱ्हेचे कृतज्ञतेनीं गहिंवरलेलें स्मरण आज घटकेला सुद्धां आचांडाल सर्व जनतां करीत असते !

या भक्तिगुणानें काय शिकविलें ? प्रभूच्या प्रेमसमाधींत देहाचा विसर कसा पडावा—त्या तंद्रींत गुंगलें असतां देहभान कसें हरपावें—हें त्यांनीं शिकविलें. एवढेंच नव्हे, तर " तुका म्हणे व्हावे देहासी उदार । रखुमा-देवीवर जोडावया ॥ " ह्याप्रमाणें दीड दमडीच्या देहावर तिळांजळी देऊन मरणाला मातीच्या मोलानें मोजण्याची महत्वाकांक्षा व धमक यानें निर्माण केली व " वीर विठ्ठलाचे गाढे । कळिकाळ पायां पडे ॥ " अशाप्रकारचे अलौकिक निश्चयाचे व निधड्या छातीचे भक्तवीर—कायेला कस्पटासमान लेखणारे भक्तपुंगव—त्यांनीं जन्मास घातले व फांसावर चढतांना सुद्धां " आकाश कडकडोनि पाहे । ब्रह्मगोल भंगा जाये । तरी मी तुझीच वास पाहे । पांडुरंगा ! ॥ " अशी कळवळ्याची पण छातीठोक हांक प्रभूस मारणारे संतभानुदासासारखे, " मज होत कां विपत्ति । पांडुरंग राहो चित्तीं ॥ " किंवा " फुटो हें मस्तक तुटो हें शरीर । नामाचा गजर सोडूं नये ॥ " असें सांगणारे तुकोबासारखे, किंवा " देह जावो अथवा राहो । पांडुरंगीं दृढभावो ॥ " म्हणणाऱ्या नामदेवासारख्या

निधड्या छातीचे संतशाहीर त्यांनीं निर्माण केले व सर्व जनता त्यांनीं भारून टाकली—त्या संतांनीं सर्व जनतेच्या ठायीं निर्भयवृत्ति निर्माण केली.

शेवटीं संतांच्या कामगिरींतल्या या भक्तिगुणाच्या पहिल्या मुद्यासंबंधीं अजून एकच गोष्ट सांगून, आपण या मुद्याची रजा घेऊं. वर सांगितलेंच आहे कीं, ज्ञानोबांनीं या भक्तिरसाला नवरसांच्या बरोबरीस नेऊन बसविलें—किंबहुना, त्यांनीं त्यास आद्यस्थान दिलें असें म्हणण्यास सुद्धां हरकत नाहीं. सर्व रसांचा राजा असा हा भक्तिरस होता. अथवा सर्वरसरूप सरदारांला ताब्यांत ठेवून आपल्या कार्यीं लावणारी अशी ही भक्तिसम्राज्ञी आपल्या अतुलैश्वर्यानें चमकून राहिली होती. प्रभुप्रेमाच्या भक्तिच्या अमृताचे प्याले पिऊन उन्मादपूर्ण उत्कटतेनें व मातापुत्र, धेनुवत्स, जलकल्लोळ, अथवा जलमीन, रमणीरमण इत्यादि विविधभावनांनीं तन्मय होऊन नाचणाऱ्या व त्यापायीं " ब्रह्मानंदीं लागली टाळी । कोण देहातें सांभाळी ॥ " अशी खरोखरच अक्षरशः स्थिति अंगीं बाणलेल्या त्या संतांचीं चरित्रें व बोल वाचून अजूनही चित्त गहिवरतें, मग प्रत्यक्ष त्याचा साक्षात् अनुभव व टाळमृदंगाच्या ठेक्यांत तन्मय होणाऱ्या त्या साधुसंतांच्या दिव्य विभूतींना—नामदेव, तुकारामादिकांना- पाहून त्यावेळची जनता कशी वेडीपिशी होत असेल, याचा वाचकांनींच विचार करावा. अशा तऱ्हेनें वेड्यापिशा झालेल्या जनतेला त्या संतांनीं अशा उच्च वातावरणांत नेलें व तेथें दिव्य अशा प्रभुप्रेमाची जी Romance अथवा अदभुत सौंदर्य दाखविलें,त्यापुढें केवळ निसर्गरमणींच्या बाह्यदेहाच्या पार्थिव सौंदर्याभोंवतीं घुटमळणारी पाश्चात्यांची—पाश्चात्य कवींचीं romance कशी फिक्की पडते त्याचें प्रो. पटवर्धन यांनीं आपल्या " Romance in the Bhakti School of Poetry " मध्यें मागें सांगितलेल्या " वुइल्सन फायलॉलॉजिकल् लेक्चर्स " मधून फार बहारीनें वर्णन केलें आहे. त्याकामीं वर्डस्वर्थसारखा एखादाच महात्मा—कवी अपवादभूत निघाला, व त्याची प्रतिभा व कल्पना मात्र कांहींशी आपल्याकडील संतकवींच्या वाणीशीं कशी जुळून समरस होते, हें पाहणेंही मोठें कौतुकाचें आहे. असो. तर सांगण्याचा भाग इतकाच कीं, अशा तऱ्हेच्या दिव्य व उत्कट प्रेमतरंगिणीचें दर्शन देऊनच महाराष्ट्रीय संत थांबले नाहींत, तर ज्ञानोबाची ओवी, नामदेवतुकोबांचे अभंग, नाथांची

प्रेमळवाणी इ. नीं त्यांचे ठायीं उत्कट प्रेमाबरोबरच वर सांगितल्याप्रमाणें अलौलिक निघडी छातीही सामान्य जनतेंत निर्माण केली. आणि असें असूनही ह्या संताना ‘ संताळे ’ म्हणून त्यांच्या कृतीनें आम्ही मेषपात्र बनलो असला दोष देणारे श्रीयुत राजवाड्यांच्यासारखे कांहीं नरपुंगव आहेतच. ह. भ. प. रा. रा. पांगारकर म्हणतात, “ अलीकडचे एक नवीन ‘ राष्ट्राभिमानी ’ समर्थांची महती वाखाणणारे पंडित वारकरी संतांवर फारच घसरतात. काव्येतिहाससंशोधनपटु असे रा. राजवाडे हे तुकाराम “ मानसिक सुखदुःखाचें जाळें विणीत बसणारा कोणी निरुपयोगी मनुष्य होता व वारकरी पंथानें राष्ट्रकार्य न केल्यामुळें तो ‘ पंगु ’ आहे” असें म्हणतात ! केवढा विलक्षण एकदेशीपणा हा ! ! शरीरांतल्या षड्रिपूंशी झगडायला ज्यानीं शिकविलें व शिवरायानें पेरणी करण्यापूर्वी ज्यांनीं जमीन भाजून नांगरून ठेविली होती, ते संत पंगू होते असें म्हणणें मूर्खपणाचें व कृतघ्नपणाचें आहे. ” (“ मोरो. चरित्र आणि काव्य० ” पान ३७४) हे रा. पांगारकरांनीं वरील वावदूकांवर उडविलेले झणझणीत कोरडे यथार्थ नाहींत असें कोण म्हणेल ? कारण मराठीभाषेचा आद्य कोश रचणारे खुद्द मोल्सवर्थसाहेब आपल्या बिनमोल मोलाच्या बोलांत काय सांगतात पहा—ते म्हणतातः—

“ There cannot be a doubt that the vernacular literature which had sprung up in the province, to which he (Shivaji) belonged, during the two centuries which preceded him, nursed the spirit of Hinduism in himself and his contemporaries and was one of the main causes of their hatred of and successful rebellion against Mahomedan power ” (P. XXVII of Introduction to Marathi Dictionary by Molesworth).

सोनारानींच अशा रीतीनें खुद्द कान टोचल्यावर मग तरी हे टीकाकार आपली टुरटुर बंद करतील काय ! अस्तु. ज्या शिडीनें आपण वर चढून आलों त्या शिडीलाच परत लाथ मारण्यासारखीं कृतघ्नपणाचीं विधानें रा.

राजवाड्यासारखे आंधळे इतिहाससंशोधक कितीही करोत; पण खुद्द त्यांच्या नाकाखालीं पसरलेला पुराव्याचा पसारा त्यांना न दिसला तरी जग कांहीं आजच आंधळें झालें नाहीं. आणि जो डोळे उघडून पाहील त्याला संतांची–महाराष्ट्रीय संतांची दिव्य, अलौकिक, व झगझगीत कामगिरी आपल्या कर्तबगार खबरदारीनें कशी चमकून राहिली आहे, हें सहज दिसून येणार आहे. असो. त्यांच्या भक्तिगुणाची पहिली अलौकिक कामगिरी आपण नुकतीच पाहिलीच. आतां आपण त्यांच्या दुसऱ्या, म्हणजे ‘ महाराष्ट्रभाषाभिमानाच्या व तत्प्रीत्यर्थ केलेल्या झगड्या ’ च्या कामगिरीकडे वळूं व त्यांत त्यांनीं केवढे तडफदार तेज दाखविलें तें पाहूं.

या कामीं पाहिल्या धडाक्याला महाराष्ट्रभाषाभिमानाचें वारें आपणांस प्रथम ज्ञानोबामध्यें पुरेपूर पहाण्यास सांपडतें. आजवरच्या संस्कृत ग्रंथांमुळें कशी अडचण होती, किंबहुना, भगवद्गीतेसारखा बिनमोल ग्रंथ, पण तो सुद्धां संस्कृताच्या दैवीवाणींत लिहिला गेल्यामुळें, त्याचा कसा फारसा उपयोग झाला नाहीं,व त्याचाच फायदा घेऊन व ती उणीव भरून काढून गौतमबुद्धानें आपला उपदेश व ग्रंथ कसे लोकांच्याच–पालिभाषेंत केले, पण त्यानेंही न उमजून मुसलमानी धर्माच्या हल्ल्यापर्यंत सर्व ग्रंथरचना कशी संस्कृतांतच राहिली व त्यामुळें यावनीधर्माच्या लाटेला हिंदुस्थानांत हातपाय पसरायला कसें एक आयतेंच निमित्त झालें, इत्यादि हकीकत मागें येऊन गेलीच आहे. किंबहुना, वरील गोष्टी लक्षांत घेऊन जर कोणी प्राकृताची–प्राकृतांत रचना करण्याची–टुरटुर करील, तर त्यास हाणून पाडणारा–हाणून पाडण्याची शिकस्त करणारा–संस्कृत उर्फ दैवी भाषाभिमान्यांचा वर्ग त्यावेळीं अगदीं सज्ज होता. दैवीवाणीच्या अभिनिवेशानें भारलेले हे पंडित आपल्या उपेक्षा, निंदा, उपहास, इत्यादि आयुधांच्या माऱ्याखालीं त्या गरीब बिचाऱ्या लेखकास व कवीस अगदीं जेरीस आणण्याचा आपल्याकडून शिकस्तीचा यत्न करीत असत. आतां “ संस्कृतांतले ज्ञानभांडार, संस्कृतांतल्या शब्दार्थांच्या चमत्कृति, संस्कृतांतलें नानाविध रस व अलंकार, आणि संस्कृतांतल्या वर्णनपद्धति ह्या निस्संशय श्रेष्ठ प्रतीच्या होत ” यामध्यें मुळींच शंका नाहीं, व महाराष्ट्रीय संतांनींही तशी शंका घेतलेली नाहीं. पण या संस्कृत ऊर्फ दैवी वाणींतच काय तें परब्रह्म भरलें आहे, किंबहुना, ईश्वर जर पावावयाचा असेल तर

या संस्कृतवाणींतच त्याची उपासना केली पाहिजे, प्राकृतभाषेनें तो कधींच सांपडणार नाहीं, अशाप्रकारच्या भलत्याच अभिनिवेशानें भरून जाऊन " प्राकृतांत काय आहे हो ! दरिद्री, मूर्ख, नेणत्यांची ती भाषा !" अशा तऱ्हेनें प्राकृताची हेटाळणी ज्या वेळी त्या पंडितांनीं मांडली, त्यावेळेस मात्र, आधींच प्राकृताची राष्ट्रियधर्मदृष्ट्या किती बिनमोल किंमत आहे ह्याची जाणीव झालेल्या साधुसंतांना, ह्या संस्कृत पंडितांच्या आंधळ्या एकदेशीपणाची साहजीकच चीड आली—सामान्य माणसांच्या, महारापोरांच्या, गरिबागुरीबांच्या ज्या आधावर हिंदुधर्माची इमारत टिकायची त्यांच्या हृदयाच्या भाषेचे बोल स्वत: बोलायचे—आणि बोलून धर्मकारण तोलायचें- तर राहोच, पण दुसरा कोणी जर तसें करूं लागला तर त्याची अवहेलना करायची, हें पाहून कोणाही कळकळीच्या माणसाला—प्राकृतभाषेच्या उपासकाला—चीड आल्यावांचून राहणार नाहीं. एक दोन पिढ्यापूर्वी आंग्लभाषेच्या दिमाखदार वैभवानें दिपून जाऊन मराठी भाषेची हेळणा करणाऱ्या आंग्लविद्याविभूषित पंडितांची कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांस अशीच चीड आलेली-व चीड येऊन त्यांनीं निबंधमाला लिहिलेली वाचकांस ठाऊकच आहे. तशाच प्रकारचा विलक्षण तेजस्वी अभिमान आपल्या महाराष्ट्रीय संतांचा मराठी भाषेसंबंधीं असून, त्यांना वरीलसारख्या पंडितांचे प्रलाप सहन होणें केव्हांही शक्य नव्हतें.त्यांनीं जागोजाग त्या पंडितांशीं वाद खेळून मराठी भाषेची महती व उपयुक्तता सिद्ध करून दिली आहे—" ये मराठीचिये नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करी ॥ " असें ज्ञानोबांचे ब्रीदच होतें. इतकेंच नव्हे, तर " माझा मराठाचि बोल निके । परी अमृतातेंही पैजा जिंके ॥ " अशा तऱ्हेची छातीठोक वाणी त्यांच्या मुखांतून बाहेर पडलेली आहे, तीही ज्ञानेश्वर ह्या महाराष्ट्रभाषाभिमानानें किती पूरेपूर भरून राहिले होते हेंच दाखविते. असो.

यानंतरचा प्रसंग एकनाथांच्या वरचा होय.कारण हा झगडा येथेंच थांबत नसून तो सर्व महाराष्ट्रीय संतकवीस पुरून उरलेला आहे व 'इंग्रजी विरुद्ध मराठी' असा झगडा अद्यापही चालू आहे, हें वाचकांना ठाऊक आहेच. पण पेशवाईनंतरच्या काळासंबंधीं आपण पुढें पाहूं. तत्पूर्वीचा ' संस्कृत विरुद्ध प्राकृत' हा झगडा आपणांस पहावयाचा आहे. पैकीं ज्ञानेश्वरांचा मराठीभाषाभिमान वर सांगितलाच आहे. दुसरा प्रसंग एकनाथांचा !

काशींतल्या पंडितांच्याबरोबर नाथाना याकामीं वाद करावा लागलेला आहे. संस्कृताची प्रौढी गाऊन मराठीचे निंदकही त्यावेळीं बरेचसे असावेत. कारण ज्ञानेश्वरांचा एकपट तर नाथांचा दसपट महाराष्ट्रभाषाभिमान प्रगट होऊन त्यांनीं जागोजाग या वावदूक पंडितांवर कोरडे ओढून आपल्या प्राकृत मराठी भाषेची महती व योग्यता प्रस्थापित केली आहे. आणि खरोखरच एकनाथासारख्या शांतिनिधीसही त्यानीं चीड यावी असाच तो महाराष्ट्रभाषेच्या उपेक्षेचा, राष्ट्रधर्माच्या अभिमानाच्या दृष्टीनें, देखावा होता. साहजीकच नाथांचा सात्विक संताप होऊन ते आपल्या भागवतांत विचारतात:—

" संस्कृत ग्रंथकर्ते ते महाकवी । मा प्राकृतीं काय उणीवी ? । नवीं जुनीं म्हणावी । कैसेनि केवीं सुवर्णसुमनें ? ।। कपिलेचें म्हणावें क्षीर । मा इतरांचें तें काय नीर ? । वर्णस्वादें एकचिमधुर । दिसे साचार सारिखें ।। संस्कृत वाणी देवें केली । मा प्राकृत काय चोरापासूनि झाली ? ।। तरी असोत या अभिमानभुली । वृथा बोली काय काज ? ।। " तसेंच ते अन्यत्र म्हणतातः—

"संस्कृत वंद्य प्राकृत निंद्य । हे बोल काय होती शुद्ध ? । हाही अभिमान वाया । अहंता अशुद्ध परमार्थी ।। देवासि नाहीं वाचाभिमान । संस्कृत प्राकृत त्या समान । ज्यावाणीं जाहलें ब्रम्हकथन । त्या भाषा श्रीकृष्ण संतोषें ।। माझी मराठी भाषा चोखडी । परब्रम्हें फळली गाढी । संतसज्जन जाणती गोडी । त्यालागीं जोडी जोडिला ग्रंथ ।। " अजून एक उतारा द्यावयाचा तर खालीलप्रमाणें देतां येईल:—

" कालचाचि आजी उगवला । तो सूर्य काय म्हणावा शिळा ? । कां आजिचा अग्नी सोंवळा । कालिचा काय वोंवळा म्हणों ये ? ।। तेवीं सनकादिकांचें जें ज्ञान । तेंचि मराठीभाषेमाजीं जाण । तेथें ठेवूं जातां दूषण । दोषी आपण होइजे ।। कां सुवर्णाचे केलें सुणें । परी तें मोलें नव्हेचि उणें । तेवीं सनकादिकांचीं ज्ञानें । देशभाषाहीनें नव्हतींच ।। जेवीं कां गुळाचें कारलें केलें । परी तें कडुपणा नाहीं आलें । तेंवी हंसगीत मराठें झालें । नाहीं पालटलें चिन्मात्र ।। जें मोल मुकुटींच्या हेमासी । तेंचि मोल सुवर्णश्वानासी । जो कां ग्राहक सुवर्णासी । दोघे दोघांसि समत्वें ।।

तैसे आत्मानुभवी जे येथें । ते मानितील या ग्रंथातें । येर ते हेळसितील यातें । निजभावार्थे न घेती ।। ''

अर्थात् संस्कृतभाषाभिनिवेशानें ज्यांच्या डोळ्यावर धूर चढला आहे व त्यापुढे आत्मानुभवाची सुद्धा ज्यांना जाणीव किंवा किंमत नाही, त्यांना ह्या मराठी ग्रंथांची काय योग्यता कळणार ? तथापि, " जे वंदिती का निंदिती । ते दोघे आम्हां ब्रह्ममूर्ती ।।'' असें म्हणून दोघांनाही सारखाच नमस्कार करून नाथ मोकळे झाले आहेत, तें त्यांच्या शांतिनिधित्वास व ' निजात्मभावाच्या प्रतीति 'स योग्यच आहे असें कोण म्हणणार नाही ? पण त्यामुळें त्यांनी केलेल्या झगड्याची व महाराष्ट्रभाषेच्या तरफदारीची किंमत मुळींच कमी होत नसून, त्यांच्या सात्विक संतापाचा हिरा निजात्मभावप्रतीतिच्या व शांतिनिधित्वाच्या कोंदणांत अधिकच उठून, खुलून व चमकून दिसतो आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. वरीलप्रकारचे मराठीभाषेची तरफदारी करणारे बोल नाथांनी आपल्या भागवतादि ग्रंथांतून जागोजाग काढले आहेत. त्यावरून त्यांचा त्या भाषेचा अभिमान किती जाज्वल्य होता, राष्ट्रधर्मास त्याच्या अवश्यकतेची जाणीव त्यांच्या हृदयांत कशी रात्रंदिवस वास करून राहिली होती, हें सहज दिसून येणार आहे.

ज्ञानेश्वरापासून सुरूं झालेल्या महाराष्ट्रीय संत–भक्त–कविमंडळाकडे जर आपण दृष्टी फेकली, तर आपणास ज्याला इंग्रजींत Democratic spirit म्हणजे लोकसत्तावाद म्हणतात तो, व Classes versus Masses म्हणते उच्चदर्जाचा, जाणता असा छोटा पंडित वर्ग, विरुद्ध सामान्य, लहान जातीचा, अगदीं महारापोरापर्यंतचा-नेणत्यांचा वर्ग असा झगडा दृष्टीस पडतो. अशाप्रकारचा वाद राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, वगैरे बाबतींत आपणांस जगाच्या इतिहासांत पुष्कळ पहावयास सांपडतो. त्यापैकीं राजकीय व सामाजिक बाबतींत हिंदुस्थानांत काय झालें, त्याची हकीकत आम्ही पुढील खंडांत म्हणजे " भारतवर्षाच्या राजकीय व सामाजिक इतिहासांत '' सांगणारच आहोंत. प्रस्तुत आपणांस धार्मिक व वाङ्मयात्मक इतिहासाशीं कर्तव्य आहे. व या दोन्हीही बाबतींत महाराष्ट्रीय संतांनी वरील झगड्यांत Democratic or Republic Spirit म्हणजे

लोकसत्तावाद हातार्शी धरून ज्या नेणत्या, दुबळ्या, दीन व अनाथ लोकांची उपेक्षा त्रैविद्येनें व आजवरच्या अहंमन्य पंडितांनीं केली होती, त्या नेणत्या समूहाची बाजू भगवान् श्रीकृष्णाप्रमाणें छातीठोक उचलून धरली व भगवंताच्या पुढेंही ह्या भागवतांनीं एक पाऊल टाकून, त्या प्रभूची उपासना —भक्ति—प्रेम ज्या वाणींत करायचें ती भाषा संस्कृत न ठेवतां प्राकृत ठेवली, थोड्या लोकांच्या भाषेंत ते बोल न बोलतां सामान्य व अफाट अशा जनसमुदायाच्या भाषेंत—मराठींतच—त्यांनीं आपली ग्रंथरचना केली. असेंच आपणांस दिसून येणार आहे. उघडच आहे. मोक्षाची अधिकारी सामान्य जनतासुद्धां—स्त्रीवैश्यशूद्रादिकहि—आहेत म्हणून एकदां सांगितल्यानंतर, त्या मोक्षास जाण्याचें साधन ज्या भाषेच्या बळावर करायचें, ती भाषाही मग प्राकृतच असावी व मोक्षाधिकाराप्रमाणेंच या भाषेच्या बाबतींतही महाराष्ट्र-संतांनीं सामान्य जनांचे बाजूनें झगडा करावा, हें त्यांच्या मनौदार्यास उचितच आहे. किंबहुना, पंढरिच्या प्रांगणांत व काव्यदेवीच्या मंदिरांत सर्व भेदभाव हरपून जाऊन ब्राह्मण, शिंपी, कुंभार, चांभार, व महारसुद्धां—एकनाथ, नामदेव, गोरा, सेना, व चोखा हे खांद्याशीं खांदा भिडवून आनंदानें नाचले. सर्वजातींच्या साधुसंतांनीं भेदभाव, उंचनीचपणा, श्रेष्ठकनिष्ठ दर्जा विसरून जाऊन, पंढरीचा प्रसाद व काव्यदेवीचीं कुसुमें सारख्याच प्रेमानें उचलून घेतलीं. भक्ति व भाषा, वासुदेव व वाग्देवी, ही कोणच्याही एका पंथाची, एका जातीची अथवा एका वर्गाची वारसदारी नसून, कोणीहि येऊन त्या अमृताचा उपभोग घ्यावा अशा तऱ्हेचा जो दिव्य अलौकिक झगडा ह्या महाराष्ट्रीय संतांनीं केला, त्याला तोड सांपडणें कठीण आहे. हीच गोष्ट प्रो. पटवर्धन यांनीं आपल्या " एकनाथ व त्याची प्रभावळ " ह्या आंग्लव्याख्यानांत खालीलप्रमाणें सांगितली आहे:—

" It is with a patriotic fervour that Eknath loved his Marathi......The literature was by the saints of the Bhakti school enfranchised......Literature is and ought to be a Republic. Eknath declared it to be so in the teeth of the Sanskrit Pandits. Ever since the days of Jnanadeva the gates of the temple of the

literary Muse were thrown wide open......and the Brahmins, the tailor, the potter, the shoemaker, the Mahar-aye, all stood shoulder to shoulder, danced hand in hand in the free atmosphere to the liberalizing tunes of Bhakti. As on the sands of the Chandrabhaga, so in the temple of the Muse, all castes and classes ate of the same dish and drank of the same well. That was the democracy of Bhakti and Saraswati, of Divine love and Divine speech." (Wilson Philological Lectures 1917).

असो. यानंतरचा झगडा तुकोबांचा होय. तुकाराम हा जातीचा वाणी असून तो वेदांत सांगतो, लोकांना वेदांत-ज्ञान, भक्ति यांचा उपदेश करतो, इतकेंच नव्हे, तर त्यानें हजारों अभंगही मराठी भाषेंत रचले, हें पाहून रामेश्वरभटासारख्या कर्मठ पंडिताच्या पायाची आग मस्तकाला पोंचावी हें साहजीकच आहे. " जयाची वदे पूर्ण वेदांतवाणी । कसें हो म्हणावें तयालागीं वाणी । परब्रह्मरूपी असा हा तुकावा । तयाचे तुळीं कोण दूजा तुकावा ॥ " ही वामनपंडितांची प्रेमळ, उदार, व भक्तियुक्त वृत्ति त्या कर्मठ पंडिताला कुठून येणार ? पण अत्यंत आचार व अत्यंत अनाचार ही दोन्हींही टोकें कशीं सारखींच त्याज्य आहेत. ते रा. पांगारकरानीं आपल्या विविध संतांच्या चरित्रांतून त्या त्या प्रसंगीं उत्कृष्ट रीतीनें सांगितलेंच आहे. रामेश्वरभटाच्या व तुकारामाच्या ह्या झगड्याची हकीकत श्री. पांगारकर यांनीं आपल्या "तुकारामाच्या चरित्रा"त फार चांगल्या-रीतीनें दिली असून अत्यंत वाचनीय आहे. पण त्याचा शेवटीं निष्कर्ष असा कीं, शांत व विनयशील अशा तुकोबास सरतेशेवटीं ब्राह्मणाची आज्ञा म्हणून आपले ग्रंथ इंद्रायणीनदीच्या डोहांत बुडवावे लागले ! केवढा तो विलक्षण प्रसंग ! स्वताचें लेखन लेखकाला किती प्रिय असतें याची कल्पना लेखकावांचून इतरांस कशी येणार ? स्वतः संवर्धन केलेल्या झाडाचा स्वतःच नाश करण्याचा प्रसंग एखाद्या बागवानावर यावा, स्वकष्टानें चित्रित केलेल्या एखाद्या सुंदर चित्रावर नाशाची कुंचली फिरविण्याचा दुःखद प्रसंग एखाद्या चितान्यावर यावा, अथवा पोटच्या पोराच्या

नरडीला नख लावून त्याला जगांतून नाहींसें करण्याचा दुर्धर प्रसंग एखाद्या अनाथ अबलेवर यावा, अशा स्थितींत त्या बागवानास, त्या चितान्यास, त्या अनाथ अबलेस काय बरें वाटेल ? वाचक ! तशाच प्रकारची शोकमय स्थिती, क्षणैक कां होईना, तुकोबांची झाली नसेल काय ? पण तुकोबा छातीचे माणूस. क्षणैक जरी त्यांना वाईट वाटलें, तरी दुसऱ्याच क्षणाला त्यांनीं आपलें मन आवरून, अभंगाच्या वह्या खांदाडास मारल्या व ते इंद्रायणीची वाट चालूं लागले ! यावेळीं एका सात्विक निश्चयाचें तेज त्यांच्या वदनावर खेळत होतें. त्यावेळेस त्यांच्या मनांत कसले बरे विचार चालले असतील ? कारण वाचक ! लक्षांत ठेवा कीं, ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथादि साधूप्रमाणेंच व त्या साधुइतकेंच तुकोबाही वर उल्लेखिलेल्या Democratic Spirit नीं म्हणजे लोकसत्तावादानीं भरार-लेले होते. " उत्तम ते कुळ पावन तो देश । जेथें हरींचे दास जन्म घेती ॥", किंवा " उंचनीच कांहीं नेणें भगवंत । सुटे भाव भक्त देखो-नीया ॥" अथवा "जाणें भक्तीचा जिव्हाळा । तोचि दैवाचा पुतळा ॥ आणिक न ये माझ्या मना । हो का पंडित शहाणा ॥ " अशाप्रका-रची त्यांची सांगी, शिकवण, व उपदेशपरंपरा होती. साहजीकच, 'कसेंही करून आपण हा झगडा जिंकलाच पाहिजे व तो मी जिंकणारच ' अशा प्रकारचे दृढनिश्चयाचे विचार, इंद्रायणीकडे जाणाऱ्या तुकोबांचे मनांत त्यावेळीं चालूं असले पाहिजेत, हें उघड आहे. तुकोबा इंद्रायणीवर गेले, त्यांनीं क्षणैक आपल्या आवडत्या अभंगांच्या वह्यावरून दृष्टी फिरविली व दुसऱ्याच क्षणास " श्रीकृष्णार्पण " म्हणून त्यांनीं त्या वह्या इंद्रायणींत बुडविल्या व आपण तेथेंच अन्नपाण्यावांचून—त्या वह्या परत मिळेपर्यंत बसण्याच्या निश्चयानें—तळ ठोकला व तोंडानें विठ्ठलाच्या नामाचा गजर चालूं केला. केवढा हा विलक्षण निश्चय ! दिवसांमागून दिवस जाऊं लागले. दोन, चार, सहा असे दिवस गेले. पण तुकोबांनीं तोंडांत पाण्याचा थेंबही न घालतां ते कृतनिश्चयाप्रमाणें तेथेंच त्या नदीकांठीं शिलातलावर भगवन्नामस्मरण करीत पडून राहिले. या ठिकाणीं "आम्ही वैकुंठीचे वासी " ह्या त्यांच्या अभंगाची अथवा " धर्म रक्षावयासाठीं । करणें आटी आम्हासी ॥ " ह्या त्यांच्या वचनाची आठवण झाल्या-शिवाय रहात नाहीं. खरोखरच, लोकसत्तावादी अशा धर्माच्या रक्षणार्थ

त्यांनीं आपल्या जीवाचा केवढा बरें आटापिटा चालविला होता ? आणि अशा संतांना 'संताळें' म्हणून " तुकाराम हा मानसिक सुखदुःखांचें जाळें विणणारा एक निरुपयोगी प्राणी होता !" अशाप्रकारचे प्रलाप वाचले, म्हणजे ते काढणारेंच निरुपयोगी प्राणी आहेत, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं. असो. तुकोबा त्याठिकाणीं त्या शिलाखंडावर बसले होते. त्यांना आपण—महाराष्ट्रीय संत—आचरीत असलेला हा झगडा प्रभूला संमत आहे कीं नाहीं, हें पुनश्च एकदा पहावयाचेंच होतें. वास्तविक तसें वाटण्याचें मुळींच कारण नव्हतें. कारण खुद्द भगवंतांनीं आपल्या कृष्णावतारीं जर कोणची दिव्य व अलौकिक कामगिरी केली असेल, तर ती ह्याच लोकसत्तावादी झगड्याची होय. देव तेथून एक कसा आहे तें " तेऽपिमामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् " " अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा " इत्यादि वचनांतून सांगून, स्त्रीशूद्रचांडाळसुद्धां ह्या भक्तिगुणाच्या जोरावर कसें उद्धरून जातील तें त्यांनीं प्रतिपादन केल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. जातिभेदाचीं बंधनें समूळ तोडलीं नसलीं, तरी भक्तिगुणाच्या नटनाचांत तीं सर्व विरून जातात हें त्यांनीं आपल्या प्रत्येक अवतारांत सिद्ध करून दिलें आहे. " वेडी गौळियांचीं पोरें । त्यांचें ताक प्यालों बारे । खाता भिल्लिणीचीं बोरें । उच्छिष्टाची चोज ॥" अशाप्रकारचे त्यांचे उद्गार प्रसिद्धच आहेत. किंबहुना, प्रत्येक जातींत भक्तवीर निर्माण करून, इतकेंच नव्हे, तर स्वतःही विठुमहाराचें रूप घेऊन, भक्तिगुणाच्या विलासांत महारापोरापर्यंत सर्व जनता मला सारखीच प्रिय आहे, हें त्यांनीं सर्व जगाला जाहीर केलें आहे. जातिभेद हा समाजाच्या धारणपोषणाला अवश्यक आहे, नुसता जातिभेद नाहीं म्हणून सबगोलंकार केल्यास काय परिणाम होतो तें आपण बुद्धधर्माच्या इतिहासांत मागें पाहिलेंच आहे. या जातिभेदाची वर्णव्यवस्था भगवंतांनीं गीतेंत उत्कृष्ट सांगितली आहे. पण जातिभेद सांगितला, म्हणून जातिमत्सर त्यांना केव्हांही प्रिय नव्हता. इतकेंच नव्हे, तर दैवीप्रेमाच्या तंद्रींत, " चंद्रभागेच्या कांठीं । डाव मांडिला ॥ " असतांना व " विठूचा, गजर हरिनामाचा, झेंडा रोविला ॥". असतांना वाऱ्यावर विहरणाऱ्या—फडफडणाऱ्या—नाचणाऱ्या त्या भागवतांच्या झेंड्याखालीं भेदाचें भूत कसें गाडलें जातें, तें त्यांनीं दाखवून दिलें. चोखामेळा महाराला दृढालिंगन देणाऱ्या, भिल्लिणीचीं बोरें खाणाऱ्या, व गणिकेला मुक्त करणाऱ्या प्रभूजवळ भेदभाव

होता असें कोण म्हणेल ? कारण, “ अपिचेत् सुदुराचारो भजते मामनन्य-भाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ” किंवा, “ धर्मा-धर्माचें टवाळ । दावी जें कां अज्ञान मूळ । तें त्यजूनि त्यजी सकळ । धर्मजात ॥ ” अशाप्रकारची त्या प्रभूची शिकवण होती. राहता राहिला भाषेचा प्रश्न. पण त्याचाही उलगडा असा आहे कीं, संस्कृत वाणी ही त्यावेळीं मृतभाषा (Dead language) नसून नित्य व्यवहारांतली, चालतीबोलती, जिवंत भाषा होती. अर्थात् त्याच वाणींत त्यांनीं गीता-कथन केलें—अर्जुनास उपदेश केला, यांत कांहीं फारसें बिघडलें नाहीं. आतां पुढें ती संस्कृत भाषा मृतभाषा झाल्यावर त्या ग्रंथाचा तितकासा उपयोग होईना, हें खरें आहे. व तीच उणीव भरून काढण्यासाठीं महाराष्ट्रीय संतांनीं मराठी भाषेंत काव्यरचना केलेली आहे. पण त्रैविद्येवर हल्ले चढ-वून “ वेदु संपन्नु होय ठायीं । परी कृपणु ऐसा आन नाहीं । जे कानीं लागला तिहीं । वर्णीच्याचि ॥...मज पाहतां ते मागील कुटी । म्याला, वेदु गीतेच्या पोटीं । रिगाला, आतां गोमटी । कीर्ति पावला ॥ ” अशा प्रकारचें कार्य गीतेनीं बजावलें असून, एकंदरींत तिचें spirit ऊर्फ तेज हें लोकसत्तावादी Democratic कसें होतें, हें वर सांगितलेंच आहे. हाच भग-वंताचा किस्सा त्याच्या भक्तभागवतांनीं उचलून गिरविला असल्यामुळें, भग-वंताचे भक्त म्हणूनच केवळ नव्हे, तर त्याच्या लोकसत्तावादी झगड्याचें अनुकरण करणारे म्हणूनही, ह्या महाराष्ट्रीय संतांना भागवत हें नामाभिधान सार्थ शोभत आहे असें आम्हांस वाटतें. असो. तर अशा स्थितींत तुको-बांना तशी शंका येण्याचें कारणच नव्हते. व तशी ती त्यांना नव्हतीही. किंबहुना, आपण हा झगडा जिंकणार व प्रभूचा कौल आपल्या बाजूस मिळ-णार ही त्यांची खात्रीच होती. व त्याच दृढनिश्चयाचें तेज तशा स्थितींत-तही त्यांच्या वदनावर खेळत होतें. पण अशाही स्थितींत पांचसहा दिवस गेले. सातवा, आठवा, नववा दिवसही पार पडला. पण अद्याप त्या वह्यांचें दर्शन होईना. “ सदा सर्वदा देव संनीध आहे । कृपाळूपणें अल्प धारिष्ट पाहे ॥ ” ही दासांची उक्तिच खरी आहे. अंतःकरणांत एकीकडे राष्ट्रधर्मकार्यासाठीं पीळ पडत असतांनाही अलौलिक दृढ-निश्चयानें सत्याग्रहाचा टाहो फोडणाऱ्या तुकोबांच्या त्या स्थितीनें ते ज्या शिलाखंडावर बसले होते, तो खंडही दुखंड झाला असता. मग ‘ ब्रह्म

"चुकी झाली एक वेळां। मजपासोनी चांडाळा। उभें करोनिया जळा। माझ्या वह्या राखिल्या॥"

श्रीतुकाराम

तर काय ' सुकोमल ' च होतें, प्रभूचें हृदय तर लोण्याहून मृदु आहे. साहजीकच तो " सत्यसंकल्पाचा दाता भगवान् "–इंद्रायणीच्या लाटांत हेलावणारा तो आपोनारायण–गहिंवरला व त्यानीं तेराव्या दिवशीं कोरड्या ठणठणीत अशा वह्या तुकोबास परत दिल्या! जलाच्या पृष्ठभागावर " वह्या राखिल्या कोरड्या पाणी । भिजो दिल्या नाहीं त्वां ॥ " असा देखावा पाहून, तरंगरूप अनंतहस्तांनीं वरच्यावर झेलून धरलेली ती कृपा पाहून, तुकोबांना किती गहिंवर आला असेल, भक्तिप्रेमाचा उमाळा किती दाटून आला असेल व " प्रभो, ह्या दीनभक्तासाठीं आपणांस कितीहि त्रास झाला ! " म्हणून त्यांनीं कृतज्ञतेचे अश्रु कसे टप्टप् गाळले असतील, याची कल्पना त्यांच्यासारख्या भक्तासच येणार आहे. असो. याप्रमाणें तुकोबांनीं हा झगडा रामेश्वरभटाच्या नाकावर टिच्चून जिंकला व संस्कृत-वाणीप्रमाणेंच प्राकृत भाषा व भूदेवब्राह्मणाप्रमाणेंच अन्यजातीही देवाला सारख्याच प्रिय आहेत, हें सिद्ध केलें.

यानंतर रामदासांनींही आपल्या दासबोधांत, ह्या मराठी भाषेच्या निंदक-वावदूकांची चांगलीच हजेरी घेतली आहे. वास्तविक, महाराष्ट्रभाषा, महाराष्ट्रधर्म, व महाराष्ट्राचें राजकारण हाताखांद्यावर खेळविणारे ते वीर असून त्यांच्या वाणीनें मृत हाडांनींसुद्धां जिवंत व्हावें, असल्या तेजस्वी-वाणीचें ते उत्पादक आहेत. त्यांच्या समग्र दासबोधांत हीच खणखणीत वाणी घुमून राहिली आहे. विषय कोणाचाही असो, तो खणखणीत व तेजस्वी भाषेनें सांगण्याची तडफ त्यांच्या अंगीं कांहीं विलक्षणच होती. स्वराज्यसंस्थापक, स्वराष्ट्राभिमानी, स्वधर्माभिमानी व स्वभाषाभिमानी अशा शिवबाचे ते गुरु होते. अर्थात् अशा तेजस्वी पुरुषाची तडफ किती दुर्दम्य असेल व त्यांचा महाराष्ट्रभाषाभिनिवेश किती जाज्वल्य असेल, हें काय सांगायला पाहिजे ? त्यांची महाराष्ट्रांतील जिवंत व जातिवंत कर्तब-गारीच तो सांगत आहे. तथापि, नमुन्यादाखल खालील ओंव्या पहाः—

"ज्या ग्रंथीं बोलिलें अद्वैत । तो म्हणूं नये प्राकृत । सत्य जाणावा वेदांत । अर्थाविषयीं ॥ ४६ ॥ प्राकृतें वेदांत कळे । सकळ शास्त्रीं पाहतां मिळे । आणि समाधान निवळे । अंतर्यामीं ॥ ४७ ॥ तें प्राकृत म्हणों नये । जेथें ज्ञानाचा उपाय । मूर्खासि हें कळे काय ? । मर्कटा नारिकेळ

जैसें ! ॥ ४८ ॥ आतां असो हें बोलणें । अधिकारपरत्वें घेणें । शिंपी-मधील मुक्त उणें । म्हणों नये ! ॥ ४९ ॥ जेथें नेति नेति म्हणती श्रुति । तेथें न चले भाषाव्युत्पत्ति । परब्रह्म आदिअंतीं । अनिर्वाच्य ! ॥ ५० ॥"

—(दासबोध, दशक ७, समास १० वा).

त्याच सगसणीत वाणींत ते सातव्या दशकाच्या पहिल्या समासांत म्हणतातः—

"एक म्हणती मराठें काये । हें तो भल्यानें ऐकों नये । तीं मूर्खें नेणती सोय । अर्थान्वयांची ॥ ३२ ॥ लोहाची मांदुस केली । नानारत्नें सांठविलीं । ती अभाग्यानें त्यागिली । लोखंड म्हणोनि ! ॥ ३३ ॥ तैशी भाषा प्राकृत । अर्थवाद आणि सिद्धांत । नेणोनि त्यागिती भ्रांत । मंद-बुद्धिस्तव ! ॥ ३४ ॥ आहाच सांपडतां धन । त्याग करणें मूर्खपण । द्रव्य घ्यावें साठवून । पाहोंचि नये ॥ ३५ ॥ तैसें प्राकृतीं अद्वैत । सुगम आणि सप्रचीत । अध्यात्म लाभे अकस्मात् । तरी अवश्य घ्यावें ! ॥ ३६ ॥"

यानंतर आर्यापति मोरोपंतांच्याकडे पाहिल्यास आपणांस काय दिसतें ? ज्ञानेश्वरापासून ते तुकाराममहाराजापर्यंतचें संतमंडळ अभंग आणि ओंवी एवढ्यावरच संतुष्ट होतें. परंतु पंतपंडितादिकाविमंडळानें संस्कृतांतली विविधवृत्तरचना व त्या भाषेचें अपार वैभवही मराठींत आणून, भक्तिच्या जोडीलाच व्युत्पत्ति व रसिकता ह्यांचीही तहान भागविण्याची त्यांनीं सोय केली. रा. पांगारकर म्हणतात त्याप्रमाणें, केवळ संस्कृताभिमानी अथवा केवळ प्राकृताभिमानी पंडितांच्या कोणच्याच एका टोंकाला धांव न घेतां, मोरोपंतादि कविमंडळांनीं मधला मार्ग स्वीकारून, दोहों-च्याही गोड समन्वय घातला व दुधांत साखर, किंवा आधींच सोन्याचें, त्यावर जडावाचें, अशाप्रकारची विलक्षण शोभा व माधुरी आपल्या ग्रंथांना त्यांनीं आणलेली आहे. पण येथें लक्षांत ठेवण्याचा मुद्दा इतकाच कीं, असें असूनही महाराष्ट्रभाषेचा त्यांचा अभिमान फार दांडगा होता. कारण, वास्तविक पहातां "मोरोपंत गणेशकाका पाध्ये यांचे हाताखालीं संस्कृत पढून व्युत्पन्न पंडित झाले होते. तेव्हां त्यांच्यासारख्यांनीं नैषध-चंपूसारखे सरस ग्रंथ नित्य चाळीत बसून त्यांतील शब्दश्लेष व अर्थश्लेष यांच्या मजा मारीत व त्यांतील कूटें उलगडून आपलें पांडित्यप्रदर्शन करीत

शास्त्रमिंडळांत जन्म घालवावयाचा. पण असें कांहींच न करतां त्यांनीं बिचाऱ्या मराठी भाषेचा अभिमान धरून पंचविसीच्या आंत तिच्यांत ग्रंथरचना करण्यास प्रारंभही केला !" ("मो. च. आ. काव्य." पृष्ठें २४९–५०) तो तरी ह्यासाठींच. अर्थात्च त्यांनीं निंदकवावदूकांची क्षिती आपल्या उच्च ध्येयापुढें बाळगली नाहीं, हें उघड आहे. म्हणूनच ते म्हणतात:—

" काव्य करावें, नच भ्यां दचकावें, दूषितो, परि लघूस ॥ कां न सदन बांधावें ? कीं त्यांत पुढें बिळें करिल घूस ! ॥ १ ॥" अशारितीनें ह्या निंदकांना घुशीची उपमा देऊन त्यांनीं त्यांची चांगलीच शोभा केली आहे ! त्याचप्रमाणें मंत्ररामायणाच्या " उपसंहारांत पंतांनीं संस्कृताभिमान्यांची समजूत मुक्तेश्वरादि कवीप्रमाणेंच कांहीं युक्तीनें व कांहीं दांडगाईनें घातली आहे " (" मो. च. आणि काव्य " पृ. २५१) त्यावरूनही पंतांचा मराठी भाषेचा जागृत अभिमानच दिसून येतो. मराठी भाषेची तरफदारी करतांना ते म्हणतातः—

"गीर्वाणें राघवाचें यश रसिकजनां लागतें फार मिष्ट । तैसें न प्राकृतानें, अचतुर म्हणती ! मानिती तें न शिष्ट ! ! ॥ पीतां गोक्षीर कार्तस्वरमणि चषकें येतसे जेंवि गोडी । सारज्ञाला पलाशद्रुमदलपटलें सेवितां ते न सोडी ॥ १॥ " अर्थात् पाहिल्या दोन ओळींत ' गीर्वाण ' भाषेच्या हेकट अभिमान्यांस ' अचतुर ' असें शालजोडींतलें पदवीदान करून ते साहजीकच पुढें विचारतात कीं, " बाबारे, दूधच प्यायचें तर तें सुवर्णाच्या रत्नखचित प्याल्यांतून प्यायलें काय किंवा पळसाच्या प्याल्यांतून–द्रोणांतून प्यायलें काय, त्या दुग्धाची गोडी कां त्यानीं कमी होणार आहे ? पात्रभेदानें रुचिभिन्नता कां येते ? तशी गोडी एक तसूभरही कमी होत नाहीं हें जर उघड आहे, तर मग असें असतांना केवळ गीर्वाणवाणीसाठीं अटून बसणें हें अचतुरत्व–हा वेडेपणा नव्हे तर दुसरें काय ? " अर्थात् सुवर्णाचें पात्र हें एका विशिष्ट, उच्च, श्रीमान वर्गासाठीं आहे. पण सबंध देशचा देश ज्या वर्गांनीं बनला आहे, त्या सामान्य व गरीबगुरीब जनतेच्या पोटीं जर वेदांतज्ञानाचें–भक्तिचें–अमृत जाऊन ती ताजीतवानी व्हावयास हवी असेल, तर ती अमृतसंजीविनी संस्कृताच्या सुवर्णमंजूषेंत दडवून ठेवून 'आम्हीच काय ते मोक्षाचे अधिकारी,' असली मूर्खपणाची बड-

बड न करतां, अगदीं पळसाच्या प्याल्यांतून आचांडाळ जनतेला ती वाढा-
वयास नको काय ? अशा तऱ्हेचा खोल व तेजस्वी अर्थ ह्या पंतांच्या चार
ओळींच्या श्लोकांत भरलेला आहे, हें वाचकांनीं विसरूं नये. पंत तशींच
जोरदार उदाहरणें देऊन पुढें विचारतात कीं " बाबारे, मोत्यांचा हार
रेशमानें गुंफला काय व सुतानें गुंफला काय, त्यानें प्रभेला कांहीं उणेपणा
आला काय ? मोत्यांचें तेज त्यांनीं कांहीं कमी झालें काय ? तसेंच
चांदीचा दिवा असला काय किंवा मातीची पंती असली काय ? दोन्हीं-
च्याही दीपप्रभेनें व तेजानें अंधकाराचा सारखाच नाश होऊन उज्ज्वल
प्रकाश पडत नाहीं काय ? मग बाहेर असा दिव्य प्रकाश फांकला असतां,
अरुणरागरंगानें दशदिशा सुरंजित झाल्या असता, निंदकवावदूका, संस्कृ-
ताच्या हेकट अभिमानी पंडिता, आपल्याच हृदयांत तूं अज्ञानाच्या अंधा-
राची निशा कां बरें बाळगतोस ? ह्या तुझ्या करण्यानें, म्हातारीच्या
कोंबडें दडविण्यानें, भगवान् सवित्याची आरक्तप्रभा पूर्वक्षितिजावर योग्य
वेळीं फांकण्याची कशी राहील ? त्याप्रमाणें ती फाकली जाऊन, स्वातं-
त्र्याचा सूर्य स्वदेशाच्या सर्वांगावर व स्वधर्मस्वभाषेच्या मंदिरावर कसा
प्रकाशत आहे तें तुला, हे निंदकवावदूका, दिसत नाहीं काय ? मग तुझी ही
करणी हास्यास्पद नव्हे काय ?" अशाप्रकारचा खोल व हृदय हलवून सोड-
णारा अर्थ वरील पंतांच्या उपमांतून भरला आहे, असें कोण म्हणणार नाहीं ?
अर्थात् सौंदर्याची शोभा ही श्रीमंतींतच दृष्टीस पडते असें नसून,जातीचें सौंदर्य
हे गरीबीच्या वस्त्रांतही तितकेंच चमकतें, हेंच पंताना येथें ठळठळीतपणें
दाखवून द्यावयाचें आहे. पण पंताचेंच केवळ नव्हे, तर ज्ञानेश्वरापासून सुरू
झालेल्या संतमंडळाचें व कविमंडळाचेंही हेंच अट्टाहासानें सांगणें आहे कीं,
" जातीच्या सुंदरांना कांहींहि शोभतें." खरोखर ह्या ठिकाणीं ह्या सौंदर्य-
मीमांसेच्याबाबतींत—

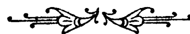
" सरसिजमनुविद्धं शैवलेनाऽपि रम्यं ।
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी ।
किमिव हि मधुराणां मंडनं नाकृतीनाम् ?॥"

ह्या कविकुलगुरु कालिदासोक्तीची आठवण झाल्यावांचून राहात

नाहीं. अर्थात् वल्कलांनीं विभूषित अशा त्या शकुंतलेच्या सहजसौंदर्यानें वेडा झालेला दुष्यंत जसें तिला उद्देशून म्हणतो, त्याचप्रमाणें संस्कृताचा राजमहाल सोडून प्राकृताच्या पर्णकुटींत येऊन राहिलेल्या काव्यसुंदरी-कडे—कविताकामिनीकडे—पाहूनही कोणीही खऱ्या हृदयाचा रसिक असेंच म्हणेल कीं:—

" शैवालें युक्त जैसें पंकज तें शोभतें । शशिमाजीं लांछनाची बहु शोभा दीसते । तैशी ही वल्कलानें बहु नामी दीसते । जातींच्या सुंदरांना कांहीही चालतें ! ॥ "—इतकेंच नव्हे, तर मूळ कालिदासाच्या श्लोकांत " इयमधिकमनोज्ञा " म्हणजे श्रीमंतीच्या भरजरी पडदणीपेक्षां ह्या वल्कलांच्या वस्त्रांतच ही अधिकच शोभून दिसतें असें जें वचन आहे, तेंही एखाद्या रसिक विवेचकास ह्या मराठी भाषेसंबंधीं पटून तो निस्संशय दुष्यंताप्रमाणेंच म्हणेल कीं, " दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः "—म्हणजे ह्या मराठी भाषेच्या साजिऱ्या गोजिऱ्या गोड सौंदर्यानें संस्कृत भाषेच्या श्रीमंती शृंगारसाजास खरोखरच लज्जेनें खालीं पहावयास लाविलें आहे ! तथापि, संस्कृतवाणीचें सौदर्य व मराठीभाषेची माधुरी या दोहींचीही सारखीच गोडी चाखणाऱ्या एखाद्या रसिकास वरील उक्ति जरी थोडीशी अतियशोक्तीची वाटली, तथापि खऱ्या काव्यदेवीस कोणच्याही वेषांत तितकीच शोभा असून ती कोणच्याहि भाषेच्या वस्त्रांत सारखीच खुलून दिसतें, कारण अंतरींचें सौंदर्य कुठेंहि चमकल्यावांचून रहात नाहीं, इतकें तरी खात्रीनें त्यास कबूल करावें लागेल—कबूल करणें भाग आहे. असो.

भाग १० वा.

याप्रमाणें महाराष्ट्रीय संतांची दोन गोष्टींतली कामगिरी आपण पाहिली. इतकेंच नव्हें, तर महाराष्ट्रभाषाभिमानाचें वारें त्यानंतरच्या कविमंडळांतही कसें संचरून राहिलें होतें, तेंही आपण मोरोपंतांच्या उदाहरणावरून वर पाहिलेंच आहे. आतां त्यांच्या—महाराष्ट्रसंतांच्या—तिसऱ्या कामगिरी-कडे आपण वळूं. ही कामगिरी म्हणजे अर्थात् जातिभेदविध्वंसनाची नसली तरी राष्ट्रधर्मासारख्या, प्रभुप्रेमासारख्या, एखाद्या विवक्षित कार्या-

साठीं किंवा कार्याचें कामीं त्याचे काटें ढिलें करण्याची होय. किंबहुना, तशा स्थितींत व तशा अवस्थेंत ह्या भेदभावाच्या भुताला गाडण्याचें लोकोत्तर कार्य करून, सर्व समाजांत ह्या महाराष्ट्रीय संतांनीं कसा एकोपा निर्माण केला, तेंच आपणांस आतां पहावयाचें आहे. महंमदी धर्माची लाट हिंदुस्थानांत उसळण्यापूर्वी हिंदुसमाजाची कशी खिळखिळी स्थिती झाली होती, कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत कसा राहिला नव्हता, व त्यास कोणकोणचीं कारणें घडलीं होतीं, ह्या वृक्षाला आतून कोणच्या गोष्टींची कीड लागली होती, तें आम्ही मागें सांगितलेंच आहे. अर्थात् यामुळें यावनीधर्माच्या जबरदस्त तडाख्यानें हा समूळ वृक्षच उपटून पडतो कीं काय, अशी भीति जेव्हां निर्माण झाली, तेव्हां ह्या वृक्षास–ह्या हिंदुधर्माच्या वृक्षास–आतून लागलेल्या व पोखरणाऱ्या किडींचें महाराष्ट्रीय संतांनीं आधीं कसें निर्मूलन केलें व नंतर रामदासांच्या 'महाराष्ट्रधर्मा'च्या अमृतसिंचनानें तो वृक्ष पुनश्च कसा बलवान् होऊन फोंफावला, हेंच आपणांस आतां पहावयाचें आहे. ह्या हिंदुधर्मवृक्षास एकंदर चार प्रकारची कीड लागली होती. पैकीं दोन किडींचें निवारण महाराष्ट्रीय संतांनीं कसें केलें तें येथवर कथन केलें. तिसरी विनाशक कीड म्हणजे जातिभेदाच्या दुर्दम्य भुताची. ह्या भुतानें झपाटलेला समाज खालच्या जातींविषयीं, महारापोरांविषयीं, व स्त्रीशूद्रादिक दुबळ्या जीवांविषयीं अगदींच बेपर्वा राहून, त्या आत्मघातकी मोहानें वाटेल तसा नाचत होता. अर्थात् ह्या भुताला गाडणारा कोणीतरी चांगलाच पंचाक्षरी पाहिजे होता, व तो आमचा महाराष्ट्रीय संतांचा मेळा निघाला, व त्यांनीं आपल्या दिव्य अलौकिक कामगिरीनें आपल्या ऐक्याचा झेंडा चंद्रभागेच्या तीरावर, हरिनामाच्या गजरांत, थै थै नाचवला व त्या खालीं ह्या भेदभुताला समाधी दिली. यासंबंधीं आमच्या एका पद्यांतील खालील ओळी आम्ही वाचकांसाठीं देतों, त्या त्यांनीं पहाव्याः—

" भागवतांचा, वारकऱ्यांचा, वैष्णववीरांचा ।
झेंडा फडके ज्ञानेशाचा, नाथतुकोबांचा ॥
अस्पृश्यासी स्पृश्य करीती कीर्तननटनाचें ।
भेदभुता गाडण्या पताका पंढरिला नाचे ! ॥

देवासाठीं, धर्मासाठीं, स्वदेशाहितसाठीं ।
उच्चनीचभेदाच्या वदती तुटोत ह्या गांठीं ॥ "—

अर्थात् अशाप्रकारचें दिव्य व अलौकिक कार्य ह्या संतांनीं केलें आहे. यासंबंधीं आम्हीं थोडाबहुत उल्लेख मागें केलाच आहे. तोच आतां थोडासा विस्तारपूर्वक आपणास पाहणें आहे. तसेंच, याकामीं महाराष्ट्रीय संत, भगवंतांच्या व भगवद्गीतेच्या पावलावर पाऊल टाकून कसे चालले होते, हेंही आम्ही मागें दिग्दर्शित केलेंच आहे, तेंहि वाचकांनीं विसरूं नये. अर्थात् ह्या जातिभेदनिर्मूलनाचें कामीं नसलें—तरी खालच्या जाती-विषयींची अक्षम्य अनास्था दूर करण्यासाठीं, भगवंत व त्याचे भक्त भागवत सारख्याच जोमानें झटलें व झगडलें आहेत, हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें.

वास्तविक, रामतीर्थांनी म्हटल्याप्रमाणें, " स्त्रिया, शूद्र, व मुलें हीं राष्ट्रीय वृक्षाचीं मुळें " असून तत्त्वज्ञानाचें जलसिंचन त्या राष्ट्रीय वृक्षाच्या डहाळयावरून न करतां ह्या मुळांला करणें किती बरें अवश्य आहे ? पण आजवर ह्या वर्गाची उपेक्षाच चालली होती. भगवान् श्रीकृष्णाच्या वेळीं हीच स्थिती असून, त्यांनीं ह्या असह्य वर्गाची छातीठोक बाजू उचलून धरलेली आहे. त्या भगवंताचेंच Democratic spirit (उदारमवादित्व) अंगीं भिनलेल्या संतांनींही—महाराष्ट्रीय संतांनींही—मग साहजीकच हाच झगडा पुढें चालविला, व स्वामी रामतीर्थांनीं वर म्हटल्याप्रमाणें राष्ट्रीय वृक्षाच्या मुळांला अद्वैततत्त्वज्ञानाच्या जलसिंचनाची अवश्यकता त्यास पटून तीं त्यांनीं आपल्या महाराष्ट्रभाषेत अमलांतही आणली. एवढा 'वेद बापु' खरा व ' श्रुति परौति माऊली जगा ' दुसरी नाहीं हेंही खरें. पण ह्या मातृपितृप्रेमाच्या उपमेनीं अंध होऊन न जातां अगदीं पहिल्या धडाक्याला ज्ञानोबांनीं त्यातील वैगुण्य बाहेर काढलें आहे. " वेदु संपन्न होय ठायीं । परि कृपणु ऐसा आनु नाहीं । जे कानीं लागला तिहीं । वर्णाच्याचि ॥" आणि "येरा भवव्यथा ठेलिया । स्त्रीशूद्रादिकां प्राणिया । अनवसरू मांडूनिया । राहिला आहे ! ॥ " असें ज्ञानोबा म्हणतात तें ह्यासाठींच. खरोखर केवढी ही कृपणता, केवढा हा कंजुषपणा ! उदार-दातृत्वाचा व प्रेमळ औदार्याचा कोण हा अभाव ! ज्यांच्या नांवानें खरोखर सगळा समाज जगायचा, ज्या हजारों, नव्हे, लाखो जीवांच्या

मोजदादीची खैरात ह्या हिंदुधर्माचे नांवाखाली व्हायची, हिंदु-धर्माचे-आर्यधर्माचे ऐश्वर्य, वैभव, व दिमाख ज्यांच्या नांवावर, जिवावर चालायचा त्याच लक्षावधि जनसमाजाच्या वर्गाची, त्याच Masses. ची हेळसांड वेदांनीं चालवलेली पाहून, कोणा खऱ्या सहृदयास—सहृदय उदारात्म्यास त्याचा चेव येणार नाहीं ? ज्या तिसऱ्या वर्गाच्या लाखो, नव्हे, कोट्यावधि उतारूंच्या जिवावर रेल्वेकंप-नीची चंगळ चालायची, त्यांचे नानाप्रकारचे हाल मांडून पहिल्या व दुसऱ्या वर्गांतील उतारूंची तेवढी सोय करण्यांतलाच हा प्रकार म्हणायचा! पण त्यामुळें चालू परकीराज्यांत सुद्धां जशी जागोजाग रेल्वेमंडळें स्थापन झालीं व जावडेकरांसारख्या देशभक्तांनीच नव्हे, तर मोठमोठ्या पुडाऱ्यांनींही त्याविरुद्ध ओरड व गिल्ला केला व अजूनही हा झगडा चालूच आहे, त्याच-प्रमाणें, व वरील वेदांतविषयक बाबत ही आपल्यांतलीच असल्यामुळें, त्याहूनहीं अधिक नेटानें, जोमानें व धडाक्यानें प्रथम भगवंतांनीं व नंतर त्याच्या भक्तभागवत अशा महाराष्ट्रीय संतांनीं हा झगडा चालविलेला आहे व अखेर तो जिंकून त्यांनीं त्याचीं गोड फळेंही महाराष्ट्रास कित्येक वर्षें चाखावयास दिलीं आहेत. ती कशी तेंच आतां आपणांस पहावयाचें आहे. पैकीं भगवंतांच्या झगड्याबद्दल आपण मागें थोडेसें बोललोंच आहोंत. "स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परांगतिम्" "अपि चेत् सुदुरा-चारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक्व्यवसितोहि सः॥" इत्यादि वचनांतून ह्या सामान्य जनतेचा-दीन, दुबळ्या, अनाथ, अशा शेंकडो जिवांचा-श्रीकृष्णानें कसा छाती ठोकून पाठपुरावा केला, व "सर्व-धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वां सर्व पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ॥ " अशाप्रकारचें धीर, गंभीर पण तितकेंच प्रेमळ असें विश्व-प्रेमी उदार आश्वासन भगवंतांनीं सर्व जनतेला कसें दिलें आहे तें पाहिलें, म्हणजे हृदय कसें कृतज्ञतेनीं गहिंवरून भरून येतें व साहजीकच ज्ञानोबांच्या खालील प्रेमळ व बहारीच्या ओव्या डोळ्यापुढें—कृतज्ञतेच्या अश्रूंनीं डब-डबलेल्या डोळ्यापुढें चमकूं लागून पटापट मुखावाटे बाहेर पडूं लागतात: ज्ञानोबा या गीतेची म्हणजेच श्रीकृष्णाच्या कर्तबगारीची-थोरवी गातांना म्हणतात: —

" म्हणौनि मनें कायें वाचा । जो सेवकु होईल इयेचा । तो स्वानंद-

साम्राज्याचा । चक्रवर्ती करी ॥ कीं अविद्यातिमिर रोखें । श्लोक सूर्यातें पैजा जिंके । ऐसें प्रकाशिले गीतामिषें । रायें श्रीकृष्णें ॥ शास्त्र वाच्यें अर्थें फळें । मग आपण मावळे । तैसें नव्हे, हें सगळें । परब्रह्मचि ! ॥ कैसा विश्वाचिया कृपा । करूनि महानंद सोपा । अर्जुनव्याजें रूपा । आणिला देवें ! ॥ चकोराचेनि निमित्तें तिन्ही भुवनें संततें । निववीली कळावंतें । चंद्रें जेवीं ॥ कां गौतमाचेनिमिषें । काळिकाळ ज्वरितोद्देशें ! पाणिढाळु गिरीशें । गंगेचा केला ॥ तसें गीतेचें हें दुभतें । वत्स करूनि पार्थातें।दुभिनली जगापुरतें । श्रीकृष्ण गाय ! ॥ ''

अर्थात् जो उपकार प्रभूंचा, तोच व्यासांचाही आहे. ज्ञानोबा म्हणतात:—

" बाळकातें वोरसें । माय जै जेववुं बैसे । तैं तया ठाकती तैसे । घांस करी ॥ कां अफाटा समीरणा । आपैतेपण शहाणा । केलें जैसें विंजणा । निर्मूनिया ॥ तैसें शब्दें जें न लभे । तें घडूनिया अनुष्टुभें । स्त्रीशूद्रादि प्रतिभे । सामाविलें ॥ "—

त्यानंतर ओघानेंच हीही गोष्ट आली कीं, जी कृपा व्यासांची, तीच खुद्द ज्ञानोबांचीही आहे. कारण एके काळीं संस्कृतभाषा चालू व जिवंत भाषा असली, तरी ती मृतभाषा झाल्यानंतरच्या, म्हणजे उदाहरणार्थ संतांच्या—महाराष्ट्रीय संतांच्या—काळीं काय ? त्या काळीं सामान्य जनांना मराठीवाचून अन्य आधार कोणचा बरें होता ? साहजीकच त्या मराठी भाषेंत— अफाट पसरलेल्या सामान्यजनांच्या हृदयींच्या बोलांतच—हें वेदांताचें, ज्ञानाचें, भक्तिचें हितगुज बोलल्यावांचून सुटका नाहीं, त्यावांचून त्या दीनदुबळ्यांची मुक्तता नाहीं, हें पाहून ज्ञानोबा साहजीकच म्हणतात कीं:—

" आणि तोचि हा मी आतां । श्रीव्यासांचीं पदें पाहाता पाहाता । आणिला श्रवणपथा । मऱ्हाठिया ॥ "—

असो. तर सांगायचा भाग इतकाच कीं, श्रीकृष्ण, व्यास, व ज्ञानेश्वर आणि ज्ञानेश्वरापासून सुरू झालेले संतमंडळ ह्या सर्वांचाच सामान्य जनांवर सारखाच लोभ व उपकार आहे. कारण कृपणवेदांनीं उपेक्षिलेल्या स्त्रीशूद्रादि सामान्यजनतेला या सर्वांनीं सारखाच धीर व आश्वासन दिलें

आहे. इतकेंच नव्हे तर Masses versus Classes असा झगडा उत्पन्न होऊन सुरू झाला, तेव्हां ह्या सर्वांनीं Masses ची म्हणजे सामान्य-जनांचीच बाजू उचलून धरली आहे.

वास्तविक, ह्या स्पृश्यास्पृश्याचें बंड, उच्चनीच भेदाचीं भुतें, किती अनर्थकारक आहेत व स्त्रीशूद्रादि सामान्य जनाला मोक्षाचा मार्ग दाखवून देणें किती अवश्यक आहे, याची जाणीव पटून श्रीकृष्ण, गौतमबुद्ध इत्यादि-कांनी कशी कळकळीची खटपट केली, त्याचा वृत्तांत्त आम्ही मागें दिलाच आहे. पण त्याचा उपयोग कितपत झाला ? तात्पुरता उपयोग निस्संशय झाला. पण पुन्हां मध्वाचार्यांच्या विष्णुपूजेच्या कडक अमलाला ह्या शिवा-शिवीच्या अतिरेकाची कीड लागायची ती लागलीच ना ? त्यानंतर महाराष्ट्रीय साधुसंतांच्या दुर्दम्य व तडफीच्या कामगिरीनें ही कीड बरीच नाहिशी झाली. तथापि तिचा समूळ उच्छेद मात्र झाला नाहीं. कारण सध्यांसुद्धा महात्मा गांधींसारखे लोकोत्तर पुरुष " अस्पृश्यता ही हिंदु-धर्मास लागलेली कीड आहे " म्हणून हकाटी करीत असतां त्यांनाही विरोध करणारे हरीचे कर्मठ लाल:अद्याप ह्यात आहेतच. स्वामी विवेका-नंद आपल्या ओजस्वी वाणीनें ह्याच अस्पृश्यतेविरुद्ध, उच्चनीचभेदा-विरुद्ध अत्यंत कळकळीचे बोल बोलून गेले. (त्यांचीं मागें दिलेलीं " खाजगीं पत्रें " पहा.) स्वामी रामतीर्थांनींही आपल्या दिव्यदृष्टीनें हेंच सांगितलें. पण त्याचा कितीसा उपयोग झाला ? अद्याप हा उच्च नीच भेद, हे स्पृश्यास्पृश्यत्व, ही खालच्या वर्गांची अनास्था ह्यात असून सुरूच आहेना ? हें पाहिलें म्हणजे मन उद्विग्न होतें, बुद्धिला गरगर फिरल्यासारखें वाटतें, व लेखणी पुढें काम करीनाशी होते. पण कोणच्याही सुधारणेचा इतिहास पाहिला, तरी जुन्यासच चिकटून राहण्याची आवड—जुन्या कल्पना, जुने आचारविचार, किंबहुना, जुनें तें सोनें ही भावना उराशी बाळगून बसण्याची conservative म्हणजे अनुदारवृत्तिच आपणांस बहुजनसमाजांत दिसून येतें. केवळ एकदांच केलेल्या प्रयत्नानें जग सुधारतें, तर ईश्वरास इतके अवतार घेण्याचेंच कांहीं कारण अथवा प्रयोजन नव्हतें. पण जनांचा हा स्वभावच जाणून, कधीं गोड बोलून, तर कधीं रागे भरून, कधीं प्रेमळपणें तर कधीं धाकदपटशा दाखवून, परमेश्वरास व त्याच्या भक्तांस समाजसुधारणेचें कार्य करायचें

असतें. व निरपेक्ष भावनेनीं ते तसें करीतही असतात. किंबहुना, त्या-कामीं होणारा छळ, निंदा, उपहास इत्यादि सोसूनही ते पित्याच्या प्रेमानें व आईच्या वत्सलतेनें हेंच सांगत असतात कीं, " बाबांनो, अजून तरी शुद्धीवर या. " महाराष्ट्रीय संतानींही तेंच केलें. अत्यंत कळकळीच्या बोलांत त्यांनीं जनांला उपदेश केला. इतकेंच नव्हे, तर पंढरीस नामाची पेठ वसवून, " नामाचि देती नामाचि घेती । होतो जयजयकार । पंढरि नामाचा बाजार ॥" ह्या पद्यांत म्हटल्याप्रमाणें त्या नामाच्या जयजयकारांत त्यांनीं सर्व भेदभाव बुडवून टाकलें. वाळवंटावर, चंद्रभागेच्या कांठीं, लाख दीडलाख यात्रेकरूंचा झेंडा नाचत असतां, त्या वारकऱ्यांचें वाऱ्या-वर विहरणारें रक्त निशाण—त्या निशाणाचा भगवा रक्त रंग सर्व जगाला हीच गोष्ट पुनःपुन्हा जाहीर करीत होता कीं, "भाग्यवंतांनो, या व ह्या रक्तरंगांत दंग व्हा. कारण, सर्व भेदभावाच्या केलेल्या होळीच्या ज्वालांचा हा रक्तवर्ण, ह्या संतांच्या निशाणावर फडकत आहे. त्यांतच सर्व संसाराचीच नव्हे, तर सर्व विश्वाचीही आसक्ति सुटलेला विरक्तीच्या वैराग्याचा भगवारंग मिसळून गेला आहे. व त्यांतच परमे-श्वराच्या ठायीं अनुरक्त झालेल्या भक्तिचा आरक्त रंग उसळून चमकत व झळकत आहेत ! अशा ह्या गोड मिश्रणाचें हे वारकऱ्यांचें निशाण वाऱ्यावर हंसत–खेळत–डुलत–आहे ! पहा ह्या निशाणाखालीं दृष्टी फेका, म्हणजे तुम्हाला काय दिसून येईल ? त्याच रंगाच्या, भक्तिविरक्तिच्या रंगाच्या छटा ज्यांच्या अंगावर झळकत आहेत, ' व जयजय रामकृष्ण हरी ' ह्या ठेक्यावर पडणाऱ्या प्रत्येक पावलाखालीं,ज्यानीं भेदभावाच्या भुताला समाधी दिली आहे, असे शेकडो–नव्हे,हजारो वारकरी, हजारो संत, व हजारों भक्त तुम्हांस तेथें दिसून येतील. "वारकरी का धारकरी" असला वेडा वाद कसला माजवितां ? वारकरी तोच धारकरी व धारकरी तोच वारकरी हें तुम्हास समजत नाहीं काय ? " सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः " हें भगवंतांचें वचन विसरलांत काय ? मग जी तिथें स्थिती तीच इथें. वारकऱ्यांच्या हातांतील ती समत्वभावाची सूक्ष्म तरवार, त्या तरवारीचे भेदरलेल्या भेदभुतावर वार करणारे ते वारकरी, व त्या वारानें–सूक्ष्म पण तिखट तेजाच्या तळपत्या पात्याच्या त्या तरवारीच्या वारानें–भेकड व भ्याड अशा त्या भेदभावाच्या भुताच्या अंगातून ह्या निशाणावर उडालेलें रक्त

व त्यानें रंगलेला व विजयोत्साहानें वाऱ्याशीं झुंजणारा हा ध्वज ही तुम्हांला काय सांगतात ? ह्या ध्वजाशेजारींच खणखणीत नाद करणारा मृदंगही तुम्हास आपल्या ध्वनीनें हेंच सूचित करीत आहे. तरी हे सभाग्यांनो, या व ह्या संतांच्या बरोबरच आनंदानें नाचून-डोलून ह्या शेजारून वाहणाऱ्या चंद्रभागेच्या उदरांत त्या भेदभावाला जलसमाध द्या. कारण त्यासाठींच ती तेथें वाहत आहे ! अशाप्रकारचा दिव्य संदेश ते निशाण सांगत असें, व तो ऐकून हजारो जिव पंढरीच्या पेठेंत पुनीत होण्यासाठीं लोटत असत. कारण, " चहू वर्णासि नामाधिकार । नामीं नाहीं लहान थोर । " असा तिथें दंडक असून कोणीही यावें व ' उभाउभी ' भेटणाऱ्या विठ्ठलाच्या पायांवर मस्तक ठेवून पुनीत होऊन जावें, असें त्या पंढरीचें महिमान व उदार साम्राज्य आहे. त्या विठुरायाच्या नगरींत हा उंच, हा नीच, हा ब्राह्मण, हा चांडाळ, हा उत्तम, हा अधम, असा भेदभावच नाहीं ! "ऐसें तीर्थ कोणी दाखवा गोमटे । जेथें प्रत्यक्ष हें भेटे परब्रह्म ॥ " असें नामदेव पंढरीसंबंधीं साभिमान विचारतात तें ह्यासाठींच. तें परब्रह्म आणि त्या परब्रह्माची साळ्याभोळ्यांशीं प्रेमळ वागणूक पाहून कोणाचें बरें चित्त गहिंवरणार नाहीं ? आणि अशाप्रकारची प्रेमळ वागणूक मिळाल्यावर कोण बरें परधर्मात जाईल ? खालच्या जातींना काय हृदय नाहीं, कां भावना नाहींत ? त्यांना वाटेल तसें पायाखालीं तुडवून, त्यांच्या सावलीचा सुद्धां विटाळ मानून, पुन्हा त्यांनीं हिंदुधर्मात राहावें अशी अपेक्षा करणें किती धाडसाचें व मूर्खपणाचें आहे बरें ? पण तेंच त्याना मायेनीं वागविलें, प्रेमानें कुरवाळलें, व ममतेनें त्यांच्या पाठीवरून हात फिरविलात तर ते हिंदुधर्मासाटीं प्राणसुद्धां देण्यास तयार होतील, हे कोणीही विसरूं नये. वास्तविक ही अगदी साधी गोष्ट आहे. पण साध्या तत्वांचाही सामान्य व्यवहारांत कित्येकांना विसर पडत असतो. ह्या प्रेमांत असलेली अद्भुत जादु देवांनीं व त्यांच्या भक्तांनीं सारखीच ओळखली होती व महमंदीधर्माच्या लाटेला परतवून लावण्यासाठी संत जेव्हां बद्धपरिकर झाले तेव्हां देवांनींही त्यांचा पाठपुरावा केला. पण कर्मठांना त्याचें काय ? त्यांनीं या कामीं-या पवित्र व उच्च कार्यामध्यें सुद्धा-संतांचा छळ करायचा तो केलाच ! पण अशा छळाला संत कस्पटासमान लेखीत असत. कारण " वीरविठ्ठलाचे गाढे । कळिकाळ पायां पडे ॥ " अशा छातीठोक निश्च-

याचें तेज ज्यांच्या आंतबाहेर भरून राहिलें आहे, असें ते ईश्वराचे शूर सैनिक होते. हजारो छळांचे वार अंगावर झेलीत हा झगडा जिंकणारे ते वीर होते ! अर्थात् यामुळें ते तर कचरले नाहींतच; पण त्यांना छळणाऱ्या कर्मठांचा मात्र क्षुद्रपणा त्यानें चांगलाच व्यक्त झाला. इकडे ईश्वराच्या मनोदयाप्रमाणें, त्या छळाच्या अग्नींतून सज्जनसंतांचें शुद्ध सत्वसुवर्ण अगदीं बावनकशी कसें आहे हेंही सर्व जगाला जाहीर झालें, तेंही ठीकच झालें. म्हणूनच—" निंदक कामाचा, कामाचा । गडी आत्मारामाचा ॥ " म्हणून संत त्यांतही आनंदच मानीत असतात. पण त्यामुळें क्षुद्रांचा क्षुद्रपणा लवमात्रही कमी होत नाहीं, हें आम्ही वर सांगितलेंच आहे. असो. यासंबंधीं—ह्या खालच्या वर्गाविषयींच्या कळवळ्याच्या झगड्यासंबंधीं असलेल्या महाराष्ट्रीय संतांच्या कामगिरीच्या खजिन्यांतून आम्ही दोनच उदाहरणें वाचकांपुढें ठेवतों, त्यावरून त्यांना इतर गोष्टींची व चालू झगड्याची चांगली कल्पना येणार आहे.

पहिलें उदाहरण एकनाथांचें घ्या. एकनाथांच्या सारखा गरीबागुरिबांच्या, महारापोरांच्या, किंबहुना, जीवमात्रांच्या दुःखानें दुःखी होणारा व त्यांच्या सुखानें सुखावणारा महात्मा जीव पुन्हा होणें नाहीं, हेंच खरें. बारा वर्षें ज्यांच्या घरीं भगवंतांनीं " गंगेचें पाणी " कावडीमध्यें आवडीनें भरलें व " स्वकरानें चंदन घासलें " त्या महाभागाची भगवद्भक्ति व भूतमात्राविषयीं—विशेषतः आबाळ झालेल्या खालच्या जातींविषयीं—किती बरें प्रेम असेल ! किंबहुना, "भक्ति म्हणजे सर्वाभूतीं । सप्रेम भजनयुक्ति ।" असा त्यांचा दंडकच होता. " जे का रंजले गांजले । त्यासि म्हणे जो आपुले ॥" अथवा "ज्यासि आपंगिता नाहीं । त्यासि धरी जो हृदयीं ॥" अशाप्रकारचें प्रेमळ, वत्सल व भूतदयेनीं भरलेलें—विशेषतः मुक्या जीवांच्या, सोन्या बाळांच्या व अस्पृश्य गणले जाऊन कधींही ममतेच्या प्रेमाची साउली न देखिलेल्या व उपेक्षेच्या—अनास्थेच्या—रखरखीत वाळवंटांत भाजून निघणाऱ्या अशा जीवांच्या दुःखानें दुःखित होणारे व त्यांच्या सुखासाठीं स्वतःच्या प्राणावरही तिलांजलि देण्यास तयार असलेले असें नाथ, छातीचे सुधारक होते. त्यांच्या सुधारकत्वाचा दाखला वेगळा नकोच आहे. अद्यापहीं " एकनाथी ब्राह्मण " म्हणून वेगळी जात दाखविली जाते. ह्या कर्मठांच्या उपकारानें (!)च तो धडधडीत वाचकांस दिसून येणार आहे—

पटणार आहे. असो. अशाप्रकारच्या नाथांनीं, कष्टानें कावडींत वाहून आणलेलें गंगोदक, तहानेनें तळमळणाऱ्या गाढवाच्या मुखांत घालून, त्या जगदात्म्यास संतुष्ट केलें, आईवांचून चुकलेलें व " आई आई " करून रडणारें महाराचें पोर कडेवर घेऊन, प्रेमगद्गद वाणींत व प्रेमाश्रूनें डबडबलेल्या नेत्रांनीं त्याकडे पाहत,त्याचे डोळे पुसून,त्याचें त्यांनीं समाधान केलें, व त्या चुकलेल्या चिमण्या राजसाला—" चुकलीया माये । बाळ हुरुहुरु पाहे ॥ " ह्या तुकोक्तीप्रमाणें कावऱ्याबावऱ्या नजरेनें इकडेतिकडे पाहून " आईआई " म्हणून हंबरणाऱ्या त्या पाडसाला—नाथांनीं महारवाड्यांत जाऊन त्याच्या आईच्या ओटींत घातले ! पण कर्मठ ब्राह्मणांना याहूनही चेव आणणारी अजूनही एक गोष्ट व्हावयाची होती व तीही झाली. मग काय विचारतां ? आधींच सुधारक, बाडगा, भ्रष्ट, अनाचार माजविणारा, म्हणून त्याचें नांव पडलें होतेंच. त्यांतच ह्या गोष्टीची भर पडून, त्या कर्मठांच्या तळपायाची आग मस्तकाला जाऊन पोंचली. तो प्रसंग असा कीं, नाथांच्या येथें एकदां श्राद्ध होतें. श्राद्धाला उत्तम, वैदिक व "यजन करितां कौतुकें । तिहीं वेदांचा माथा तुके ।" अशा पट्टीचे ब्राह्मण बोलावले होते. तो माध्यान्हीचा समय होता. घरांत पाकनिष्पत्ति पूर्ण झालेली होती. अद्याप ब्राह्मणांचें भोजन व्हावयाचें होतें. अशा सुमारास त्या घरावरून कांहीं महार चालले होते.अंगावर धड वस्त्र नाहीं, तोंडें गरिबीनें दीनवाणीं झालेलीं, अशातऱ्हेचे ते महार, नाथांच्या घरावरून जात असतां, घरांतील खमंग पक्कान्नांच्या सुवासानें आनंदित होऊन साहजीकच नाथांच्या दाराशीं ते क्षणैकच थबकले व " अहाहा ! असें सुग्रास अन्न आम्हांला सबंध जन्मांत तरी कुठलें मिळायला ? " अशातऱ्हेनें आपसांत बोलून बिचारे पुन्हां मार्गाला लागले ! त्यांचे ते साधेच, पण हृदयाची कालवाकालव करणारे शब्द,सहज दाराशीं आलेल्या नाथांच्या कर्णसंपुटांत शिरल्याबरोबर नाथांच्या डोळ्यांला टचकन् पाणी आलें ! "विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥" किंवा "यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वंच मयि पश्यति " अशा उच्च अधिकाराचे व उच्च भूमिकेचे नाथ भक्तोत्तम होते. त्यांना साहजीकच प्रेमाचा गहिवर आला व या "चालत्या बोलत्या देवांना " अन्न संतर्पण करून, पितरांना खराखरा संतोष देण्याचें त्यांनीं ठरविलें. लगेच त्यांनीं त्या महारांला परत बोलाविलें व त्यांना ती

सर्व सुग्रास पाकनिष्पत्ति वाढून ते आनंदानें भोजन करीत असतां, फार दिवसांनीं भेटलेल्या पुत्रास पाहून आनंदित होणाऱ्या मातेच्या वत्सलतेनीं ते त्यांच्याकडे पहात राहिले. महारांचें जेवण संपत आलें, तोंच वरील कर्मठ ब्राह्मण तेथें येऊन हजर झाले. आपणाआधीं महारांना भोजन घालून स्वयंपाक विटाळला, हें पाहून त्या ब्राह्मणांच्या रागाचा पारा कोणच्या अंशावर चढला असेल, याचें शब्दचित्र आम्ही रंगविण्यापेक्षां ते वाचकांच्या कल्पनेवरच सोंपवावें हें बरें. आम्ही एथें एवढेंच सांगतों कीं, नाथासारख्या अधिकारी पुरुषानें त्यांची इतकी पायधरणी केली, "वेगळा स्वयंपाक करतों" म्हणून सांगून इतकीं आर्जवें केलीं, तरीसुद्धां ते न ऐकतां "स्नानसंध्या टिळे-माळा" करूनही "पोटीं क्रोधाचा उमाळा" बाळगणारे ते ब्राह्मण, तावातावानें तसेंच निघून गेले! पण त्यानें नाथांचें काय वाकडें झालें? त्या कर्मठांना वाटलें कीं, आतां नाथांच्या श्राद्धांतील ब्राह्मणभोजनाचें काम अडून बसेल. पण तसें झालें काय? तसें होणें शक्य होतें काय? "ज्ञानिया आत्मा माझा" म्हणून छाती ठोकून सांगणाऱ्या भगवंताच्या साम्राज्यांत तरी तें शक्य नव्हतें! नाथांचे प्रत्यक्ष पितर येऊन भोजन करून गेले! व ब्राह्मणांचा गर्व परिहार झाला! वाचक, विसाव्या शतकांतील वाचक, ही गोष्ट वाचून तुम्हांस आश्चर्य वाटेल व तुमचा यावर कदाचित् विश्वासही बसणार नाहीं. पण शेक्सपीअरच्या हॅम्लेटच्या बापाचें भूत येऊन त्याच्याशीं बोलतें, यावर विश्वास ठेवणाऱ्या वाचकांनीं यावर अविश्वास करण्याचें मुळींच कारण नाहीं. असो. याप्रमाणें नाथांच्या अद्भुत भक्तीच्या महिमानाला भुललेल्या देवांनीं, त्यांच्या धडाडीच्या समाजकार्यांत, त्यांचा योग्यवेळीं पाठपुरावा केलेला आहे. एकंदरींत, नाथांच्या सुकोमल हृदयाची लोकोत्तरता कांहीं विलक्षणच होती, ह्यांत शंका नाहीं. त्या प्रेमानें भरून जाऊन, खुद्द गणिकेच्या घरचीं सुद्धां एकदां पूजा स्वीकारणारे व सगळीकडे त्या जगदात्म्याचा वास पाहणारे "वासुदेवः सर्वमिति" असे ते "महात्मे" होते. त्यांची किंमत तत्कालीन क्षुद्र कर्मठांस कळली नसली, तरी प्रत्यक्ष प्रभूस ती मान्य होती, व त्यांच्या कर्तबगारीच्या तेजाची प्रभा आजही सर्वांना मार्गदर्शक होऊन राहिली आहे. खऱ्या गुणांचें कौतुक करणाऱ्या प्रेमळ पंतांनींही नाथांच्या या दिव्य कर्तबगारीचें वर्णन खालीलप्रमाणें केलें आहे:—

" भूताराधनयज्ञीं समदर्शी एक परम हा रमला ।
द्रवुनि म्हणे ' पित्रन्नें भोज्य, जगन्निंद्य पर, महार मला '॥१॥
अंत्यजतोक कडे घे उष्णीं ज्या फार लाळ शेंबुड तें ।
अद्‍भुत सुकृत न गातां साधूंची रीति आळसें बुडते ॥ २ ॥
भूतदया संसारीं एकोषंतास निरुपमा घडली ।
जडली आंगासीच क्षांति सदा, शांति तों गळां पडली !॥३॥"

असो. तर स्पृश्यास्पृश्य, उच्चनीच, हा भेदभाव बुडवून टाकून, दिव्य भक्तिभावाच्या अमृतसंजीवनीनें, अगदीं महारापोरापर्यंतचा सर्व समाज, आपल्या गोडवाणीनें व प्रेमळ प्रीतिनें एकत्रित करण्याच्या कार्याचा विडा उचललेल्या संतांच्या–महाराष्ट्रसंतमंडळांच्या–यादींतला हा एकच नमुना पाहिला असतां "God is Love" म्हणजे परमेश्वर प्रेमस्वरूप आहे, ही ख्रिस्ताची शिकवण, त्याच्याही आधींपासून असणाऱ्या हिंदुधर्मांत व विशेषतः श्रीकृष्ण,बुद्ध व महाराष्ट्रीय संत यांच्या रोमरोमांत कशी भिनून राहिली होती, हें उघड दिसून येणार आहे. ह्या संतांच्या दिव्य कामगिरीकडे पाहूनच ' अशा संतांच्या वचनांनीं व कर्तबगारीनें भारलेला समाज ख्रिश्चनधर्माकडे कसचा वळतो!' असें हताशपणाचे उद्गार कित्येक रेव्हरंडांना व सर अलेक्झांडर सारख्यांना अगदीं चालू काळांतसुद्धां काढावें लागले आहेत. (वे. नि. पा. ७३।७४ पहा). आणि जी सध्या स्थिती तीच–किंबहुना, त्याहून कितीतरी अधिक अशी स्थिती खुद्द त्या संतांच्या चालत्याबोलत्या मूर्ति समाजांत वावरत असतांना असली पाहिजे, हें उघड आहे. यावरून, यावनीधर्माच्या लाटेविरुद्ध उभा केलेला व त्या लाटेला परतवून लावणारा किंवा आपलें डोकें त्यावर आपटून घेऊन छिन्नभिन्न करविणारा, इतकेंच नव्हें, तर शेकडों वर्षांनंतर किरिस्तावांनाही त्याचा दरारा वाटावा असा बांध–असा अभेद्य तट–महाराष्ट्रीय संतांनीं आपल्या अमोघ वाणीनें व दिव्य व प्रेमळ कर्तबगारीनें समाजाच्या अगदीं खालच्या थरापर्यंत कसा उभारला होता, हें चांगलेंच दिसून येणार आहे. अस्तु.

ह्या कर्मठांच्या कर्मकटकटीचें कटु असें दुसरें उदाहरण म्हणजे चोखामेळा महाराचें होय. तो एकदां प्रभूच्या आग्रहास्तव पंढरिच्या देवळांत

विठ्ठलमूर्तीच्या दर्शनास गेला असतां बडव्यांनीं त्यांस पाहिलें व देवाची मूर्ति भ्रष्टविली म्हणून रागावलेल्या–रागानें भ्रष्ट झालेल्या–त्या बडव्यांनीं गरीब बिचाऱ्या त्या महारास बडव बडव बडविलें ! बडवेच ते–बोलुन-चालुन बडवे. अर्थात् बडवण्यावांचून–गरीब जीवांना बडवण्यावांचून दुसरें तें काय करणार ? व दुसऱ्या कशाची त्यांपासून अपेक्षा करावी ? असो. अशा तऱ्हेनीं बडवून, विठ्ठलवियोगानें धायधाय रडणाऱ्या त्या विठ्ठलाच्या थोर भक्ताला त्यांनीं दाराबाहेर घालविलें–हांकुन दिलें व आपण आज एक मोठें शतकृत्य केलें या आनंदांत ते परत येऊन पहातात तों काय ! आपण त्या महारास दिलेल्या खरपूस माराचे वळ ह्या माहराच्या–प्रभूच्या अंगावर उठले असून, देवाच्या दोन्ही डोळ्यांतून टप्टप् गळणाऱ्या अश्रूंची संतत धार चालू आहे ! अहाहा ! किती ही भक्तवत्सलता व महाराची जात सुद्धां मला ब्राह्मणांइतकीच, किंबहुना, कांकणभर जास्तच कशी प्रिय आहे, हें दाखविण्याचा प्रभूंचा हा केवढा अट्टाहास ! दामाजीपंतासाठीं प्रत्यक्ष ' विठुमहाराचें ' रूप घेऊन देवांनीं ह्याच गोष्टीचा दाखला दिला आहे ! पण आम्ही डोळे असून अंधळे अन् कान असून बहिरे आहोंत ! आम्हाला त्याचा काय उपयोग ? प्रत्यक्ष परमेश्वर जरी येऊन सांगू लागला, तरी आम्ही आमच्या मूर्ख समजुतीसच चिकटून राहणार ! त्या ' विठु-महारा' च्या रूपानें विमोहित होऊन तो यवन पादशहा–बेदरचा बादशहा-सुद्धां ' विठु विठु ' म्हणून वेडापिसा झाला, " शेख महंमद अविंध । त्याचें हृदयीं गोविंद ॥" म्हणणारे शेख महंमदासारखे यावनी धर्मांतले थोर आत्मे महाराष्ट्रधर्मातल्या थोर भक्तिनें–पंढरिच्या त्या सुखसोहळयानें-भुलून जाऊन पांडुरंगाचे भक्त झाले, व इतर संतांच्याबरोबर आनंदानें पंढरीच्या वाळवंटावर हातांत हात घालून नाचले–ही खरोखर संतांच्या कर्तबगारीची हद्द झाली ! पण इतक्या शिगेस नेऊन भिडविलेल्या कर्तब-गारीचें आम्हांस काय ? त्या कर्तबगारीने सुद्धां अजूनही आमचे डोळे उघडत नाहींत ! खरोखर आम्ही जन्मांध खरेच आणि " आंधळयासि जग सारेचि आंधळे " हेंहि तितकेंच खरें. पण स्वतांच्या डोळयांत स्वतांच बोटें घालून आंधळया बनलेल्या–डोळे फोडुन घेतलेल्या–आम्हांला जरी कांहीं दिसलें नाहीं, तरी प्रगतिभास्कराचा प्रकाश सर्व अवनितलावर भरून राहण्याचा त्यानें कसा राहील ? त्याप्रमाणें तो प्रकाश सर्वत्र फांकलाच व

ऐक्याच्या—धर्मैक्याच्या व समाजैक्याच्या—अरुणरागरंगानें सुरंजित झालेल्या त्या प्रगतिभास्कराच्या कोमल प्रकाशांत, लवकरच महाराष्ट्रानें आपलीं आयुधें सरसावली व त्या तळपत्या तरवारींचें पाणी एकसहा मोंगलांना पाजून त्यांनीं लवकरच स्वातंत्र्याचें निशाण आपल्या गृहमंदिरावरून व देवमंदिरावरून फडकावलें. त्याची हकीकत पुढील भागांत सांगण्याचें आश्वासन देऊन, आतां संतांच्या कामगिरींतल्या चौथ्या गोष्टीकडे आपण आतां वळूं या.

ही चवथी गोष्ट म्हणजे अर्थात् शैववैष्णवांच्या झगड्याची होय. ह्या झगड्याचें पायीं, मुसलमानी धर्माची लाट हिंदुस्थानांत येण्याच्या सुमारास, कर्नाटकादि प्रांतांत कशा लाथाळ्या माजल्या होत्या, हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. किंबहुना, महाभारतकाळींही हा झगडा कसा अस्तित्वांत होता व बुद्धधर्माच्या लाटेला प्रतिकार करण्यासाठीं, आपसांत दुही नको म्हणून, सौतीनें तो कसा मिटविला, तेंहि आपणास ठाऊकच आहे. परकीय शत्रूशीं झगडताना, अथवा कोणच्याहि विघ्नाविरुद्ध प्रयत्न करीत असतांना, आपसांत जर एकजूट असेल तरच तें कार्य होऊं शकतें, हा त्रिकालाबाधित सिद्धान्त आहे. " `कीनें बुडतीं राज्यें । एकीनें कार्य साधतें । " असें समर्थच आपणांस सांगत आहेत. " संहतिः कार्यसाधिका " हा ब्रीदमंत्रही तेंच सांगतो. " Unity is strength " किंवा " United we stand, divided we fall " हीं आंग्लवचनेंहि ह्याचीच निदर्शक आहेत. इंग्लंडवर चालून आलेल्या स्पेनदेशाच्या " अजिंक्य आरमारा " स इंग्लंडनें जिंकलें व त्याचा धुव्वा उडविला, तेव्हांही इंग्लंडातील सर्व धर्मपंथाचे लोक एक झाले होते, म्हणूनच तें कार्य साधलें, हें इंग्लंडचा इतिहास सांगत आहे. आपल्याकडेही शिवाजीच्या काळीं किंवा पेशव्यांचे वेळीं, ज्या ज्या वेळीं मराठ्यांचा झेंडा दूरदूर देशावर नाचला त्या त्या काळीं, त्या मराठमंडळांत व त्या महाराष्ट्रांत एकीचेंच साम्राज्य वसत असलेलें तुम्हास दिसून येईल. आणि आतांसुद्धां पारतंत्र्याच्या गर्तेत पडलेला अभागी हिंदुस्थान वर न येण्यास जर कोणतें एकचएक कारण असेल, तर तें हा एकीचा अभावच होय. अर्थात् " फोडा व झोडा " ह्या तत्वाचा अवलंब करून राज्यकर्ते कोंबडीं झुंजवीत आहेत, व आम्हा दुधखुळ्या लोकांना अद्याप तें समजत नाहीं. असो.

तर सांगण्याचा भाग इतकाच कीं, "ऐक्यांतच" खरी खरी "मौज" असून द्वैतांत दुःखाचाच वास आहे ! महाराष्ट्रीयसंतांना हें तत्व—हें त्रिकालाबाधित सत्य—माहीत होतें; आणि म्हणूनच यावनी-धर्माच्या लाटेविरुद्ध अभेद्य तटासारखे उभे राहण्याचें ऐवजीं, त्या समाज-तटाला जागोजाग पडलेलीं खिंडारें पाहून, त्यांचें मन उद्विग्न झालें, त्यांस फार वाईट वाटलें. खुद्द समर्थांच्या वेळींही थोडीशीं तशीच स्थिती होती असें दिसतें. अर्थात् पुढील ओंव्यांतून त्यांनीं ह्याचें काढलेलें शब्दचित्र वाचकांनीं अवश्य पाहावें. म्हणजे तत्कालीन परिस्थितीचा त्यांना बरोबर अंदाज होईल: ते म्हणतात:—

"जैसा प्रवाह पाडिला । तैसाच लोक चालिला । कोण वारील कोणाला ? । एक नाहीं ॥ १७ ॥ पृथ्वीचा झाला गळहाटा । एकाहून एक मोठा । कोण खरा कोण खोटा । कोण जाणे ? ॥ १८ ॥ देव झाले उदंड । देवांचें मांडलें बंड । भूतां देवतांचें थोतांड । एकचि जाहलें ! ॥२०॥ मुख्य देव तो कळेना । कशास कांहींच मिळेना । एकास एक वळेना । अनावर ॥ २१ ॥ ऐसा नासला विचार । कोण पाहतो सारासार । कैचा लहान कैचा थोर । कळेचिना ॥ २२ ॥ शास्त्रांचा बाजार भरला ! । देवांचा गलबला झाला ! । लोक कामनेच्या व्रताला । झोंबोन पडती ॥२३॥ ऐसें अवघेंच नासलें । सत्यासत्य हारपलें । अवघें अनायक झालें । चहूंकडे ! ॥२४॥ मतामतांचा गलबला । कोणी पुसेना कोणाला ! ।"...

(दासबोध—दशक ११—समास २).

याप्रमाणें मतामतांचा गलबला माजून अनायक अवस्था सगळीकडे माजली—विचार नासला व मग साहजीकच त्या नासक्या विचारांतून नानादेवतांच्या अभिमानाचे विषारी फवारे बाहेर पडूं लागले व आपा-पसांत यादवी माजून एकमेकांची टाळकीं सडकण्यापर्यंत वेळ येऊन पोंचली. याचा फायदा साहजीकच महंमदी धर्मास—एकेश्वरी मताची विजयध्वजा फडकावित येणाऱ्या यावनीधर्मास—मिळणार होता. कारण ही आपल्यांतली दुही, हें वैमनस्य, त्याच्या चांगलेंच पथ्यावर पडणार होतें. वास्तविक, सर्व चराचराचा नियंता, "गतिर्भर्ता प्रभुःसाक्षी निवासः शरणं सुहृद्" असा एकच परमेश्वर असून, केवळ लोकांच्या अभिरुचिस्तव एकाच

देवाचीं नाना रूपें—नाना अवतार आहेत, पण वास्तविक पाहतां "नेह नानास्ति किंचन।—" त्या एकाच परमेश्वरावांचून दुसरें कांहींच ह्या जगांत नाहीं, अशा प्रकारचें थोर तत्वज्ञान औपनिषदिक वेदांतानें केव्हांच सांगून टाकलें होतें. एकवेळ वेदांच्या काळीं असा झगडा माजला असता, तर तें शोभण्यासारखें तरी होतें. कारण अनेकत्वांतून एकत्वाकडे, अनेक देवांकडून एकाच प्रभूकडे त्यावेळीं प्रगति व्हावयाची होती. पण तशी प्रगती, होऊन उपनिषदांच्या उच्च तत्वज्ञानानें अत्युच्च भरारी मारली असतां, महाभारतकाळीं पुन्हां शैववैष्णवांचा झगडा लागावा हें विपरीतच. बरें, तोहि सौतीनें मिटवून टाकला, तरी तो कायमचा दबला न जातां पुन्हां त्यानें आतां (महंमदी धर्माच्या आगमनप्रसंगीं) वर डोकें करावें, हें त्याहूनही विपरीत दिसतें ! वास्तविक, उपनिषदांच्या तोडीचें तत्वज्ञान जींत भरलें आहे, किंबहुना, जी उपनिषदांचें सार असून, जिचा प्रस्थानत्रयींत समावेश झाला आहे, अशा भगवद्गीतेनें व त्याच्या गायक वासुदेवानें "येप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यावीधिपूर्वकम् ॥" व "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । नतु मामभिजानन्ति तत्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥" अशाप्रकारें छातीठोक सांगून, धोक्याची इशारत दिली असूनही, पुनश्च त्याच वादाच्या व भांडणाच्या गर्तेत समाजानें पडावें काय ? अथवा होणाऱ्यासारखी बुद्धि होतें म्हणतात, तेंच खरें. नाहीं तर, असें नसतें तर, ज्या देवानें केवळ आमच्या अभिरुचिखातर नाना वेश, नाना रूपें, नाना सोंगें व नाना अवतार धारण केले, त्या देवाला विसरून, भस्मासुराप्रमाणें त्याच्याच डोक्यावर हात ठेवावयास जाण्यासारखें—त्या नानावेषांतच कां आम्ही रंगलों असतों, आणि रंगून भांडलों असतों बरें ? अथवा उच्च तत्त्वज्ञानाच्या तात्त्विक व शाब्दिक गप्पा मात्र आम्ही माराव्या, पांडित्य मात्र आम्ही करावें, पण तें प्रत्यक्ष आचरणांत उतरण्याची धमक आमच्या ठिकाणीं मुळींच नाहीं—तसें ते उतरण्याइतकें आमच्यांत ठसलेंच नाहीं—असें तर नसेलना ? अशीं नाना प्रकारचीं अनुमानें, नाना प्रकारचे विचार, वरील गोष्टीनें मनांत घोळूं लागतात—मन प्रसवूं लागतें—व जीव कावराबावरा होतो. पण तें कांहीं असलें तरी, अशाप्रकारचें अज्ञान सर्वांचेंच नसून, औपनिषदिक ऋषीसारखे, भगवान् श्रीकृष्णासारखे व महाराष्ट्रीय संतांच्यासारखे धीर गंभीर

वाणींत उपदेश करून समाजाचा गडगडणारा गाडा सांवरून धरणारे महात्मे आयत्यावेळेस निर्माण होतात, व ऐन संकटकाळीं तो प्रभू कोणाच्या ना कोणाच्या तरी रूपानें धांवून येतो, हें पाहून त्यांतल्यात्यांत समाधान वाटतें. इथेंहि तेंच झालें. समाजतटाला शैववैष्णवांच्या झगड्यांचीं जागोजाग पडलेलीं खिंडारें पाहून, तीं बुजविण्यासाठीं महाराष्ट्रीय संत धावून आले व " नासलेल्या " उर्फ नासक्या विचारांतून उडणारे ह्या झगड्याचे फवारे जागच्याजागीं दाबून, त्यांनीं त्या थोरल्या देवाची समाजाला गांठ घालून दिली." "मुख्य देव तो कळेना । कशास कांहींच मिळेना ॥" अशी खरोखरच त्यावेळीं " अनावर " स्थिती झाली होती. पण " जगीं थोरला देव तो चोरिलासे । गुरूवीण तो सर्वथाही न दिसे ॥ " ह्या समर्थोक्तीप्रमाणें समर्थांनीं व त्या आधींच्या साधूसंतांनींहि " अवघी एकाचीच वीण । तेथें कैचें भिन्नाभिन्न ? ॥ " हाच सर्व समाजाला उपदेश करून, आपापसांत झगडणाऱ्या दोन्हींहि पक्षांला—शैववैष्णवांना—जागच्या जागीं आपल्या अमोघवाणीच्या उपदेशानें दाबून धरून शुद्धीवर आणलें. " हरिहरा भेद । नाहीं, नका करूं वाद ॥ " किंवा, "तुका म्हणे हरीहरा । एका वेलांटीचा फेरा ॥ " इत्यादि तुकोबांचीं वचनेंहि हीच खटपट—हा झगडा मिटविण्याची खटपटच—दाखवीत आहेत. इतकेंच नव्हे, तर यवनपादशहाच्या भर दरबारांत मेलेली गाय उठवून, 'बडा अवलिया' म्हणून थक्क करून, प्रत्यक्ष बादशहाला आपले पाय धरायला लावणाऱ्या नामदेवानें, राम व रहीम, मंदिर आणि मसजिद् ही कशी एकच आहेत व धर्माधर्माचा झगडा किती वेडगळपणाचा आहे, हें सिद्ध करून देऊन, अल्पप्रमणावर कां होईना, पण हिंदुमुसलमानांची जी एकी घडवून आणली ती, व अशाच मागें उल्लेखिलेल्या हिरवळ जमिनी व शेख महंमदासारखे जातीनें अविंध असूनही हृदयानें गोविंद बनलेले महात्मे—ह्या सर्व गोष्टी महाराष्ट्रीय साधुसंतांच्या कर्तबगारीची हद्द दाखवीत आहेत ! नाहीं तरी, खुद्द शत्रुपक्षांतल्या हृदयाला भेदभाव विसरण्यास लावून आत्मसात् करणें, ह्याहून कर्तबगारीचें थोर लक्षण तें कोणचें असणार ? सध्या सुद्धां महात्मा गांधी, रविंद्रनाथ टागोर, यासारख्या विभूतींच्या सहवासानें व दिव्य उपदेशानें व खुद्द आर्यावर्ताच्या उज्ज्वल अशा धार्मिक, राजकीय, सामाजिक, वाङ्मयात्मक, कलाकौशल्यविषयक वगैरे

इतिहासाच्या सखोल वाचनानें मिसेस बेझंट, अरुंडेल, इत्यादि गौरकाय पण हिंदी हृदयाच्या व्यक्ति ज्या दिसतात त्याचें तरी कारण हेंच, कीं मानवी कृत्रिम बंधनांचे पाश तोडून विश्वैक्याच्या, विश्वप्रेमाच्या, अध्यात्माच्या उच्च वातावरणांत विहरणाऱ्या ह्या चंडोलांचें मुग्धगान कित्येक हृदयांस साहजीकच भुलवीत, झुलवीत व खुलवीत असतें ! पण अशा हिरवळ जमिनी साहारा वाळवंटांत फारच थोड्या असतात. आणि यासाठींच सामान्यपणें पसरलेल्या गर्व, धुंदी, मद, कपट, इत्यादिकांच्या रखरखीत अशा वाळवंटांतून कोणच्याही समाजाला तरून जाण्यास अन्य उपायांचाच देशकालपरत्वें अवलंब करावा लागतो, हें वाचकांनीं केव्हांही विसरूं नये. महाराष्ट्रिय संतांच्या–भागवतसांप्रदायी वारकऱ्यांच्या नंतर येणाऱ्या समर्थांच्या महाराष्ट्रधर्मी शिष्यांना तेंच करावें लागलें. हें कसें, तें पुढील भागांत दिसून येईलच. पण तत्पूर्वी जमीन नांगरून मशागत करून संतांनीं कशी ठेवली होती, तें वाचकांनीं ध्यानीं घ्यावें म्हणजे झालें. अर्थात् ती मशागत करतांना एकंदर चार प्रकारचे कांटेकुटे व दगडगोटे बाहेर काढून संतांना दूर भिरकावून द्यावे लागले आहेत. त्यातलाच शेवटचा कांटा व शेवटचा दगडगोटा म्हणजे हा शैववैष्णवांचा झगडा होय. साहजकिच, कांहीं उपदेशानें, कांहीं तपःप्रभावानें, व कांहीं भक्तीच्या जोरावर महाराष्ट्रीय संतांनीं हा झगडा जिंकलेला असून, शिव आणि विष्णु भिन्न नसून "शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः" ह्या प्रसिद्ध सौत्युक्तिप्रमाणें ते एकच कसे आहेत, हें त्यांनीं प्रत्यक्ष उदाहरणानें दाखवून दिलें आहे. उदाहरणार्थ, नागनाथाचें देऊळ फिरल्याच्या चमत्काराची गोष्ट पहा. नामदेवांचा वारकरी सांप्रदायिक मेळा ज्यावेळीं तीर्थयात्रा करीत नागनाथाच्या मंदिरांत आला व प्रभूपुढें आनंदानें भजनानंदांत दंग होऊन नाचूं उडूं लागला, त्यावेळीं त्या कैलासनाथाचें हृदयही आनंदानें कसें तांडव करीत असेल–कसें हर्षानें डोलत असेल–याची वाचकांनींच कल्पना करावी ! पण वर्णाश्रमधर्माच्या फाजील अभिमानानें भारलेल्या व शैववैष्णवांच्या झगड्याची बाधा होऊन त्या भुतानें झपाटलेल्या कर्मठ ब्राह्मणांना त्याचें काय ? त्यांना काय त्याची कल्पना येणार अथवा असणार ? "मर्कटा नारिकेल जैसें" तशीच त्यांची स्थिती ! "साधुसंत येती घरा । तोचि दिवाळी दसरा ।।" किंवा "भाग्यें

आले संतजन । झालें देवाचें दर्शन ।।'' ह्याप्रमाणें आनंद मानून त्या ब्रह्मवृंदानीं खरोखर आनंदाचा दिवाळीदसरा साजरा करायला हवा. पण तसें केल्यावर त्यांचा वर्णाश्रमाचा अभिमान व शैवभक्ति ती कसली ? त्यांनीं दसऱ्याच्या ऐवजी शिमगा व दिवाळीऐवजीं धुळवडच साजरी केली, व ''शूद्रांची सावली आणि श्रीनागनाथाच्या देवळांत ! शांतं पापम् ! शांतं पापम् !'' असें म्हणून त्या कर्मठ ब्राह्मणांनीं नामदेवादि गरीब बिचाऱ्या वारकऱ्यांना धक्के मारून देवळाच्या बाहेर घालविले—देवालयाच्या प्रांगणांतून हाकलून दिले ! व आज आपण एक मोठें शतकृत्य केलें, ह्या आनंदानें तें तेथेंच पुष्करिणीवर संध्यावंदन करीत देवासंमुख बसले. पण इकडे काय चमत्कार झाला ? वाचक ! विसाव्या शतकांतील वाचक ! असल्या चमत्कारावर तुमचा विश्वासही कदाचित् बसणार नाहीं. पण असें बावरू नका, व केवळ ' निसर्गधर्म ' म्हणून कांहींतरी वेड्यासारखे बरळत सुटूं नका. कारण भूकंपाच्या धक्क्यानें पृथ्वीचीं कपाटें खालींवर सारणारी कोणी तरी दिव्य शक्ति त्या '' भूतळीं रिगाली'' असल्यावांचून कां ह्या गोष्टी शक्य आहेत ? केवळ मृत व चैतन्यहीन अशा मृत्तिकेला-matter ला-ही हालचाल करतां येणें शक्य आहे काय ? मुळींच नाहीं हें जर खरें, तर त्याची हालचाल करायला लावणारी—सर्व विश्वाला हालवून सोडणारी—दिव्यशक्ति त्यांत असलीच पाहिजे हें पांच वर्षांचें एकादें पोरही सांगूं शकेल. म्हणूनच, त्याच शक्तीला उद्देशून '' अशक्य तो तुम्हां नाहीं नारायणा । निर्जिवा चेतना आणावया ।।'' असें तुकोबा म्हणाले आहेत. असो. तर ती दिव्यशक्ति, ती आदिशक्ति, तो प्रभु, तो नारायण, तो विश्वंभर, तो कैलासनाथ, तो नागनाथ हृदयी गहिंवरला, आपल्या भक्तांचा झालेला हा छळ पाहून त्याचें हृदय भरून आलें. अंबरिषाच्या छळामुळें दुर्वासांच्या मागें सुदर्शनचक्र लावणाऱ्या त्या विश्वमंगल प्रभूला प्रेमाचा गहिंवर आला व ब्राह्मणांची आज्ञा शिरसावंद्य मानून देवळामागें जाऊन—सगळीकडे देव पाहणाऱ्या त्या वारकऱ्यांनीं त्यांतच आनंद मानून—प्रेमळ भजनाचा गजर चालविलेला पाहून, नागनाथांचें हृदय कळवळलें—भोळा भक्तवत्सल शंकर आपल्या भक्तांच्या भजनानें संतुष्ट होऊन त्यांच्या रक्षणास धावला. त्याला त्या कर्मठ ब्राह्मणांचा संताप आला व त्याचाच उद्रेक कडकड वाजणाऱ्या देवळाच्या भिंतींत होऊन देऊळ फिरलें, व रागावलेल्या देवांनीं—महादेवांनीं

ब्राह्मणांकडून तोंड फिरवून त्यांनीं तें आपल्या भक्तांकडे—नामदेवादि वारकऱ्यांकडे केलें ! अहाहा ! प्रभूच्या ह्या भक्तवत्सलतेला सीमा नाहीं हेंच खरें ! असो. तर ह्या गोष्टीनें भगवंतांनीं त्या कर्मठ ब्राह्मणांचा फाजील वर्णाश्रमधर्माभिमानच केवळ मारला नाहीं, तर विठ्ठलाचे वारकरी व विष्णूचे सेवकदास शंकरासही कसे तितकेच प्रिय आहेत, किंबहुना, शिव आणि विष्णु हीं एकाच देवाचीं दोन रूपें असून त्यांत भेदभाव कसा नाहीं व "मृत्योःस मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" ह्याप्रमाणें भेदभाव मानून, 'नानामतांचा गलबला' करणाऱ्याचा आपणास कसा राग येतो व "सर्वत्र समदर्शिनः" अशा भक्तांचे आपण कसे भुकेले आहोंत, हेंच देवांना इथें दाखवावयाचें होतें. असो.

याप्रमाणें शैववैष्णवांचा झगडा मिटविण्याचा जो चौथा मुद्दा, त्यांतही आमच्या महाराष्ट्रीय संतांना यश आलें, कारण "सत्यसंकल्पाचा दाता भगवान्" त्यांच्या पाठीशीं उभा होता. येणेंप्रमाणें भक्ति, भाषा, भेदभाव, इत्यादि सर्व 'भ'काराच्या भेगा त्यांनीं बुजवून टाकून व भुतें गाडून टाकून, महाराष्ट्रिय जनतेच्या छातीचा विशाल कोट महंमदीधर्माविरुद्ध तयार केला. त्यावर धडका घेऊन महंमदीधर्मानें आपला कपाळमोक्ष कसा करून घेतला, हेंच आतां पाहणें आहे. तें आपण आतां पुढील भागांत पाहूंच. पण तत्पूर्वी आपणांस भागवतसांप्रदायी महाराष्ट्रीयसंतांच्या वरील एकंदर उदात्त कामगिरीवरून एकदां शेवटची विहंगम दृष्टी फिरवून, त्यांतून कोणकोणचीं तत्त्वें बाहेर पडतात—निघतात तें पाहिलें पाहिजे.

भाग ११ वा

याप्रमाणें पहातां पहिल्या धडाक्याला आपणाला ही गोष्ट उघड उघड दिसून येते कीं, वरील संतांची अलौकिक व तडफीची कामगिरी म्हणजे स्वदेश, स्वभाषा, व स्वधर्म यावर कोसळूं पहाणाऱ्या एका जबरदस्त संकटास—यावनीधर्माच्या प्रचंड लाटेस—परतवून लावण्यासाठीं चिकाटीचा व

शिकस्तीचा केलेला प्रयत्न होय. अर्थात् तो राजस नसून सात्विक होता, प्रत्यक्ष नसून अप्रत्यक्ष होता, चढाईचा नसून स्वसंरक्षणाच्या पद्धतीचा होता. पण विस्कळित झालेल्या तत्कालीन समाजाची प्रथम सावरासावर करून, त्यांच्या मनोभूमिकेंतील देश–धर्म–भाषा–विघातक असे कांटेकुटे साफ करून, ती मनोभूमिका चांगली नांगरून मशागत करून ठेवून, सर्व समाजाची अंतःकरणें एकाच भावनेनें भरून टाकायची, स्वधर्म–स्वभाषा–व स्वराष्ट्र यांच्या अभिमानाच्या रज्जूनें ती सर्व हृदयें एकत्र सांधायचीं, तीं इतकीं कीं, त्यांचा अच्छेद्य व अभेद्य असा एक गट बनावा, हींच कामगिरी प्रथम संतांना साहजीकच करावी लागली. कारण सात्विकाच्या पायावरच राजस गुणांची इमारत भव्य व दिव्य अशी उटत व झळकत असते! कारण कोणच्याही चळवळीला प्रथम भगवंताचें सात्विक अधिष्ठान लागत असते तरच ती चळवळ यशस्वी होते, ही गोष्ट विसाव्या शतकांतले–नास्तिकवाद प्रबळ झालेल्या विसाव्या शतकांतले–सुद्धां ह्यूमसाहेबासारिखे पंडित सांगतात असें जर आपण वृद्ध पुढाऱ्यांच्या तोंडून आजही ऐकतों, तर त्यावेळीं–महाराष्ट्रसंतमंडळाच्या व समर्थांच्यावेळीं–तर काय विचारायलाच नको. समर्थांनीं चक्क सांगितलेंच आहे कीं:—

“ सामर्थ्य आहे चळवळीचें। जो जो करील तयाचें।
परंतु आधीं भगवंताचें। अधिष्ठान पाहिजे !॥ ”

अर्थात् या “ भगवंताच्या अधिष्ठाना ” च्या बळावरच संतांनीं आपल्या सामर्थ्याचें भगवें निशाण कसें फडकविलें, त्याचा दिव्य व उज्वल इतिहास आम्ही वर दिलाच आहे. भक्तिगुणाच्या प्रसाराचें कामीं त्यांनीं भगवंताचें अधिष्ठान राखलें हें सांगणें, म्हणजे काळोख्या पंधरवड्यांत अंधार असतो असें सांगण्यासारखेंच आहे. पण इतर ज्या तीन गोष्टी त्यांनीं केल्या, महाराष्ट्रभाषाभिमान जाज्वल्य रितीनें प्रज्वलित केला, भेदभावाच्या व उंचनीच ह्या कल्पनेच्या भुताला पंढरीच्या वाळवंटावर जी समाधी दिली, व शैववैष्णवांच्या झगड्यानें “ स्मार्तीं आणि वैष्णवीं। उरलीं सुरलीं नेलीं आघवीं। ऐसी पाहतां गाथागोंवी। उदंड जाहली !॥ ” असें जें उदंड देवांचें व ‘भूतादेवतांचें थोतांड’ माजलें होतें तें मोडून ‘देव तेथून एक’ असा जो हरिनामाचा गजर चारी दिशांना दुमदुमविला, त्या सर्व बाबतींत संतांनीं घेतलेल्या

" भगवंतांच्या अधिष्ठाना"च्या दृढ बैठकीचें कोणासही खरोखर कौतुकच वाटणार आहे. किंबहुना, खुद्द भक्तिगुणाचा नटनाच शिकवितांना सुद्धां हेंच अधिष्ठान शुद्ध व सात्विक स्वरूपांत कसें हवें—ढोंगी व दांभिकपणाचें असून कसें चालणार नाहीं—तेंही पण त्यांनीं आपल्या प्रभूविषयींच्या सत्य प्रेमाच्या प्रत्यक्ष आचरणानें व दांभिकावर व ढोंगी भोंदूवर जागोजाग कोरडे ओढून दाखवून दिलें आहे. असो.

तसेंच ह्या कामीं " भगवंतांचें अधिष्ठान " घ्यायचें म्हणजे नुसते टाळ कुटायचे नसून, अंगीकृत कार्यासाठीं सर्वस्वार्पणाची दिव्य विरक्ती—'देही उदारत्व' राखण्याची तयारी पाहिजे, हेंच त्यांच्या भगव्या निशाणावरून सूचित होत आहे ! " देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलगांसी तुटी । सर्व अर्पावें शेवटीं । प्राण तोही वंचावा ॥ " या दासांच्या किंवा " तुका म्हणे व्हावें देहासी उदार । रखुमादेवीवर जोडावया ॥ " ह्या तुकोबांच्या उक्तीप्रमाणें " आम्ही हरीचे भुषावया " म्हणून स्वताच्या प्राणधनावरसुद्धां खऱ्या कार्यकर्त्यानें कशी सदैव तिलांजुलि देऊन छातीठोक उभे असले पाहिजे, हाही गोड धडा संतांनीं येथें शिकविला आहे.

वर सांगितलेंच आहे कीं, महाराष्ट्रीय संतांची कामगिरी स्वदेश, स्वधर्म, व स्वभाषा ह्यांच्यापायीं आधींच तंटे लागलेल्या समाजांतल्या व्यक्तींना उचलून नेण्यासाठीं—आपल्या प्रचंड ओघांत वाहून नेण्यासाठीं—म्हणून जो यावनीधर्माच्या जबरदस्त लोंढ्याचा पूर उसळून या हिंदभूत, ह्या आर्यदेशांत, ह्या भारतवर्षांत वाहूं लागला होता, त्यास थोपवून धरण्याची होती. महमंदीधर्माचें तें एकेश्वरी मत व " अल्लाहो अकबर " अशी गर्जना, त्यांच्यांतील जातीभेदाच्या कैचीचा अभाव, जयिष्णु, वर्धिष्णु आणि प्रभाविष्णु असून धर्मांतराबरोबर सुखसर्वस्वाच्या शीतल चंद्रप्रकाशाचा आस्वाद कसा मिळतो तें दाखवण्यासाठीं जागोजाग मशिदीवरून, राजवाड्यावरून, सैनिकांच्या उत्तुंग तंबूवरून वाऱ्याशीं विहरणारें हिरव्या चांदाचें तें महंमदी निशाण,हें पाहून कोणाचा बरें जीव भुलणार नाहीं ? त्यांतच स्वधर्म, स्वभाषा, स्वदेश, या बाबतींत स्वतःच्याच समाजाकडून होणारी छळणा, अवहेलना, अपमान

आणि उपहास हें पाहून, ह्याची कल्पना मनांत आल्याबरोबर, ह्याचें दृश्य डोळ्यापुढें उभे राहिल्यावर तर कोणाचें बरें हृदय अधिकच वेगानें त्या महंमदीधर्मास कवटाळण्यास धांवणार नाहीं ? कारण वाचक, लक्षांत ठेवा कीं, मुसलमानांनीं जबरदस्तीनें जरी हजारों जीवांना बाटवून महंमदी धर्माची दीक्षा दिली असली, तरी आपखुशीनेंही त्या धर्मात जाऊन धर्मांतर करणारेही त्यावेळीं कित्येक लोक निघाले. समर्थ म्हणतातः—

" कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पिरासीच भजती । कित्येक तुरुक होती । आपले इच्छेनें ॥ " अर्थात् असें कां व्हावें याचा विचार करणें साहजीकच समाजाच्या धार्मिक पुढाऱ्यांकडे—महाराष्ट्रीय संतांकडे—आलें—त्यांना त्याचा विचार करणें भागच होतें. त्यांनीं चौफेर दृष्टि फिरविली, तेव्हां त्यांना—

" पृथ्वीमध्यें नाना शरीरें । उदंड दाटलीं लहानथोरें । पालटतीं मनोविकारें । क्षणक्षणां ॥ १ ॥ जितुक्या मूर्ति तितुक्या प्रकृति । सारिख्याच नसती आदिअंतीं । नेमचि नाहीं पहावें किती । काय म्हणोनि ॥ २ ॥ कित्येक म्लेंच्छ होऊन गेले । कित्येक फिरंगणांत आटले । देशभाषेनें राहिले । कितीएक ॥ ३ ॥ "

असाच देखावा दृष्टीस पडला. अर्थात् असें कां व्हावें, समाजाला अशी ही गळती कां लागावी, क्षणाक्षणाला बुद्धीचे रंग व आचाराचें ढंग पालटणारी जनता कां निर्माण व्हावी, त्यांच्या छातीठोक हृदयाचा बांध 'आदिअंतीं सारिखाच' कां नसावा, ह्याचा विचार करून पाहणें संतांना साहजिक प्राप्तच होतें. कोणत्याहि पदार्थाविषयीं मन विटण्यास व अन्य वस्तूचा स्वीकार होण्यास दोन कारणें होत असतात. एक, त्या वस्तूंत कांहीं दोष असणें, व दुसरें, त्या वस्तूहून अधिक सुंदर व आकर्षक अशी वस्तु दृष्टीस पडणें. पैकीं एकाच्या अभावीं दुसरें तितकें लंगडें पडतें, हें उघड आहे. पण दोहोंचाही जोर जर एकाच वेळीं किंवा एकापाठोपाठ एक झाला, तर मागून पुढून लावलेल्या एंजिनानें आगगाडीचे मधले डबे जसे भराभर खेचले व ढकलले जातात, तशीच स्थिति समाजांतल्या सामान्य लोकांचीच नव्हे, तर कित्येकदां मोठमोठ्या शहाण्या व बुद्धिवंत पंडितांचीहि होते. इथेंहि तेंच झालें. महंमदीधर्माचें वर वर्णिलेलें आकर्षण एकीकडे समाजाला खेंचीत असतां, खुद्द त्या समाजाला लागलेल्या चार

प्रकारच्या किडीनें, त्रस्त झालेल्या मनाला आलेला परिस्थितीचा वीट त्यास तिकडेच ढकलीत होता. अर्थात् ह्या मागील एंजिनची गति प्रथम मारून काढल्याशिवाय एकदम पुढल्या एंजिनला कधींच हात घालतां यायचा नाहीं असा विचार करून, प्रथम त्या कार्यास संत कसे लागले व केवळ मागचें एंजिनच मारून न राहतां पुढच्या इंजिनची ओढही कमी करून लटकी पाडण्यासाठीं, महंमदी एकेश्वरीमताप्रमाणें, इकडे पंढरिचा विठ्ठल हें एकच सर्वांचें आराध्यदैवत कसें आहे, व अन्य देव मानले तरी त्या सर्वांत भेदभाव कसा नाहीं, हें त्यानीं दाखवून देऊन, " मक्कामदिनेचें माहात्म्य पंढरीपैठणास आणून, " तसेंच जातिभेदाचे कर्कश पाश सैल करून, भेदभावाच्या भुताला भगवंताच्या भक्तींत तर अजिबात समाध देऊन, त्यांनीं—त्या महाराष्ट्रीय संतांनीं–महमदीधर्माच्या तोडीस तोड कशी केलेली आहे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. नुकताच ठाण्याच्या रा. भाव्यांचा " शिवकाल व सद्यःकाल " हा लेख केसरींत येऊन गेला. त्यांतही हीच गोष्ट सांगितलेली वाचकांना स्मरत असेलच. असो.

तर याप्रमाणें समाजाला लागलेली गळती कां लागावी याचा विचार करतां संतांना असें दिसून आलें कीं, यावनीधर्मसत्तेचा पूर ज्यावेळीं घो घो करून या देशांत वाहूं लागला, त्यावेळीं राजकीय बाबीप्रमाणेंच ह्या धार्मिक व सामाजिक बाबतींत ,हिंदुस्थानांतील जनसमाजाच्या हृदय-तटाला मोटमोठीं खिंडारें आणि भगदाडें पडलीं असून, त्यांतून तो पूर मोठ्या वेगानें वहात आहे, व आपल्याबरोबर हिंदुधर्मांतले कित्येक जीव वाहून नेत आहे. राजकीय सत्तेच्या काय किंवा धार्मिक सत्तेच्या काय महापूराचा एकदां बेफाम प्रवाह सुरूं झाला, म्हणजे त्यास निसर्गाचे कृत्रिम अडथळे–नैसर्गिक पर्वतांच्या रांगांचे तट–कितीवेळ अटकाव करूं शकणार ? त्या महापुराला जागच्याजागीं थोपवून धरून परतवून लावण्यास जनसमाजाच्या मानसिक वृत्तीचाच खंबीर तट लागत असतो. पण तो तसा मुळींच नसून, आपापसांतलि लाथाळ्यांनीं तो अगदीं खिळखिळा झाला होता, इतकेंच नव्हे, तर त्यास जागोजाग खिंडारें आणि भगदाडें पडलीं होतीं, हें वर सांगितलेंच आहे. अर्थात् हीं खिंडारें व भगदाडें प्रथम बुजवून टाकल्याशिवाय व तटाची नीट डागडुजी केल्याशिवाय तो भक्कम होणार नाहीं, व यावनीधर्माशीं अटीतटीची

टक्कर खेळण्याचें सामर्थ्य त्या तटाचें ठायीं येणार नाहीं, हें पाहून, महाराष्ट्रीय संतांनीं प्रथम तेंच काम हातीं घेतलें व तें कसें चिकाटीनें, तडफीनें व शिस्तीनें शेवटास नेलें हें पाहणें मोठें मनोरंजक व बोधप्रद आहे. अर्थात्, हें पाहून कोणास बरें त्या संतांच्या स्वधर्म–स्वभाषेवरलि नितांत प्रेमाचें कौतुक वाटणार नाहीं ? कारण, ह्याच प्रेमानें वेडे होऊन त्यांस विरोधकांशीं जागोजाग झगडा करावा लागला आहे. अर्थात् आधींच त्यांचा 'सत्यसंकल्प' व त्यांतच त्यांस 'भगवंतांचें अधिष्ठान' मिळाल्यावर त्यांस पूर्ण 'सामर्थ्य' येऊन तो त्यांचा संकल्प कां बरें पार पडणार नाहीं—कां बरें पुरा होणार नाहीं ? किंबहुना, तसा तो न होईल तर जगांत जगदीशच नाहीं, असें म्हणावें लागेल. अर्थात् तो जगदीश आहे, व त्यानें अर्थातच त्यांचें 'सर्व मनोरथ पूर्ण' केलें, हें उघड आहे!

पण असें करायचें—महाराष्ट्रभाषा व महाराष्ट्रधर्म यांच्या प्रेमानें वेडे होऊन विरोधकांशीं जागोजाग झगडा करायचा—म्हणजे महाराष्ट्रीय संतांना पूर्वीच्या आचारविचारांत व वागण्यासवरण्यांत केवढी प्रचंड सुधारणा करावी लागली आहे, याची कल्पनाही कदाचित् कित्येकांस आज येणार नाहीं. पण त्या कामीं आम्ही इतकेंच सांगतों कीं, धार्मिक व सामाजिक बाबतींत त्यांनीं पेटविलेली सुधारणेची मशाल अद्यापही विझली नसून आर्यसमाजिस्ट, प्रार्थनासमाजिस्ट, इत्यादि सर्व नवीन धर्मपंथ व कै. न्या. रानडे, विद्वद्वर्य रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यासारखीं सर्व नररत्नें—समाजाची धार्मिक व सामाजिक उन्नति व्हावी यांसाठीं तळमळणारे सर्व जीव—अजूनही ती मशाल डोक्यावर घेऊन आनंदानें नाचत आहेत व तिच्या प्रकाशांत आपला व आपल्या अनुयायांचा मार्ग चोखाळीत आहेत ! आणि असें असूनही, आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, मोल्सवर्थ साहेबासारखे एरवीं कुशलबुद्धीचे लेखक आपल्या "मराठी कोशा"च्या "प्रस्तावनेंत" म्हणतात कीं— "कांहीं लोक म्हणतात कीं, तुकारामानें हिंदुधर्माची सुधारणा केली. परंतु त्याच्या अभंगावरून तसें म्हणण्याला कांहीं आधार सांपडत नाहीं !" असें म्हणून उपरिनिर्दिष्ट साहेबांनीं आपल्या ह्या विधानाच्या पुष्टिसाठीं कांहीं तरीच खुळचटासारखीं कारणें जोडलीं आहेत ! पण त्यानें पुष्टी न येतां सूजच आलेली दिसत आहे ! व तो सबंध उतारा देऊन श्री. फडक्यांनींही पण आपलेंहि मत

तसेंच—त्या साहेबासारखेंच—असल्याचें ध्वनित केलें आहे, हीहि तितक्याच आश्चर्याची गोष्ट होय. (वे. नि. पा. ७२–७३ पहा). उद्यां हे विद्वान् " तुकारामांनींच काय, पण कोणीच महाराष्ट्रीय संतांनीं हिंदुधर्माची सुधारणा केली नाहीं. " असेंही प्रतिपादूं लागतील. किंबहुना, त्या संत मंडळांतल्या म्होरक्यांपैकीं एकासंबंधीं तें विधान करून, तसें त्यांनीं आजही प्रतिपादन केलें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परंतु, ज्ञानेश्वरापासून सुरूं झालेल्या भागवतसंप्रदायी संतमंडळांनींच केवळ नव्हे, तर समर्थ रामदासस्वामीप्रणीत अशा महाराष्ट्रधर्मी कार्यकर्त्या विरक्तांनीं व मोरोपंतादि कविमंडळानेंही, स्वधर्म—स्वभाषेचा जाज्वल्य अभिमान धरून, केवढी तडफांची व शिकस्तीची सुधारणा ह्या धार्मिक व सामाजिक बाबतींत घडवून आणलेली आहे, त्याचा समग्र व सुंदर इतिहास—विशेषतः महाराष्ट्रीय संतांची दिव्य कामगिरी—आम्ही मागें सविस्तर रीतीनें कथन केलीच आहे. त्याची एथें पुनरुक्ति करण्याचें कारण नाहीं. पण आम्ही एवढेंच विचारतों कीं, केवळ वरच्या जातींनाच मोक्षाचा अधिकार आहे अशा तऱ्हेची असलेली अहंमन्य पंडितांची घमेंड उतरून, " चहू वर्णांसि नामाधिकार । नामीं नाहीं लहान थोर । " अशातऱ्हेचा छातीठोक दंडक त्याविरुद्ध उघड उघड प्रतिपादणें, इतकेंच नव्हें, तर अठरापगड जाती प्रभूस सारख्याच प्रिय असून, उच्चनीच भेदाचीं भुतें त्या विठ्ठलाच्या वाळवंटांत चाललेल्या भक्तिगुणाच्या नटनाचांत सारखीच विरून जातात हें प्रत्यक्ष सोदाहरण सर्व जगास पटवून देऊन, परधर्मांत जाऊं पहाणारा शूद्रवर्ण आपल्या उदारमतवादित्वानें व प्रेमळ वागणुकीनें मागें खेंचून धरणें, ही कांहींच सुधारणा नव्हे काय ? तसेंच, दैवीवाणीच्या भलत्याच भुताची भुररी ज्या अहंमन्य पंडितांच्या अंगीं भरून राहिली होती, त्यांचा तो गर्व उतरून, संस्कृताच्या तोंडीला प्राकृत भाषा नेऊन बसवून, मुक्तिचें मंदिर सर्वांस सारखेंच व सरास खुलें करणें व भक्तिमुक्तीची मिरास एका विशिष्टवर्गाची नसून आचांडाळ जनता तिची अधिकारी आहे असें छातीठोक प्रतिपादन करणें, ह्याला सुधारणेवांचून आपण दुसरें काय नांव देणार ? आणि ही जर सुधारणा नसेल, तर उपनिषदांच्या, भगवद्गीतेच्या, गौतमबुद्धाच्या—कोणाच्याच कामगिरीला तुम्हाला सुधारणा म्हणता येणार नाहीं. आणि ती जर सुधारणा असेल,तर आमच्या महाराष्ट्रीय संतांची

कामगिरीही तितक्याच तोडीची हिंदुधर्मसुधारणा आहे ह्यांत तिळप्राय शंका नाहीं. दुसरें असें पहा कीं, महाराष्ट्रीयसंतांची ही कामगिरी म्हणजे जर हिंदुधर्मसुधारणा नसती—अगदी सरळ सुतासारखा जर त्यांचा मार्ग व उपदेश जुन्या तत्कालीन मतास धरून असता—तर ती कामगिरी बजावणाऱ्या व तो मार्ग अनुसरणाऱ्या बिचाऱ्या संतांचा छळ असा जागोजाग कां झाला असता ? अर्थात् ती सुधारणाच होती. कारण सुधारकांचाच छळ होत असतो—मग ती सुधारणा कितिही हितपरिणामी कां असेना. अशाच सुधारणेच्या व सत्यप्रतिपादनाच्या पायीं ख्रिस्त, ग्यालिलियो, सॉक्रेटीस, तुकाराम, इत्यादि महात्म्यांना अनन्वित छळ भोगावा लागला आहे, व कित्येकांस तर आत्मबलिदानसुद्धां त्यापायीं करावें लागलें आहे व तें त्या महाभागांनीं आनंदानें केलेंहि पण आहे. तर सांगण्याचा भाग इतकाच कीं, अशा सुधारकांचाच छळ होत असतो व महाराष्ट्रीय संतांचा झालेला छळ—किंबहुना, ' एकनाथी ब्राह्मण ' म्हणून आजहि दाखविली जाणारी वेगळी ब्राह्मणाची जात-सर्व जगाला हेंच दाखवीत व सांगत आहे कीं, छळाचे वार अंगावर झेलीत कार्य करणारे नाथादि महाराष्ट्रीय व अन्यदेशीय संत, हे छातीचे सुधारक वीर होते व त्यांची कामगिरी म्हणजे हिंदुधर्मांत सुधारणा घडवून आणणारी अशी क्रांतिकारक कामगिरी होती. अर्थात् अशातऱ्हेची कामगिरी बजावीत असतां ज्ञानेश्वर, नामदेव, चोखामेळा, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, मोरोपंत, इत्यादि महाराष्ट्रीय संतमंडळांना व कविमंडळाला किती छळ, किती अपमान, किती उपहास व किती निंदा सहन करावी लागली आहे, तें प्रसंगोपात्त आम्हीं मागें सांगितलेंच आहे. असो.

स्वधर्म, स्वभाषा, व स्वदेश यांच्या उन्नतिप्रीत्यर्थ महाराष्ट्रीय संतांनीं बजावलेल्या कामगिरीसंबंधीं, उपरिनिर्दिष्ट चुकीचें विधान सोडून दिल्यास, आमच्याप्रमाणेंच श्री. फडके व मोल्सवर्थसाहेब यांचें मत आहे, हें त्यांच्या खालील उद्गारांवरून दिसून येईल. पैकीं श्री. फडके म्हणतातः—" ह्या (मुसलमानी) दांडग्या, जोरदार, जनप्रिय, धर्माचा तडाखा हिंदुधर्माला बसला, त्यानें आणखी सुधारणा झाली. (यावरून 'तुकारामादिकांनीं हिंदुधर्मांत सुधारणा केली नाहीं' हा उपरिनिर्दिष्ट आक्षेप उघडच खोटा ठरतो व तोही श्री. फडके यांच्या तोंडून परस्परच ठरतो हें लक्षांत ठेवण्यासारखें

आहे). आजपर्यंत वेदांतमतें संस्कृतांत होतीं....रामानुज, मध्व, यांनीं ग्रंथ केले ते सारे त्याच भाषेंत. कोणी त्याचा अर्थ करून लोकांना सांगेल तेव्हां समजणार. ही अडचण आतां फार भासूं लागली. तेव्हां तें ज्ञान सर्व चालू भाषेंत, मराठींत वगैरे आणण्याचा तडाखा सुरू झाला. बाराव्या शतकांत योगीराज ज्ञानेश्वर, नामदेव; चौदाव्या आणि पंधराव्या शतकांत उद्धवचिद्धन, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, रंगनाथ, मुक्तेश्वर, वामन; आणि सतराव्या शतकांत श्रीधर, महिपति, मोरोपंत, अमृतराय वगैरे कवी, योगी, ज्ञानी उत्पन्न झाले; त्यांनीं सारें संस्कृतवाङ्मय मराठी भाषेंत आणलें. भाषांतरें करून वेदांतज्ञान सर्व लोकांना सुलभ केलें. महाभारतांतल्या कथा ऐकून व समर्थरामदासांच्या प्रत्यक्ष उपदेशाच्या जोरावर शिवरायांनीं महाराष्ट्रांत मराठी राज्य स्थापिलें, आणि गोब्राह्मणप्रतिपाल करून हिंदुधर्माचें पुनरुज्जीवन केलें. तोच कित्ता पहिले रावबाजी यांनीं ब्रह्मेंद्रस्वामी धावडशीकर ह्यांच्या सहवासानें गिरविला आणि हिंदुराज्याचे झेंडे अटकेपर्यंत नाचविले. मराठी भाषा वाढली, ती सर्व वैराग्य, ज्ञान, भक्ति, वेदांत यांच्या सावलींत. मराठी कवींचा सर्वांचा हेतू धर्मजागृति, धर्मबुद्धि, परोपकार. ज्ञानोबाच्या मठांत, तुकारामाच्या टेंकडीवर, समर्थांच्या सज्जनगडावर, वामनाच्या गंगाकांठच्या झोंपडींत, मराठी भाषेचें पोषण झालें......संस्कृतविद्यागंगेच्या ओघांत स्नान करण्याचें काम फार श्रमाचें होऊं लागलें, तें थोडक्यांनाच साधे; ह्यासाठीं त्या प्रवाहाला बांध घालून मराठी काव्यरूप कालवे बांधून स्त्रीशूद्र वगैरे लोकांच्या, ज्ञानापासून लांब, दूर असलेल्या, अंतःकरणरूपी शेतांना पाणी देऊन ती सर्व बागाईत करण्याचा उन्नत उपक्रम ह्या संतांचा होता. ह्याचें रूपक तुकारामानीं केलें आहे तें पहा. "ह्या वेदांतसंग्रहरूप मराठीभाषेच्या देवळाचा पाया योगीराज ज्ञानेश्वरांनीं घातला. नामदेवभक्तानें सर्व आवार बांधिलें, जनार्दनस्वामींचा शिष्य एकनाथ या भगवद्भक्तानें त्या देवळावर निशाण लाविलें, आणि माझ्यासारख्यानें कळस चढवून देवळाला शोभा आणली."* ह्यांत सर्व कवी, संत आणले नाहींत म्हणून त्याशिवाय दुसरे कोणी नव्हते

*टीपः—(हें वर्णन किती तंतोतंत लागूं पडतें हें आम्हीं महाराष्ट्रीयसंतांच्या मागें वर्णिलेल्या कामगिरींवरून लक्षांत येईलच !—लेखक)

असा अर्थ घ्यावयाचा नाहीं. सारांश मराठी भाषेची वाढ, मराठी राज्याची वाढ, आणि त्यांचा परिणाम—हिंदु धर्माचें पुनरुज्जीवन ह्या गोष्टी एकाच कालीं झाल्या. मोल्सवर्थसाहेब काय म्हणतात पहा:—
" माझा असा पक्का समज झाला आहे कीं, अगदीं आद्य मराठी ग्रंथकार घेतले, तर त्यावेळीं हिंदुस्थानांत धर्मसंबंधानें जी खळबळ उडाली होती तिच्याशीं या ग्रंथकारांचा संबंध लागतो. " इ. (वे. नि. पा. ६८।७०). श्री. फडके पुढें म्हणतात:—

" पेशवाईत सुद्धां अनंतफंदी, माणकेश्वर वगैरे कवी झाले आणि ह्या काव्यभाषांतराचा अखेर झेंडा मोरोपंतानें व रामजोशानीं लावला. " रामजोशी यांनीं सर्व सामान्य जनांस अत्यंत प्रिय जो लावणी छंद त्यास तमासगिराच्या डफावरून काढून हरदासाच्या मृदंगावर आणून बीभत्सशृंगारास जो उद्दीपक व्हावयाचा, त्यासच आपल्या काव्यप्रभावानें श्रोतृजनांच्या हृदयांत वैराग्यवृत्ति बळकट बाणविण्यास साधनीभूत केला.* " (निबंधमाला-वक्तृत्व) तुकारामानें आपल्या साध्या प्रेमळ वाणीनें भक्तीचें वेड लोकांस लावलें, पंढरीक्षेत्राचें महात्म्य वाढविले आणि शूद्रादिक जातींना मागें खेंचून घेऊन हिंदुधर्मांत राखलें. "असल्या तुकोबारायाचे अभंग उठतां बसतां म्हणणाऱ्या लोकांच्या मनावर, ख्रिस्तीधर्मांतील तत्वज्ञानाचा नैतिक-भाग उच्चतर आहे, ही गोष्ट ठसविणें बहुतेक अशक्य आहे. " (अलेक्झांडर ग्रँट). यज्ञयागाचा काळ निदान पूर्वकाळीं होता तसा पुन्हां येणें शक्य दिसत नाहीं. त्या कर्मठपणाला डावेपणा आला होता. तो ह्या मराठी कवींनीं बहुतेक संपुष्टांत आणला आणि त्याची डाळ पुन्हां केव्हांही शिजूं नये अशी तजवीज केली ! " (वे. नि. पा. ७३।७४). असो.

वरील उतारा आम्ही मुद्दामच सविस्तर दिला आहे. त्यावरून महाराष्ट्रीय संतांची कामगिरी किती विविधतेची, किती धडाडीची आणि किती व्यापक होती, हें वाचकांच्या तेव्हांच लक्षांत येणार आहे. असो.

---

* टीप:—हे रामजोशाचें परिवर्तन मोरोपंतांच्या उपदेशानें कसें झालें तें श्री. पांगारकरांनीं आपल्या ' मोरोपंतांच्या चरित्रांत ' चांगलें सांगितलें असून जिज्ञासु वाचकांस तें आमच्या ' कविसंसार ' नाटकांतहि पहावयास मिळेल.

वरील सर्व कामगिरींत महाराष्ट्रभाषेचा जाज्वल्य अभिमान धरून संस्कृतांतलें परमार्थज्ञानभांडार सर्व संतांनीं सामान्य जनतेला खुलें करून दिल्याची कामगिरी खरोखरच चित्तास डोलविणारी व चिरस्वरूपाची आहे. त्या मराठी भाषेच्या अभिमानाच्या भरांत, "ये मराठीचिये नगरीं। ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करी।" किंवा "माझा मराठाचि बोल निकें। परी अमृतातेंहि पैजा जिंके।" अशा तऱ्हेची छातीठोक वाणी मराठी भाषेच्या आद्य अभिमानी कवीच्या–ज्ञानेश्वरांच्या–तोंडून कशी बाहेर पडली तें आम्हीं मागें सांगितलेंच आहे. तसेंच त्यांच्या खालील ओंव्याहि या-कामीं वाचण्यासारख्या आहेत. आपल्या 'ज्ञानेश्वरी' ग्रंथाच्या शेवटीं ते म्हणतातः—

"व्यासादिकांचे उन्मेख। रहाटती जेथ साशंक। तेथ मीही रंक एक। चावळी करी॥ ९॥ परी गीता ईश्वरु भोळा। ले व्यासोक्तिकुसुम-माळा। तरी माझिया दुर्वादळा। ना न म्हणे कीं॥ १७१०॥ आणि क्षीरसिंधूचिया तटा। पाणिया येति गजघटा। तेथ काय मुरकुटा। वारिजत असे?॥ ११॥ पांखफुटे पाखिरूं। नुडे तरी नभींच थिरूं। गगन आक्रमी सत्वरूं। तो गरुडही तेथ॥ १२॥ राजहंसाचें चालणें। भूतळीं जालिया शहाणें। आणिकें काय कोणें। चालावेंचि ना?॥ १३॥ जी आपुलेनि अवकाशें। अगाध जळ घे पै कलशें। चुळीं चूळपणा ऐसें। भरूनि न निघे?॥ १४॥ दिवटीच्या आंगी थोरी। तरी ते बहु तेज धरी। वाती आपुलिया परी। आणीच कीं ना?॥ १५॥ तेंवि व्यासादिक महामती। वावरो ये इये ग्रंथीं। मा आम्ही ठाकों हे युक्ती। न मीळे कीर॥ १७॥ अरुण आंगा जवळिके। म्हणोनि सूर्यातें देखें। मा भूतळींची न देखे। मुंगी काई?॥ १९॥ यालागीं आम्हां प्राकृता। देशिकारें बंधें गीता। म्हणणें हें अनुचिता। कारण नोहे॥ १७२०॥"

ज्ञानेश्वरमहाराजांचा स्वभाव एकनाथादि सर्वच साधूप्रमाणें अत्यंत विनयशील व नम्र होता. पण त्याचबरोबर त्यांना मराठी भाषेची तरफ-दारीही पण तितक्याच उज्ज्वलतेनें करायची होती. अर्थात् आपणांकडे कमीपणा घेऊन, नम्रपणेंच कां होईना, पण आपला–म्हणजेच–मराठी भाषेचा– त्या कामीं असलेला हक्क त्यांनीं किती तेजस्वी वाणींत सांगितला

आहे, हें त्यांच्या वरील ओंव्याच सांगत आहेत! अशाप्रकारचा तेजस्वी व तडफीचा, पण तितकाच नम्र, असा मराठी भाषेचा खंदा गडी तिचा पुढारी म्हणून मिरविण्यास किती बरें शोभत आहे! असो.

अशाप्रकारची दिव्य कामगिरी बजावणाऱ्या महाराष्ट्रीय संतांसंबंधीं व पंढरीसंबंधीं गुणग्राहक अशा पंतांनीं 'सन्मणिमाला'दि काव्यांतून फारच सुंदर विवेचन केलें आहे. त्यापैकीं प्रत्येकासंबंधीं विशेष महत्त्वाची अशी एकएक तरी आर्या शेवटीं दिल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. त्यावरून संतांच्या कामगिरीची उदात्तता व स्वरूप ध्यानीं येऊन त्यावर प्रकाशही चांगला पडणार आहे! ऐका तर पंत काय म्हणतात तें:—

"पंढरि! तुजमाजि सदा भगवत्कीर्तन महोत्सव व्यक्त।
भक्त स्त्रीशूद्रजनहि बहु अंत्यज यवनही तदासक्त॥
वीणा ताल मृदंगध्वनि विठ्ठल रामकृष्ण हा घोष।
तोष श्रवणीं देशी श्रीपंढरि! हरिसि सर्वही दोष॥
पुंडलिकानें केला ऐसा कोणीही धर्मनय नाहीं।
कीं दीनबंधु घेती भेटुनि पाहोनि शर्म नयनाहीं॥
नमनें स्मरणें स्वयशःश्रवणें निःशेष दोष वारावे।
हा पांडुरंगदंडक! जीव जड प्राज्ञ सर्व तारावे!!॥
सत्संगमींच नाना दुःखार्त तथापि चित्त रंगतसे।
जलनिधितरंग वातें, सत्संगें उठाति चित्तरंग तसे॥
पुण्यश्लोकशिखामणि विठ्ठलपदभक्त बोधला गावा।
ऐशा प्रेमळ साधुस्मरणें निजवस्तु शोध लागावा॥
जो भक्तिसरित्पूरीं षडरींची सर्व वाहवी सेना॥
रुचला मनास बहुताचि तो भगवद्भक्त नाहवी सेना॥
लाजविलेंचि निजयशें दुग्धाब्धितरंग रंगनाथानें।
भक्तिज्ञानें ज्याची मति पोशी जेविं अंगना थानें॥
हरिविजयग्रंथातें मग आधीं श्रीधरासि वंदीन।
शिववंदनकामांहीं लंघावा प्रथम देवनंदी न॥

भक्तिप्रताप लोकीं अत्यद्भुत याचि नामदेवाचा ।
परमप्रिय भक्तसखा कीं आत्मा आप्तकाम देवाचा ॥
ग्रंथ श्री भागवत श्री रामायण करी सुविस्तर ते ।
जरि न रचिता दयानिधि * केवळ जडजीव तरि कसें तरते ! ॥
ज्याचे अभंग लागति खळहृदया जेंवि बाण रामाचे ।
ज्या परवाद न मोहिति शर जैसे ईश्वरास कामाचे ॥
श्री नामदेवतुकया तदभंग प्रभुसि गोड घांस तसे ।
गर्हिवरतसे परिसता नाचतसे, पांडुरंग हांसतसे ! ॥
भगवद्भक्ति कराया बहु जडजीवांसि जो तुका शिकवी ।
त्याच्या दुसरा धरणीवरि येईल कोण हो तुकासि कवी ? ॥
द्विज ' सावधान ' ऐसें सर्वत्र विवाहमंगलीं म्हणती ।
तें एक रामदासें आयकिलें त्या असो सदा प्रणती ॥
सर्वत्र रामनवमीपरमोत्सव परमधर्म चालविला ।
द्विजतर्पण—संकीर्तनयोगें कलिकाल दूर घालविला ॥
शिवराजास ज्ञानद जो जैसा याज्ञवल्क्य जनकास ।
तरले भवार्णवीं बहु दृढतर ज्याची धरूनि जन कांस ॥
साधूंचे यश गाया, प्रेमें देवूनिया सुभा केला ।
निःसंशय ताराया जड, महिपति विठ्ठलें उभा केला ॥
काम न वामनाचित्तीं मोक्षाचा कृष्णभक्तिवांचून ।
भगवद्भजनचि केलें अनुदिन, किमपि न तदन्य वाचून ॥
केली श्रीगीतेची व्याख्या बहु भक्ति जींत गाजविली ।
साजविली साधुसभा, भाषाकविकवनशक्ति लाजविली ! ॥
वाटे सूक्तिश्रवणें मस्तक वाल्मीकिनेंहिं डोलविला ।
प्रभुनें. भुलवाया मन, वामन हा वेणुसाचि बोलविला ! ॥

---

* एकनाथ.

श्रीमुक्तेश्वर कविवर, यातें कोण न शुभेच्छु वंदील ? ।
वंदी लक्ष जयाचें ज्याचें यश भव्य जेंवि मंदील ॥ "

असो. ह्या पंतांच्या आर्या देतां देतां फार लांबल्या. पण तरीही पंतांच्या कामगिरीकडे पाहून, थोर पुरुषांस सहज अशा विनयानें पंतांनीं जरी स्वतांस वरील मणिमालेंत गोंविलें नाहीं तरी, त्यांचे स्थान निस्संशय त्यांतच आहे हें कोणीही रसिक कबूल करील. आणि म्हणूनच परशुरामपंत तात्याप्रमाणेंच आम्हीही म्हणतों कीं:—

" घाली प्रभुच्या कंठीं सन्मणिमाला रचोनि जो भावें ।
तेणेंही त्या सत्तममालेंताचि तत्समान शोभावें ! ॥ १ ॥ "

असो.

सरतेशेवटीं आम्हांस इतकेंच सांगायचें कीं, ही महाराष्ट्रीयसंतांची भागवतधर्मीय कामगिरी म्हणजे इमारतीचा पाया दृढ करण्याची, शेत-जमिन नांगरून मशागत करण्याची, समाजवृक्षास लागलेल्या किडीचें निर्मूलन करण्याची, समाजतटाला पडलेलीं खिंडारें बुजविण्याची—अशी कामगिरी असून, तिचा उपयोग पुढें येणाऱ्या महाराष्ट्रधर्मास अतीशयच झाला आहे—किंबहुना, याकामगिरीच्या भक्कम पायावरच पुढली प्रचंड व टोलेजंग इमारत आपल्या संपूर्ण वैभवानें उभी राहिली आहे ! अर्थात् तिच्या दिमाखाला भुलून मूळ पायाला विसरून कसें चालेल ? किंबहुना, त्या पायावांचून पुढील इमारत उभीच राहणें शक्य नव्हतें हें लक्षांत घेऊन, हा अच्छेद्य व अभेद्य संबंध ध्यानीं आणूनच, (रा॰ राजवाड्यांसारख्या आंधळ्या इतिहाससंशोधकांनीं ' ज्या शिडीच्या साह्यानें चढून वर आलों तिलाच लाथ मारण्यासारखे ' कृतघ्नपणाचे कितीही उद्गार काढले असले तरी), मोल्सवर्थ साहेबांनीं—" शिवाजीराजाच्या पूर्वी २०० वर्षांत मराठी भाषेमध्यें ह्या देशांत जे ग्रंथ झाले त्यांच्यायोगानें शिवरायाच्या व त्याच्या समकालीन लोकांच्या मनांत हिंदुधर्माचें पोषण झालें; आणि मुसलमानांविषयीं द्वेष उत्पन्न होऊन शिवाजीचें बंड जे यशस्वी झालें, त्याच्या कारणांपैकीं एक मुख्य कारण हे ग्रंथ आहेत, याविषयीं मुळींच शंका नाहीं "—असे जे उद्गार आपल्या " मराठी कोशाच्या प्रस्तावने "त पान २७ वर काढले

आहेत ही खरोखर संतांच्या कामगिरीच्या वर्णनाची हद्द झाली! तेव्हां आतां पुढील भागांत आपण ह्या भागवतसांप्रदायी संतांच्या भरभक्कम कामगिरीच्या पायावर उठलेली रामदासांच्या महाराष्ट्रधर्माची भव्य व टोलेजंग इमारत पाहूं या.

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ महाराष्ट्रसाहित्यसेवक ग्रंथमाला ॥

नियमः—(१) १ रु. प्रवेश फी भरून कोणासही 'माले'चे कायम वर्गणीदार होता येतें.

(२) कायम वर्गणीदार होणारास 'माले' ची सर्व नवीं जुनीं पुस्तकें ३/४ किं. स मिळतात. (.. ख. निरा .)

आजपर्यंची नऊ पुस्तकें !

१ कमला ! (स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी)	...	०।१०
२ भगवान् श्रीकृष्ण ! (सचित्र २ री आवृत्ति)	...	१।०४
३ अलौकिक आत्मयज्ञ ! व कविसंसार !([illegible] आवृत्ति छापत आहे		
४ लीला ! (स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी)	...	१
५ भारतीय संग्राम ! (सचित्र २ रा आवृत्ति)	...	१।०४
६ हिरकणी ! (सचित्र व स्वतंत्र सा. काद.)	...	१
७ सायुज्यसोपान ! (पारमार्थिक चटकदार ग्रंथ)	...	२
८ मुरारि ! (शिवकालीन ऐति. कादंबरी)	...	२
९. भारत वर्षाचा धार्मिक इतिहास (पूर्वार्ध)	...	२
याशिवाय (१) "मुलांचा मार्गदर्शक"	...	०।१०
(२) "बालवीर अर्थात् धाडसी [illegible]"	...	०४
(३) "बालकांचीं नवीं गाणीं" (भाग १ ला)	...	०८

ही पुस्तकेंही आमचेकडे मिळतील. 'माले' चें [illegible] जोड-पुष्प—"यमुना-पावित्र्य [illegible]" जून १९३१ च्या प्रारंभीं प्रसिद्ध होईल. मालेच्या २, ३, ५, ७ या पुष्पांना व 'मुलांचा मार्गदर्शक' ह्या पुस्तकास '[illegible] ट्रा. सोसायटी, पुणें, व 'मराठी ग्रंथोत्तेजक-मंडळ,' इंदूर, या संस्थांकडून बक्षिसे मिळालीं आहेत व सर्वच पुस्तकांस महाराष्ट्रांतील विद्वानांचे व वृत्तपत्रांचे उत्तमोत्तम अभिप्राय मिळाले आहेत. तरी १ रु. प्रवेश फी भरून आजच 'माले' चे कायम वर्गणी-दार व्हा व उच्च वाङ्मयाचें सेवन करा.

"महाराष्ट्रसाहित्यसेवक ग्रंथमाला"— ऑफिस, ५२९ सदाशिव, पुणें शहर.

ग. रा. साने, संपादक, महाराष्ट्रसा. सेवक ग्रंथमाला.